

1914.

РІЧНИК XVII.

КНИЖКА VI.

ТОМ LXV.

ЗА ЧЕРВЕНЬ.

ЗМІСТ:

НАТ. ОЗАРКЕВИЧ-КОБРИНСЬКА: Du bist die Ruh (оповіданне)	385
Л. СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА: Юрбі (поезія)	399
СИДОНІЯ ГНІДИЙ: Касандра (оповідання; докінченне буде)	400
М. ГРУШЕВСЬКИЙ: Сараєвська трагедія	424
ПЕТРО СТАХ: З весняних настроїв (поезії)	432
А. КАЩЕНКО: Зруйноване гніздо (докінченне)	434
С. БЕЗТАЛАННИЙ: Неповний келіх (поезія)	489
М. ЕВШАН: Фредерік Містраль	491
О. ЖУРЛИВА: Поезії	493
Л. СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА: Новини нашої літератури: Ор. Левицький—Волинські оповідання	494
М. РИЛЬСЬКИЙ: Летючий човен (поезії)	500
НАТ. РОМАНОВИЧ: Манівцями (далі)	502
Н. ГРИЩЕНКО: Надходить ніч (поезія)	532
IGNOTUS: Галицькі розчарування	533
М. ВЕЧОРНИЦЬКИЙ: З українського життя	540
О. КОВАЛЕВСЬКИЙ: „Новий курс“, парламент і країна	547
М. ДАНЬКО: Албанська справа і балканські відносини	556
Бібліографія	564
Від редакції	574
Зміст LXV тому	
Зміст VII—VIII кн.	
Оголошення.	

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

КИЇВ.

Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки, Київ,
Трьохсвятительська 5. Телеф. 1069.



Контора просить Вп. п. передплатників відновити передплату. Подвійна VII—VIII кн. буде вислана лише тим, хто заплатить за друге півріччє.

Приймаєть ся передплата на 1914-й рік
на новий науковий журнал українознавства

„УКРАЇНА“

орган Українського Наукового Товариства в Києві, що виходитимє щорі місяці, книжками в 8—10 аркушів, при участі визначнійших українських учених, під загальним проводом голови Товариства

проф. Михайла Грушевського,

під одвічальною редакцією О. Шрамченка.

Поруч „Записок“ і „Збірників“ своїх, де далі будуть містити ся праці більш спеціального характера, хоче тепер Українське Наукове Товариство дати науковий журнал українознавства для ширших кругів української інтелігенції.

Програма: розвідки і звідомлення з ріжних галузей українознавства, огляди його постушів і наукової літератури, наукова хроніка, критичні статї і бібліографія українознавства, питання української мови, хроніка Укр. Наукового Товариства.

Передплата на рік з пересилкою в Росії 4 карб., для Австрії 11 корон. Книгарням і посередникам 5 проц. від виплачених грошей.

Редакція і контора: Київ, Велика Підвальна 36, кв. 8, Бюро Українського Наукового Товариства.

НОВИНА.

Іван Франко.

ЛИС МИКИТА.

П'яте виданне.

== Ціна 50 коп. ==

Виданне Українсько-Руської Видавничої Спілки.

КИЇВ 1914.

Склад в книгарні ЛНВістника, Київ Фундуклеївська 12 і в книгарні „Наук. Тов. ім. Шевченка“ Львів, Ринок, ч. 10.

НАТ. ОЗАРКЕВИЧ-КОБРИНСЬКА.

Du bist die Ruh.

Спокій і тиша. Тиша таких діточих снів, що плине, як струмок потічка серед розлогого села. Гордо підносять голову задумані берести, буйно росте водяне зіле попід густу лозину, по котрій веть ся тремтяче павутинне і сумним оком білого цвіту дивить ся у воду.

Тихі діточі сні.

В тих снах усміхають ся до вас ангели. Від них берете крила і плинете у широкім просторі по над шпилі гір і верхи дерев, по над широкі розлогі долини.

Сонце кинуло із за гір яним проміннем і заграло на повіках малого дівчатка. Вона схопилась. Сонце уже встало. Час їй вставати, подивитись, чи від вчера підросла травичка, як блищить роса, чи отворили ся широколисті туліпани, чи розцвіли нові китиці синього бозу, чи виліз з під колоди старої груші серед великого саду, равлик, та чи витягнувши ріжки, поволи тягне на хребті свою хатину.

Там далі довгим рядом цвітуть білі лелії, рівняючись майже з її маленьким зростом високо підносять чисті білі чаші, наповнені жовтими пилинами і чудовим запахом. Вона тихо підходить до них, простягає руки, хотіла-б всі ті гарні цвіти пригорнути до серденька розіграного радістю.

Із сусідньої загороди чути голосну молитву старого сусіди Василя. „Отче наш, іже еси на небесіх“.

„Отче наш, іже еси на небесіх“ заголосив на дзвіниці великий дзвін.

Вона припадає під обмитою свіжою росою, обсипаною пухким цвітом, черемшину, складає малі рученята, а дрібні уста славлять і собі найвисше ество: „Отче наш, іже еси на небесіх“.

Перецвіли лелії у батьківськiм садку, за те зацвіли рожі у зільнику, перед верандою над просторим берегом широкої блискучої ріки.

Вона сидить зі своєю дружиною.

Солодкі пахоши рож заповняють повітре. Їх темночервоні, білі і рожеві корони розхилоють чудові листки на струнких гильках буйних кущів.

Як гарно цвітуть рожі! Правдива оаза рож.

ЛНВістник 1914 кн. VI.

І справді, рожі цвіли не лиш у них в зільнику, але і у серцях. А далекі гори простягли ся довгим пасмом, криті білими хмарами, як будучина перед оком людини. Гарно звіяна із вершин гір легка хмарка спадає на блискучі води ріки. Великий ясний місяць підносить ся поволи і срібляним проміннем мінить ся у білій мраці, що зливалась з блискучими філями води. Рожі, неначе-б вслухувались в чудну тишу. Стулювали листки пишних корон, щоби рано знов їх розхилити до сонця, щастя-життя!

Дмунув холодний вітер, розлетілись листки золотих снів і надії, повяли у розцвіті цвіти.

Лютий мороз вистудив перед часом кров у жилах і заморозив горячі почування серця. Сіяюче щастем око залилось сльозою, заслонило хмарою погідне лице, а зложені до усміху уста викривились болючим терпіннем.

Страшна неповернена втрата вдарила громом в серце, повне живих почувань.

Громова блискавка прибила душу і зруйнувала тихий затишок життя. Молодість прибрана в рожеві цвіти, сіяюча щастем, розвіяла ся, як тїнь, а серед цвинтарного простору станула осіння шаруга, з заломаними розпукою руками.

Усе змінило ся.

Люта доля поставила її завадою на дорозі тим, кому колись подавала помічну руку в тяжкій боротьбі щоденного життя.

Все, що давнійше почитувано її в заслуги, ідеалізовано, тепер топталось без милости. Окружена злобою ще більше цїнила свою втрату, якої не могла і не хотіла забути.

Де ти, де ти, сердечний приятелю мій! Чи може се стати ся, щоби мій жаль і розпука не доходила до тебе, щоб ти не бачив моїх сліз, не чув крику зболілої душі!

I.

Жалієш ся, що доперва з часописей дізнав ся про мою втрату. Кажеш, що тебе, близького свояка і товариша молодих літ болючо діткнула байдужність, на яку нічим собі не заслужив. Вибачай. Але біль мого серця на те не дозволяв. Велика неправда, що співчутте приносить пільгу. Навпаки. Коли людина знає, що його втрата його найблизше дотикає, коли знає, що глибини його болю ніхто не голен відчутти, тоді кожда заява співчуття видасть ся гіркою іронією.

Може мої слова вразять тебе. Хочу, щоби повна отвертість була доказом давньої щирости. Впрочім віддаленне має свої права.

Воно є таким самим морем для душі, як те дійсне море, що нас ділить.

Довго зволікала з відповідю на твоє добре, сердечне письмо. І от доперва тепер знаходжу на стільки сили, що можу відповісти на твої допити про моє жите тепер, як що те все, що тепер відчуваю, можна називати житєм, а не якоюсь пекольною мукою. Здаєть ся мені, що двигаю якийсь страшний тягар, а люті гадюки жеруть моє серце і висисають кров. Безкровна, вичерпуюча втома знесилоє мене і зовсім паралізує волю. Сиджу часом годинами на тім самім місци і дивлю ся на кинене пальто, котре треба мені взяти на себе, щоб йти на вулицю. Сиджу і дивлюсь, а скільки часу минуло—не знаю, де мої думки блукали—не знаю. А пальто лежить на тім самім місци, значить, я не брала його на себе, нікуди не виходила.

Часом говорю з людьми і пустий сміх мене пориває. Їм здаєть ся, що вони зі мною говорять, а мене нема, є лиш дві горіхові стулені лущпинки без зерна.

Від часу до часу хочеть ся сміятись до розпуки. Чи то симптом умового збочення? Трафлялось се звичайно тоді, коли бачила здорового молодого чоловіка, як йшов дорогою. Кождий рух, кождий мускул зраджував фізичну силу.

Чи є така сила життя, щоби могла оперти ся своїй суперниці смерті?

І дивний сміх викривляв мені уста. Мусіла з усіх сил затиснути зуби, щоби голосно не розсміятись.

Але на що я тобі про те пишу. Про що иньше питаєш ся, що иньше відповідаю. Біль душі так притлумив мене, що про ніщо иньше, крім того болю, не можу ні думати, ні говорити. Звичайно нічо до нікого не говорю. Присилувана—говорю, лиш про мій біль. Ти своїм листом також присилував мене до сього. Сам собі будеш винен, коли мій лист не дасть тобі того, на що надіяв ся.

II.

Пишеш, що де-які симптоми могс настрою не тішать тебе. Не радиш віддавати ся самоті. Колиж бо мене гамір світа не лиш дражнить, але навіть тяжко болить. Найліпше тому люблю самоту. Вона все таки найбільше дає спокою мойому зболілому серцю.

Найрадше ховаю ся десь у кутку в хаті, щоби як найменче бути на очах. Таке сидінне на одному місці, неначе стримує розшалілий біль душі. Уявляєть ся мені вязниця невинно засудженого.

Страждання такої людини завжди вражали уяву, а тепер неначе принесли якусь пільгу. Разом з ним терплю, разом бунтую ся супроти неправди тих, що на нас навалили таку недолю. Люди часто заподівають людині таку кривду через свою несвідомість. Чи нема ніякої сили, що усвідомила б їх? А коли те сталося не з їх, а якоїсь висшої волі, і коли та воля істнує, то за що впав на мене той засуд? Я так мало бажала. Мені було потрібне жите одного тихого скромного чоловіка. І се загарбала в мене доля. Тільки людей живе, чому ж саме се одно жите мало впасти жертвою смерті? Чи для того, щоби любоватись горем людини? А може се все лиш темна безглядна сила, що не знає ні болю, ні радости?

Та не тільки такі нападають на мене візії? Одна потрясла цілим моїм еством: Серед великої кімнати стояла на підвисненню труна, з вінка зівялих цвітів звисали синьо-жовті ленти.

Я лежала перед нею долі скорчена і оторопіла з болю. Враз з'явилась висока постать ченця у чорному коптурі, він взяв мене за руку і дивно поважним голосом сказав: „Жінко встань!“

Чи мали-б се бути ремінісценції в моїх минулих релігійних вірувань і почувань. Мабуть з таких почувань повстав колись готик. Горем збрліла душа знаходила тут заспокоєнне. Люди, що творили такі святині, мали смутну душу, а ідеї, які в тім виявляли, були ідеями терпіння. Та всеж се давало їм пільгу, якої знайти уже не можу. У глибокім роздраженню затуляю руками очи, щоби не видіти довкола себе моїх давних закованих в слово приятелів. А перед їх силою і розумом я колись так дуже корилась. У великім болю душа стогне і кричить, як у того поета, котрого твори ми разом читали.—О книжки, книжки! Ви світські, розбійничі книжки. Як би не ви, знайшла-б може пільгу і спокій у чернечих шатах. А тепер—не можу—не можу. Знаю, що тобі те все не вподобаеть ся. Скажеш, як в першім листі, що не думав, що я така безсила, що я все справляла на тебе вражіннє людини сильної. Признаюсь тобі, хоч не в однім взгляді відріжняю тебе від буденних людей, твої уваги сплинули по мені, як роса по шклі. Що може мене обходити, хто що про мене думає—слабого чи сильного я духа? Се мені байдуже. Воно не зменшає мого страждання. Давнійше числила ся з тим, але се давно, давно минуло. Чи пам'ятаеш стару німецьку книжку, котру давали нам дітьми бавити ся, ми називали її книжкою з образами.

Пригадую собі того старого чоловіка, що дивив ся через вікно, як двоє молодят цілують ся. Тоді ми не розуміли сього, при-

дивлялись тільки дивному виразови лица старого. Далеко він був уже від того життя, воно було давно по за ним. Так далеко, як моя колишня дбайливість про людську думку.

Таке почуває і мій невинно засуджений. Люди, яко такі, для мене майже не існують. Існує лиш їх біль і страждання. Тому звертають мою увагу тільки люди, на котрих впало якесь велике нещастє. В переказуванні ким будь людського нещастя добачую неправду і те вже мене не вражає. Навіть читаючи найкращі твори людської фантазії в найгеніяльнійших образах болю людської душі, бачу лиш фантазію, і нічо більше.

Раднійше читаю в часописях про нещасні випадки, хоча воно видаєть ся мені немов би менше вартне від мого власного болю. Людина страшно еґоїстичне сотворіннє. Давнійше може встидно було б мені перед людьми і перед собою признавати ся до сього. Тепер мені байдуже.

Се справді дивно, що люди все старають ся перед своїми ближніми инакшими представляти ся, ніж є справді. Але коли спаде на них правдиве велике нещастє, тоді можуть пізнати, як далекий їм той ближній, як він їх мало обходить, як байдуже їм все те, що він про них думає чи говорить.

III.

Уважаеш по моїй фотографії, що я зовсім не змінила ся, трохи змарніла і більше нічо. Ось і стулені лущинки горіха, з котрого зерно вижерли люті гадюки болю.

Як щоб міг ближе придивитись мені, знайшов би далеко більше змін. Може не пізнав би твоєї своячки, тої чепурної людини, котру ти все називав взірцем змислу порядку. Той змисл у мене зовсім затратив ся. Не лиш, що не можу такими звичайними річами займатися, але не можу знести, як що стоїть спокійно на своїм місци, і з якимсь горячковим роздражненнем сама той порядок нищу.—Відсуваю стільці і столики, здираю хатні прикраси, ніколи не підіймаю, коли що впаде до долу.

Роздражненне, що зайшло в мою душу, не може терпіти спокою і наоколо.

Тому може найраднійше поринаю у вир найбурливійших почувань, і лучу ся з нашими найскрайнішими народніми партіями.

IV.

По твоєму, що там не було б, все воно лучше, як той невинно засуджений. Може і твоя правда. Навіть фізичний біль лекше знести, ніж постійний настрій смутку.

Звичайно думають, що людина дізнає більше вражіннь сумних, ніж веселих. Кажеш, що воно неоправдане, що самі вражіння смутку убили би людський організм.

В кожному разі вражіння смутку є сильніші і почуття радості гублять ся в них. Маю вражіння, що можу відчувати лиш смуток, здаєть ся, що можливість відчуження чогось приємнішого зовсім у мене затратила ся.

Нераз дієть ся з людиною щось таке, чого вона не може ніяк пояснити собі.

Від часу страшного удару, я наче впала в якесь темне провалле. Осліпла душа нічого не видить і не відчуває, крім одного болю. А коли заблукав ся усміх на мої уста, то було лиш пустою формою і не порушало загальної мертвоти.

Тож яке було мое здивованне, коли несподівано мов блискавка роздерла тяжкі хмари. Я засміяла ся. Дійсно, правдиво засміяла ся, причина була блага, майже неімовірна.

Уяви собі, що причиною³ були старі щипці, котрими не за нашої памяти обтинали лоеві свічки. Не знаю, хто і на що витяг їх з схованки. На що вони кому були потрібні? Але менче про те.

Досить що побачила їх на моім столику, ніби кістяк роздавленої ворони з остро закінченим дзюбом. І я засміяла ся не лиш устами, не гіркою іронією, але правдивим сміхом серця. Се факт. Видко, що людина ніколи не може за себе відповідати.

Вона не може навіть знати, що в ній у глибині дієть ся, не може укладати ніяких плянів свого життя.

Мені все здавало ся, що мое жите вже скристалізувалось, що вже до кінця буде плисти тихим непомітним струмком. Все було неначе предвиджене, від початку до кінця.

А що природним кінцем кожного життя є смерть, то тихо годила ся з тим фактом. Одначе коли достало ся з тою невідкличною силою зустрінутись віч на віч, напружилась ціла енергія життя і змагала ся з усеї сили, {щоби оборонитись а радше визволити ся бодай на час від того, що є неминуче.

Безвзглядна сила побідила.

Не в силі була оборонити жите найдорозшої людини, то і сама не хотіла жити. І те, перед чим ховалась стрівожена душа, стало її одиноким бажаннем.

З спритністю божевільного, бо такими бувають люди у великій розпуці, роздобула я отрути, завинула в папір і сховала на грудях.

Свобідно і глибоко зітхнула. Від мене залежало моє існування. Сильна і могутча природа. Заграло тріумфом у моїй душі,— не думай, що ти лиш сильна, що ти тільки можеш нищити, коли схочеш. Потрафлю се і я, як тільки схочу. Не боюся муки, яку ти мені завдала. В кожній хвили можу позбутися її.

Та який то був тріумф?!

Встид заливає горячим приском моє лице, коли уявляю собі, яким глумливим іронічним сміхом мусіла сміятися люта сила, коли отрута лежала на моїх грудях. Кожний день,—а багато їх було,— зачинав ся постановою не пережити захода сонця, однак переживала ся днина за дниною. Людина звекає до всего, навіть до страждання.

V.

В однім з останніх моїх листів писала я тобі, що людина звекає до страждання. Ілюзія! Воно дужче від нього, дужче від його волі і постанов.

Довго можна терпіти, довго зносити людську злість, неправду понижування. Аж прийде несподівано хвиля і людина не впізнає себе. Все, що довго збирається в її серцю, весь біль її душі вибухає враз вульканічною силою.

Довге страждання часто прибирає якусь поетичну закраску, і се додає сили витревалости, аж нараз стане ся з ним щось зовсім иншого. Люди знають ті почування і називають каплею до повної чарки.

У мене те—лиш не смій ся з куріозности—називає ся Епіскопом. Куріозно—правда? А може і ти його знаєш? Є то заголовок одного малого оповідання високо ціненого сучасного письменника, котрого я не люблю за надмірну балакучість і виключно еротичні теми. Тож коли випадково трапили ся мені його твори в комплекті, нерадо перекидала листки грубих томів, аж зауважила я маленьку новельку під згаданим заголовком. Прочитала—і здригнула ся, а властиво здригнув ся у моїй душі Епіскоп. Він живе у кожній замученій людській душі. Той терпить, хто мусить, а однак і в такій бідній зневоленій душі прокидає ся Епіскоп, котрий, як в оповіданню автора несподівано для себе, як і для інших, кидає штилетом у груди тому, хто з його так довго знущав ся! А люди вміють знущати ся. Переповниш ся чарко болю, як в душі Епіскопа, станеш у свою оборону, то ті, від котрих ти терпів кривду, почнуть ще жаліти ся і тебе винуватити. А людська справедливість не ввійде в твою душу, не змірить болю критичного моменту, а ще осудить тебе.

Кажуть, що біль ублагороднює людину. Мені здається, що навпаки. А може се залежить від того, які причини болю. Біль, викликаний людською неправдою, витворює нехоть і відразу до них. Се було би оправдане і логічне, та, на жаль почуття не визнають ніякої логіки.

Біль і нехоть моєї душі до кожної майже людини з окрема, перетворюють ся саме в якусь загальну любов до цілого людства: працювати для загального добра, всюди без розбору на яким будь полі, де тільки вистане сили і вдатности, справляє мені дивну пільгу, і здається часом гріхом думати лиш про себе і плакати над собою.

Те нове жите мирить мене знов з людьми; вони стають для мене симпатичніші, бо не бачуть моєї особи, а лиш те, чим я прислужую ся загалови. То якось дивно розширює мое серце. Бачу, що жите ширше і цікавіше, коли не дивимо ся на нього через призму свого „я“. Се поясняє те, що все мене дивувало: чому муштини радніше перебувають в товаристві між собою, ніж жінки? Поминувши карти і острі напої не можна не признати тут ще одного важного чинника, а саме що їх жите більше абсорбують загальні всім спільні почування громадських справ, наколи жінки живуть переважно вузькими особистими почуваннями, що відносять ся лиш до їх особи, їх хатніх і родинних інтересів.

Загальний інтерес, загальне стремління, любов до одного ідеалу, одно слово групова єдність геть душе лучить людей, ніж вони самі думають. Хоч часом і на тім полі виростають стремління і почування вузького егоїзму.

VI.

Підчас довгої перерви нашого листовання зайшов не оден факт і не одно нове почуття зродило ся.

Перед усім мушу заявити, що я стала далеко тверезійша. Праця для загалу, здається, уздоровила мою душу. Давні галюцинації, викликані смутком, вже не вертають. Дивлю ся на світ більше реально і не гублю ся в реїонах невідомого.

Праця для ширшого загалу дає людині і більше значінне. Признанне загалу для одиниці має якусь опяняючу силу, що часто бачимо в амбіціях—преважно муштин. Але з тим відай з малку треба зростати ся, а воно довго плекане сильно вкорінюється в душу людини.

Для мене, що виросла в домашнім затишу, признанне людей на ширшій арені має в особі щось соромливе.

Призвичаєна до поклонів мушин, вечіркових і бальових компліментів, і так тим зіпсована, що коли який мущина не підлягав моїй сутесті, просто для мене не істновав. І от тепер, чи можеш повірити, не можу часом піднести очей, коли подибує мене признание за працю для загалу.

Тому була я дуже засоромлена, коли з-закордону двоє молодих людей, невисказано чемно заявили, що вступивши на нашу територію, хотіли пізнати всіх визначнійших людей, між ними і мене.

Знаєш мої домашні відносини і працю, яка на мене все спадає. Гість в дома ще більше ту працю побільшає. Аж з полудня могла я присвятити час гостям. З нагоди їх приїзду уряджено прогульку, в якій брали участь жінки і чоловіки. Цілею прогульки був звісний тобі лісок і розлога царинка, котру ти так любив. Товариство поділило ся на кілька гуртків, я йшла з одним з наших гостей.

Днина була чудова, сонце, що хилило ся на захід, розсипало скрізь рожеві блиски. Легкий вітрець, як се часто в наших сторонах перед заходом сонця трапляеть ся, дув милим холодом. Вид довкола був гарний, прогульковці уважали за відповідне подивляги природу, а подивляли таким банальним способом, що зривалось пересерде. Я сама люблю природу, і нічо так не заспокоює моєї зболілої душі, як її чаруючий вид. Скільки високих грубих пнів, обвисла галузка хмелю, цвітка, що визирає з трави, нераз сильнійше промовляє до мене, ніж найкрасші слова. Але любованне природою в більшім товаристві виглядає завжди так офіційно, що відражає прикро. Рада була тому, що мій товариш не звертав на се ніякої уваги, і не переставав говорити.

Була се енергічна і буйна натура. На загальні справи дивив ся критично. І, як тодішні закордонні Українці, був тої думки, що ми тут не уміємо використати наших прав. Мої запевнення, що лекше нераз боротись з отвертим, як з потайним ворогом, не переконували його. Взагалі виявляв він таке обзнайомленне з нашими справами, і вражав такою незвичайною вимовою, що я слухала його не лиш з приємністю, але з певного рода напруженнем цілої моєї уваги. Так була занята його прелекцією, що гнівало мене, як хто переривав нашу бесіду. Тому з великим невдоволеннем зауважала, що другий гість покинув своє товариство і прилучив ся до нас. Однак скоро показалось, що се цілком не псувало нашого настрою.

Принціпіально вони не різнили ся між собою. Вражаючою лиш була різниця темпераменту і зовнішнього вигляду.

Перший високий, широкий у плечах, з бистрим зором, говорив скоро і голосно. Товариш його менший на зріст, утлої будови, з синіми очима, як би мракою застеленими, говорив тихим, рівним, м'яким голосом. Ріжниця була надто велика, щоби її не помітити. І се так мене вражало, що часто гарні слова вимовного бесідника лиш перелітали коло мого вуха, і хоч не без внутрішнього протесту, другий товариш зачав мене що раз більше займати, а головно вражав його тихий рівний голос і суворий спокійний погляд його темно-синіх очей.

Що більше дослухала ся я до того голосу і слідкувала за поглядом його очей, то дуще опановувало мене вражіння, наче б то я не вперше чую той голос, не вперше бачу тихий погляд тих очей, що вже когось такого знала я в житю, а лиш не можу пригадати, коли, де, і кого!?

Коли велике і майже не ждане товариство спадає на хату, мусить захопити цілу увагу газдині. Гощенне, потайна боротьба з слугами в таких случаях не надаєть ся до аналізу тонших почувань.

По вечері сіла я на мій улюблений фотелик, покриваючи фізичну втому банальним усміхом вдоволення, він присів до мене на таборетик. Ми розпочали звичайну товариську розмову без глибшого значіння.

По хвили зачав мене знов сугґестіонувати його тихий, рівний голос і такий самий погляд очей, і знов зачав мені пригадувати ся хтось наче знайомий, але хто? І звідки могла я його знати? Даремно лиш напружувала мою память.

Се неясне якесь почування лишилось мені на довго і по виїзді гостей, і не переставало мучити, що я знаю його, тільки що не можу нагадати звідки і від коли?

VII.

Смієш ся і пишеш, що тобі мої незвичайні почування видають ся зовсім звичайними і природними. Чи гадаєш, що ті підозріння не насували ся і мені, що не питала себе, чи воно не є лиш тим почуванням, що вічно шукає і стремить до того, щоби серед безлічи людей, котрих подибує ся на дорозі житя, знайти якусь одну, для себе сотворену, душу? Ох! То шуканне! Саме нагадує ся мені казка про закляту душу гарної жінки, що снувалась довгими хідниками старого замку, і кождей мущина, що ночував в тім замку, о півночи міг бачити, як нахилилась над ним бліда тїнь і кивала головою, неначе хотіла б сказати: „Ні, то не той“. Ні, то не той,—і я скажу, і не те, що ти думаєш. Ні! Се щось инше, чого я собі ні розумом, ні серцем пояснити не можу.

Щоби не лишати тебе в тім переконанню, відписую на борзі лиш на сю частину твого листа. Решту лишаю на пізнійше, бо велика народня маніфестація, в котрій я беру чинну участь, забирає мені тільки часу, що не маю ані хвилини на інші справи.

VIII.

Ось і ненадійне. Хто міг би сподіватись, що в твоім життю знайдуть такі переміни. Щастє, що то все уже перейшло, і ми по цілорічній перерві можемо знов вернути до нашого листовання.

Матеріяльна руїна, що загрожує тобі, не перейшла і по мені безслідно. Твоє положенне схаменуло і мене. Моє не красше. Подразнена тим фактом уява вивела на арену нові почування. Страшне зеленооке марево ставало коло моєї постелі, і відбирало очам сон. А коли склепляли ся змучені повіки, ще більше непокоїли мене сни. Мимовільно витягала я руки і шукала ратунку.

Зважила ся використати, доки пора, свою молодість. Сором мені признати ся перед тобою, сеж таке низьке, негідне ліпшого чоловіка. Уяви собі, я постановила ратуватись від матеріяльної нужди оковами слюбних перстенів. Щастє, що з того морального упадку виратував мене той сам чоловік, що мав мене ратувати з поганих матеріяльних відносин. Був то чоловік такий звичайний, такий шабльоновий у своїх поняттях і почуваннях, що з відразою відвернула ся від нього. А хоч з початку мене боліло, а ще більше ображало, накінець розсміяла ся, як колись з щипців моїх прадідів. Се був сміх над власною глупотою, а такою низиною з другої сторони, що не варта навіть думати про се. На кождий случай була я покарана зовсім справедливо. Що й казати, була се профанація найкращих і найсильніших почувань, що становлять моральну вартість кожної людини.

Житє дає нам і душу і серце і якусь дивну надію, але те все усміхаєть ся до нас лиш у ясних днях. Коли щастє від нас втікає, перестають блимати ясні зірки на нашім небосклоні і серед розчаровання тогож житя затрачує ся віра в його ідеалізм. Та все-ж, коли що мене ще ратує з того пониження, так переконанне, що не для мене такі практичні дороги житя. Але краще було б може не писати до тебе про ті історії і не завдавати собі сорому, хоч чую якусь непереможну потребу виговоритись.

IX.

Кажеш, що не поділяєш моїх переконань, і не добаваєш в тім всім великого пониження. Бо колижите обдирає нас з нашого

ідеалізму, то мусимо дивитись на світ реально, чого і тебе навчили досвіди життя.

Я все таки рада, що до того не прийшло, що мої матеріальні відносини на стільки змінилися, що не потрібую того ратунку. Цікавійші тепер для мене твої допити про молодого чоловіка, про котрого я не могла нагадати, коли і де бачила його.

Навіть хоч би ти й не зазначив, що цілий рік, крім правних документів, нічо иньшого не читав, догадала б ся по твоїх допитах. Нічо не знаєш, що через той час діяло ся в краю. Бо инакше довідав би ся про прикрости, які стрінули наших закордонців.

Уяви собі, що з приводу гостей, тих двох молодих людей, вийшов політичний процес, в котрий і я попала.

Процес був черговою компромітацією польської Теміди. Не удав ся тріумф наших політичних противників. А однак лишилось стільки глибокого болю і бунту в наших серцях, що не скоро забудеть ся, а може ніколи.

Зрозумієш, що в такім вирі не було місця на инші почування і думки, крім тих, що відносили ся до тої справи. Отже не мало вразило мене, коли по процесі всі пошкодовані зійшли ся, щоби відсвяткувати свою кривду і попрашати закордонних братів, котрим наказано раз на все переступати границю нашого краю. Мені нараз зачали вертати мої давні загадкові настрої. І коли по загальних остентаційних протестах і заявах товариство поділило ся на окремі групи, мій знайомий зачав знов мене сугестіювати, і я знов почала запитувати себе, коли і звідки знаю його?

Оден добрий знайомий сказав раз, що я ніколи не стою а все йду. Може се й правда. Тепер знов переходжу нові еволюції. Людина взагалі дивний клубок суперечностей, а може бути, що моя зболіла душа стратила відповідну спроможність відпорности.

Те иньше жите і заняте загальними справами, що уздоровило мене, стаєть ся новим товчком нової муки.

Люди, котрих я ідеалізувала тому, що не бачили мене, лиш ціль, добро загалу, зачинають бути мені противні, і з того знов ви-ростає якийсь иньший відмінний біль душі.

Жите се велика непереможна сила істновання. Вона виявляєть ся у всіх змаганнях людини. Для свого істновання ладна людина присвятити всіх і все. Дивно, звідки у людей взяло ся ще друге почування, а саме, що найкраще, коли вони своє жите присвятять иньшим. Хоч їхне жите так само вартне, як тих, для котрих їм кажуть посвячувати ся.

Скажемо, що в тім є і ціла суть посвяти, що лиш більше вартні

одиниці здатні до сього, що воно їм справляє незвичайну радість?

Може бути, що я не доросла до тої висоти. Але як бачу той гурт, що жадає для себе посвяти одиниць, морозить мене холодом і переймає дрожем. Се, здаєть ся, найбільше деморалізуючий чинник в людськїм житю.

ХІ.

На твою думку найбільшою штукаю житя є уміти годити суперечности. Чи досягну я того? Не знаю. Взагалі той принцип для мене чужий. А однак бунт, про котрий знаєш з останнього листа, перестав мучити мою душу. Якось дивно я зрівноважила ся і заспокоїла ся. А що більше, те приносить мені нові несподіванки. Самота, котрої я до недавна так бояла ся, тепер вже не лякає мене.

Припізналась з відповідею, бо жила в стадії безвпинного ферменту.

Не мало треба було на те часу, щоб перетворитись і сказати за Ібзенем: „Сильно стоїть, хто сам стоїть“.

Довго шалїла буря, падали громи, довго мій човен хитав ся на філях непевности, болю і зневіри, аж опинив ся в тихій пристани. І немов би осягнула невідому досі свідомість чогось скінченного.

Чим тихше стає навкруги, тим краще кристалїзує ся мое внутрішнє я.

І якби з найбільших глибин щось підносилось і визволялось з тяжких оков.

Розгорїла мріями, перетоплена мукою житя, душа заблисла, мов свїчка на широкім світа просторі.

Очищена тим вогнем, горю блисками палаючого золота на престолі великих жертв і муки душі.

Горю, як свїчка на божім престолі.

Одна-одинока...

.....
Не скінчила.

Сїла на фотель в куті кімнати, опустила голову на груди. В печі горів вогонь, в сумраку вечера ажурні дверці кидали фантастичні цвіти.

Тихо. Немов ангели перелїтають хатою. На їх крилах лігали колись її дїточі сни, понад чисті, білі лелїї у батьківськїм садку, по над гарні рожі над берегом блискучої ріки.

Полумїнь що раз сильнїйше палахкотїла у печі, а тепле свїтло пересувало ся великими пятнами по її сукни, руках і лиці, втискало ся в кров і кружляло в жилах.

Все затрачувало границі виду і буття і розливало ся в просторах безконечности.

Святочний спокій царював з необмеженою властю.

По над ясним полум'ям підносились і гойдались тихі тужливі філі супокою і падали на дно душі омугом терпінь і крику кєр-вавого болю. Теплі світляні рамена обіймали і тулили бурю і вир життя.

А дрібні блиски, розсіяні через ажурні дверці, тягнулись золотими нитками і вишивали на темнім тлі містерні гафти.

Знов потемніло!

Раптом блиснула ясна стріла, прoderла темряву і загасла. Блиснула знов, скрутила ся перстеном, скорчилась і мов причаїлась.

У печи загуло, ажурні дверці цокали тихо, звучно, ритмічно.

Щось ніби видиралось з її памяти, прибирало означений вид і знайомі звуки.

Звідки знає вона той звук?

Так!

То той тихий голос, той спокійний лагідний погляд очей, що так довго не могла нагадати, звідки знає його.

І що раз більше входила сама в себе, дивилась і вслухувалась в якусь далеку таємничу тишу, що нагадувала щось давно забуте, щось таке, що довго мовчало в душі.

Так сиділа непорушно, не числячи довгих хвиль часу.

Аж нараз здрігнулась, піднесла над головою руки, а уста розхилились і порушились шопотом одного з найбільших геніїв світа.

„Du bist die Ruh
In aller Welt bist du“!

Ю р б і.

Народ, мой народ, що ми воздаєши?
Вмѣсто манни желчьи вмѣсто води—
оцет.

Кликоче вир житя. Розпатлана, роззута
Шумє люто скрізь розятрена злоба!
Неначе дикий кінь порвала враз всі пута
І розлилась скрізь повідю юрба.

Ховай ся, хто живий! Юрба розсатанїла
Все змиє на шляху і мулом занесе.
Ну що-ж! Руйнуй, ламай! Твоя черга наспїла.
Чи-ж вперший раз ти руйнувала все?

Ти замість манни жовч пророкам подавала,
Замість води їм оцту налила.
Кого ти не кляла? Кого ти вшанувала?
Кому ти не вчинила зла?

Тих, що за тебе йшли, як пси тобі служили,
Каміннем і терном вітала завжди ти,
Чи ти не з них тягла на мотовила жили,
Чи не на них збивала ти хрести?

Ти зруйнувала Рим, втворила ти Руїну,
Спалила Гуса ти, Сократа віддала.
Ти продавала все і волю, і родину,
Й самого Бога розпяла!

Нї, нї не ти! Пробач! Окрадена від долї,
Знесилена житєм, знебула від жалїв,
Простуєш темна ти до щастя і до волї,
І слухаєш своїх облесливих синїв.

Але настане час,—і правда чиста встане,
І затаврує враз народїй правий гнів
Тих, що вели тебе й твої-ж гноїли рани,—
Твоїх брудних поводарїв!

КАСАНДРА.

Вийшли із ліса.

Перед ними утворив ся вид на їх село, толоку і жовтий яр. З собою лишили сивий сумерк, що обсновував що раз густійше молоді дубки. Дим стелив ся низько по-над селом, по-над соломяні дахи біленьких хат. Сивий, густий дим. Пасмами стелив ся і наче звисав на високих деревах, розтягав ся ліниво і важко на все.

Касандра несла збанок у правій руці, а в лівій серп. Вільно і недбало звисала з її плечей квітчаста хустка. А Никифір ніс теж серп. Високо підсунув своєю широкою рукою соломяний капелюх. Ішли скоро і спускали ся вузькою дорогою по-над яр у село. За їх ногами підіймав ся сивий густий пил. Невеликі темносяжні ноги Касандри покрили ся густо порохом.

— Будеш у мене дружбою—пригадала Касандра і окинула Никифора гарним зором своїх темно-карих, веселих очей.

— Буду—відізвав ся і ймив її в ході за короткий рукав грубої зрібної сорочки. Хитав ся на його правім плечи старий короткий кіптарик. Дрожали ременці, що звисали з його широкої крайки.

Ставало сиваво.

Зупинили ся коло воріт її маленької хатки. Він станув близько против неї і поскубував правою рукою за її широко вишиту пазуху.

— Таке, таке—сказав і подивив ся в землю, рукою ще дальше з чола висунув капелюх.—Таке.

Касандра стояла і дивила ся на нього і помахувала в повітрі своїм темно-червоним, порожним збанком.

— Таке — відказала і порушили ся її тонкі гарносформовані уста.—Таке.

Стояла її хатка кінець яру на самім краю села. І дивилась своїми малими вікнами в широчезну пащу жовтого яру. А дальше кусень толоки і густо, густо хатки. І те все вже цілком крило ся, ховало ся в сумерку вечера і в сивих, густих пасмах диму. Никли обриси хат і дерев, а натомість виникали чорні безформенні смуги. Над всім сим невиразне сиваве небо. Никифір тиснув сильно її руку висше ліктя. Не кажучи ні слова, пішов мостом на толоку. А Касандра в хату. Ще з порога оглянула ся.—Таке-то—вирвалось з її уст. Переступила поріг і зайшла в хатчину. Дух горячости і вареної бараболі ударив в її мосяжно-темне лице. Бачила невиразні обриси рухаючих ся постатей. Під вікном ску-

лена постать порушувала руками. Касандра поклала серп і збанок на лавицю і сягнула рукою на гору. Розлило ся хатою бліде світло каганця. Ціла купа дітей малих і великих виринула. Сиділи гуртом на припичку, а під вікном не дуже стара жінка з гострим виразом лица, висока, кремезна—кришила в миску бараболу. Ніс ся хатою крик і гуркіт то знов плач.

— Дайте їм їсти та хай йдуть спати—сказала монотонним голо-сом Касандра і стрясала перед печею горботку. Касандрина ма-ма підвела очи і злісно поглянула на гурт дітей. Діти відразу притихли.

Кляцнули від великої хати двері. Касандра зайшла в теплу хату і сіла під задне вікно. Сиділа задумана в пітьмі. А тим часом кинулась голодна крба дітей з надмірною жадобою на пісну сту-дену бараболу. І в мить випорожнили миску.

Касандра опустила голову і сиділа натім самим місці. Кусала якесь стебло і кидала маленькі кусники на хату. Порушувала здо-ровими раменами і біла до купи пятами. Якось дивно байдуже підсміхнулась. Хе, чи не диво їй було, що завтра вже в неї заво-дини. Ет. І то ще за градового сина віддаєть ся. Дивне і дурне те їй видавало ся. Не гідне її дальшої уваги. Але коли-б не той жаль. Гей, гей... отой жаль. Марка би все брала. Раз так було їй призначено. Бо кождому доля є вже в Бога записана, нїм ще вро-дить ся. От так і їй була записана. Як буде, так буде. Инакше всо не станеть ся, лиш так як записано в тій Божій книжці. Але коли-б не той жаль...

Кляцнули двері.

— Ану-ко, чому не йдеш вечерати, дівко... Гей, ану пані моло-да—сказала своїм надто низьким голосом Касандрина мама. Вона мовчки підняла ся і пішла за мамою. В хатчині було тихо. Діти вже спали. На лаві була вже миска з крайною студеною барабо-лею. Світло мигало скоро і немило. Касандра без особливого апетиту їла.

— Каса...—почула голос з хорім.

— Еге, іду — обізвала ся Касандра. Лїниво переступила поріг. В темних хоромах стояла невиразна жіноча постать. Касандра знала її добре. То була її перва сестра, молода жіночка.

— А принесла ширенки?—спитала Касандра.

— Еге.

— Ходім до комори.

І знов так лїниво взяла з горбку Касандра каганець і ступа-ючи лише на пальцях пішла на перед а за нею молодичя. Пішли

подвірем у малу комірчину. В середині було повно всяких старих пак та бочок, на жердці старі сердаки, а з боку на ослонії стояла нова зелено помальована скриня з дивними кольоровими фігурами.

Обидві жінки присіли на землю коло каганця. Молодиця витягала з своєї трійсті малі, в рогах вишиті, ширенки і рахуючи складала на землю.

— Хіба не варто мені бути маткою?—підсміхнула ся значучо.— Сама перешила отсими руками. Гадала, що хтось pomoже. Але тепер які дівки чемні? Ге, зазирають лиш, що, куди, відки. А як, не моторошно тобі на душі? — і покляла Касандрі на плече руку.

— Га?

Павза.

— То байка, що князь якийсь „несамовитий“—продовжала молодиця.—Байка, що він, як кажуть люди, місячник. Ти знаєш, що він світами блукає, як йому прийде та година... Та хто його там май знає, що йому бракує. Але, любко, його старий тай стара!.. Мені чогось мороз іде по-за шкуру. Я лишень через то вагала-б ся. А то ще сиди з такими вкупі. Кажуть, що старий чисто запродав ся шезникови—і при сих словах молодиця перехрестила ся.—А стара, Боже мене прости,—і вдарила ся голосно по роті. —Стара така страшна і таки цілком подобає на відьму. Цілком, така страшна, суха, зубата...—Щось щибернуло. Вони вслухали ся в той шелест.

— А то любко що?—і подивила ся молодиця на Касандру великими очима. Обидві послухали. Ніби хтось минув подвірем. Щось стукнуло і стало знов тихо. На Касандринім лиці промайнула ясна тінь. Вона не відзивала ся.

— Хтось, любко, є.—Касандра вдавала, що нічого не знає.

— То, певно пес пробіг—казала ніби байдужо.

— А ніби відки мав би він таку силу град відвертати—зійшла молодиця на свою тему.—Дощ пускати, та болячки відмовляти... Гадаєш, що якесь лихо не шибло і на сина. А чому все село пересватав і ніхто не хотів його. А преці вони не бідні... Що князь „несамовитий“, то байка. Хіба один такий оженив ся? А мій ніби ліпший, але я за нього жию—паную. В гаразді, а що хочу, те роблю. Я газдиня!—і вдарила ся рукою по своїм грубим стегні.—Паную! Ліпше не дуже мудрий чоловік. Мудрий хоче, аби по його було і лакомий часом ударити.—Усмішка заграла на її симпатичнім, повнім лиці.—Але злих духів таки бою ся...

Касандра із за пояса витягнула малий ключ, що держав ся

тороків вузького байорка. Розімкнула скриню і вклала ширенки..

— Як буде тебе забирати твій князь, то я щось тобі дам, завтра розвідаю поміж старими жінками, аби на тебе щось лихе не шибнуло.

Касандрі те все було дивне. Вона мало що з того розуміла і не застановляла ся над тим. Вона те все і без розказування молодиці знала. Знала навіть більше, але те їй байдуже.

Тихо і темно було, як Касандра відпроваджувала молодицю, свою будучу матку, до перелазу. Не виразно десь-не-десь заглядали бліді зорі з по-за хмар.

Не кажучи нічого розійшли ся. Касандра пішла на подвіре коло комори. Під її ногами шелестіло сухе листе з оріха. Вона задержала ся перед відтвореними дверми комори. Ясний, блідий світ падав з каганця на подвіре.

Касандра знала, що її мама вже спить. Тепер перед весілем собі байдуже про неї. А то давно бувало, і неміло їй зробило ся на саму згадку. Гей, що остра вона жінка, то остра. Як посватав градового Семен Касандру, то повязала рушники і навіть не питала ся її. І вона не впираля ся їй, бо чого, хіба вона мами своєї не знала? Знала навіть, що та думає. Хіба мама не говорила не раз до сусідів, а таки й Касандрі, хто би не прийшов сватати в осени Касандру, за того й дасть. Чого ждати? Хто прийде, піп її не візьме. Купа дітей, а вона бідна вдовиця, лише 10 пражин саду мають. І Касандра те розуміла. І все їй було байдуже, коли-б не той жаль. Знов щось тихо пошалапутіло. Йміло її за руку і потягло в глибину під оріх. Вона добре знала хто-то. Хіба її та рука раз туди тягнула. Та тепла сильна рука. А хіба, вертаючи ся з панського лану, не йшла з ним? В лісі, як все, чекав на неї під тим старим дубом. А хіба не три роки до неї ходив? Три. І вони проминули, як би три слова сказати.

Касандра намацала паличку в його руках.

— Ага, добре щось приніс, я завтра ширенку привяжу.

— А твоя стара вже спить?

— Ага, спить.

Стояли близько себе, заклавши собі руки по-за шию.

— Ади, в тебе завтра заводини, а я від завтра за тиждень їду. І притянув її голову близько до себе.—За тиждень від завтра. Таке то-то. Вже буду в мундурі.

Пес гримав ланцюгом, неслось журчанне з яру у потока.

— У вечер здивав я твого князя. Ішов до коршми. Бог би його скарав.—Никифір з огидливістю сплюнув в бік.—Тай не будеш небого моєю газдинею. Гей так, так.

— То призначінне, Никифоре—сказала мягко і жалісно, але протяжно.—Хіба одні люблять ся, а чому всі не вінчають ся.

— Та так, призначіне—і підсунув капелюх.—Ти сего любиш, а за другого ні гадки, от тобі як я. А він твій має бути.

Сильнійше притиснув її до себе.

— Але хоть ми набули ся, налюбили ся. Раз було коханне. Раз порядне. Таки хоть твоя стара сварила та сокотила тебе, то я все-ж не одну нічку пересидів з тобою у великій хаті. Небого, тяжко привикнеш з тим несамовитим. Він раз до нічого.

— Таке призначінне.

Сильно притискав її здорову високу стать до себе і злегка кусав її круглі тугі руки, шию і лице.

— Та ми любко не набули ся.

— Ая, Никифоре. Все-б добре було, але коби не той жаль.

— Гей, ая.

— Та так ми звикли, звикли.

— Гей, гей бо правда.

Каганець сам погас. Двері від комори ще стояли отворені, а вони говорили. На ново те саме повторяли. Але їм здавало ся, що щось нового собі кажуть. Та не могли набути ся разом, та не могли наговорити ся. І нічка минала, а тій розмові не було ні кінця, ні початку. Не могли договорити ся до краю. Та може і могли би, коби не той жаль.

Другої днини рано встала Касандра. Що то рано, таки до світа. Майже не спала. А мама вже порала ся. Таке то, як жінка лишить ся вдовицею, скрізь мусить сама. А тут вже й кухарка прийшла. Вже Митро кривий приніс на плечях бочілку горілки. Доки сонце зійшло, багато зробили. А Касандра собі ходила з хати до комори, а з комори до хати. Задумано, лїнниво. А в хатчині так тісно, така задуха, таких жінок зійшло ся. Одні роблять галушки, другі плетуть колачі, женви, а знов иньші таки так собі розмовляють. А мама вирядила дітей аж на другий кут села до своєї сестри. Тахе увиханне, ле-де. А Касандра собі байдужісінько складає коди, щоб ще раз файно прибрати ся, бо на молоду, як звичайно, всі зазирають та рахують їй кожду чічку на голові та кожду кодинку. Чомусь навіть не думала за свого князя. А навіть йому ще добре не придивила ся. Та хто й на нього заглядав, на того несамовитого, що його неньо з духами кумпанус. Здіймила мама із-за замисника мальовані тарелі, що ще від похорону її чоловіка стояли не кивані. Білі грубі тарелі з кониками та лабатиами цві-

тами. Рахувала деревляні ложки і понесла все до хатчини. А звідтам неслоь до Касандри зумінне, наче з улїя. Панував між тїтками піднесений весільний гумор. Їх рухи були свавільні, а лица усміхнені. Не зважаючи на велику духоту, сидїли всі на купі, сидїли вбрані в киптарі завиті в ручниках. А по їх здорових, зігрітих лицах ляв ся піт. Небагато бракувало до полудня, як Касандра, зібрана цілком як до слюбу, переступила поріг хорім, і пішла до воріт. Лишень вінок бракував їй. Так само вся голова крила ся у цвітках, по плечах верх нового кіптаря спадали цвітисті коди. Сорочка вишита густо, густо вишневим шовком, рікля червона в білі паски, червоні чоботи. Була вбрана, як не знати яка богацька дївка. Навіть шия угнула ся під вагою срібних рублів. В правій держала на забираних байорках невеличку вовняну, в медявники ткану, трайсту. Поволи з повагою переступила перелаз і так само поважно з піднятою головою минула місток. Правцювала на церкву. Троха подала ся в бік, задержала ся перед крайньою хатою церковної вулиці. Оглядала ся довго. Стягала поли сорочки, натягала рукави, обтирала ся хусткою. І знов себе оглядала. Не могла зваяжитись відчинити грубу дубову фіртку багатого господаря. Не могла, бо знала, що родичі Никифорові були проти того, що він ходив до неї, бо навіть не позволяли йти до неї у дружби. А весільний порядок вимагав, щоб молода почаствовала вперше своїх дружбів.

Її місячне темне лице душе потемніло. Залило ся все кровю, а по під шкіру пробігли холодні мурашки. Вона з притиском потиснула за клямку.

На широкий, чисто заметений, оборі привитав її голосний гавкіт двох величезних собак. Побачила, як дві жіночі постаті мигнули по за стодолу. Касандра з якимсь надмірним збентеженнем поволи, несміло правцювала до хати. Собаки рвали ся з ланцюгів. Переступила хорімний поріг і зустрілась з Никифором. Він мабуть вже її сподївав ся. Пустив її до хатини. Був уже одітий в святочне біле, в сорочку з рясними білими китицями та з вишитим білим стовпом по довгих рукавах. В хаті не було нікого. З усіх кутків визирала сита заможність. Всюди по лавках вовняні веретки, повно одежі та посуду. А сама хата велика, обширна. Никифір стояв ні в сих ні в тих, червоний, збентежений і дивив ся жалісно на Касандру. Вона розглянула ся по хаті. Зараз стало їй ясно, що хатні десь поховали ся, щоб не зустрітись з нею. Їй ще більше стало ніяково.

Дріжучою рукою виймила з своєї трайсти шип з горівкою і порцію. Налила, аж потекла руками горівка.

— Дай Боже здоровля, пане дружба — і якось несміло дивилась на нього, ніби він не той її давний коханок, а хто иньший. Лише поросила устами край порції і поставила йому.

— Ні, таки честуйте всю, пані молода. Прошу.

Вона хустиною утерла уста і випила до половини.

— Ні, таки всю. Прошу — і потрутив злегка її руку.

Вона хитнула рукою і трохи менше, як півпорції, вилила на землю. Подала йому повну порцію, якось так поволі все робила, щоб довше його мати перед очима. Його, гарного богацького парубка.

— Дай Боже, пані молода, жите довге та панованне та в Бога здоровля.

Його лице покрилось румянцем, а очи блищали...

Дзоркнула фіртка. Касандра вийшла на вулицю. Стало їй свідно, але часом жаль. Пси гавкали прикро. День гарний, осінній. Сонце високо повзло по блакитному небі. Пішла до третьої хати до другого дружби. Повернула до дружок та пішла на другий кут до родини. Ходила, а з нею та думка, коли б і не вийшла за Семена, то Никифор не вженив би ся з нею. Гей, такий богатир. Де, де... Сонце було далеко з полудня, як Касандра була на мості, вертаючи до дому. Поперед хати ходили жінки. Бігали то в комору то з комори. Застала в хоромах скрипників. А всюди так душно, так повно. Під образами стояли нові, білі полицки з ширенками, вже ждали на дружбів. Та були вже й дружби, їх частувала Касандрина мама. Касандра кинула на Никифора горячий, довгий погляд і вмисно так проминула, що рукою доторкнулась його грудей. Сиділи на лавці дружки і щось скрито розмовляли, закриваючи що хвилини ширенкою рот.

Касандра поставила на стіл трайсту і чомусь задивила ся на Никифора, байдужа про все.

— Гоп, гоп, гопа-гоп—увійшли дві, шовковими хустками підв'язані, молодичі—гоп гоп—і звернулись право до Касандри.

— Як ся маєте пані молода?—повітали її, а Касандра чомусь все дивила ся на пасовані німецькі чоботи Никифіра. Він стояв серед хати і розмовляв. Дивила ся, аж доки її мама не подала дружбам по фляшці горілки і по порції. Никифір запхав шип за свій широчезний пояс. Шклянка зовсім сховала ся. Задумано, не свідомо котрому з них, подала Касандра палиці з ширенками і по колачеви.

— Ану, прошу, пані молода, привяжіть—звернув ся до неї Никифір.

Вона без слова привязала до його правої руки колач червоною хустиною. Дружби пішли в село просити гостей. Мама честувала свашок, дружок. Заграли в перше музиканти. Так тужно, протяжно-пискливо затиала скрипка і так тонко брєніли цимбали. Дехто потирав собі очи. Дїтвора сходила ся чим раз більше на обору. Пхали ся до хорім і заваджали. Штуркались між собою і кричали. Касандрина мама виходила на двір і лаяла своїм не милим голосом. Та її ніхто не хотїв слухати, хлопці реготались голосно.

— Таке бідній вдовиці, таке буває без господаря—і втираючи рукавом очи, вертала до хатини.

Одна з свашок по третій порції дуже розніжилась. Втирала очи рукавом і потягала за музикою.

На небі три зірнички

А на землі три сестрички.

Хиталась в обидва боки і співала. Дружки також втирали очи. І куди не глянеш, заплакане жіноцтво. Щось собі, як вмисно, сумне розказують. Пригадують собі все найсумнійше з їх життя. А скрипка, як вмисно, так тоненько, пискливо підмиваєть ся під їх серця.

Касандра споважніла, побачивши той настрій навкруг себе, і щось придавило її серце. І щоб також розплакатись, нагадувала собі похорон свого неня, та думала за страшну свою свєкруху. Її серце наче топило ся, а до очей перлись сльози. І вона почала свої гарні темно-карі очи втирати вишиваною ширєнкою.

— „Одна несе срібну голку — продовжала свашка і не переставала хитати ся.

— Друга несе нитку шовку,

Третя несе барвіночок,

Касандрі на віночок.

Тут відхлипнула і все лице скрила в хустину.

В хатині честувались за рядом. Все чим раз більше розніжнювались і достроювались до сумного весільного настрою.

— Гі-гі-гі—сміялись хлопці і заглядали в вікна.—Гі-гі-гі—несло ся оборою, хоромами і мішало ся з музикою.

Касандра чогось уперто думала про Никифіра та про минулу ніч. Свашка, що так розніжено співала, підняла ся поволї, з повагою взяла з за мисника шип з горілкою. З стола взяла дві женв і поставила зверху тонку соли. Касандра ще сиділа на краю постелі.

Старша дружка влила з фляшки свяченої води в миску. По-

чали виходити до хорім. Касандра підняла ся, взяла колач і вийшла за ними. Скрипники вийшли на обору і затагаючи все тої сумної справили ся в сад, а за ними свашки, дружки, і молода—гуртом. На горбику під липою, де ріс буйний барвінок, зупинили ся. Касандра вмочила руку в миску і тричі покропила зелений, лискучий барвінок. Музиканти грали. Молода зігнулась і три рази урвала правою рукою крізь колач і кидала барвінок в миску у воду. Піднялась, а в її виразі було тільки байдужности. Дружки, свашки рвали барвінок, а вона дивилась далеко на село. Там десь тепер по хатах ходив Никифір і спрощував. І в її очах блиснув розніжений сум.

Той богацький, стрункий парубок. Аж сьогодні пізнала його вартість. Де, де, що там за добро, що там за маєток. Сьогодні підняв ся Никифір високо в її уяві. Вона до нього ніколи не заходила, то не виділа докладно того богацтва. Та чого було їй туди йти? Хіба на роботу. Та як? Коли то все село знало, що Никифірова мама на неї ворогувала та відказувала. Поволі ступала вперед, а за нею гурток з музикою. Наче далеко десь та музика грала, приглушено доходила до її уха. І щось, ніби гордість, ніби задоволення зогріли її душу. Той богацький син був її коханком. Був, про се всі знають, всі говорили... Дивилась Касандра нестямно против себе і не чула, що до неї говорили. Минула, наче глуха, юрбу на обори. Зайшла в велику хату, не турбуючись прочими. А всюди крики, сміх, і несесь музика.

— Ади, йде генде князь „несамовитий“.

— Несамовитий.

— Несамовитий — неслось на обори.

Касандрі стало прикро. Всі жінки товпились до вікон та до хорімних дверей. Так соромно їй стало і вперше почала встидати ся свого князя. І тепер немов почала страхатись того, що її чекає.

Сіла на постіль і не рухалась.

Скрипники перестали грати.

В хаті було невинясамо горячо. Касандра бояла ся, щоб скоро не надійшли. Та поглянула і побачила, як проступились жінки, і в хату увійшов панотець. Добродушний, старий старець. Підійшла і поцілувала йому руку. І чогось бояла ся дивити ся на хату, спустила свій зір. Бояла ся побачити тих, що прийшли з панотцем. Знала, що є двоє старих і він, той несамовитий. Тепер всі пхались до великої хати, то до дверей, то до вікон. Якесь тупанне глухе неслось з обори. Дріжали вікна і, здавалось, та юрба завалить хату.

Панотець убрав ся в фелон і сказав молодим уклякнути. Касандра не зводила з землі очей. Уклякнула і чула, як доторкнув ся і сопів голосно. Відчула якусь ненависть до нього, трохи відсунулась. Ненависть за те, що всі його називали несамовитим.

Панотець скоро незрозуміло читав їм над головами. Жінки слухали і похитували головами. А на дворі так щось гуділо, митишило ся і пробивалось голосне гі-гі-гі.

Панотець переменяв обручки. А Касандра скоро, наче бояла ся суженого, побігла до постелі.

— Най Бог помагає вже по зарученню, ще завтра до шлюбу і стане з тебе Семене господар — сказав панотець.

Жінки махали головами, а Касандра чогось все червоніла. Поставили молодого на саму середину за стіл, відтак з правого боку панотця. Засів і диякон, і паламар, і свати позасідали. А Касандрина мама так припрошує, так честує. Касандра заглянула в хоромы Никифіра. Не могла всидіти. Пропхалась через товпу. А тут зараз на неї всі очі звернулись. Те її злостило.

— Уже з села Никифіре?

— Уже — і потиснув її потайки за руку. Тяжко вздихнула і шепнула йому на вухо. — Прийшов вже несамовитий. Він нагнув ся ближше до неї.

— У вечер прийду до тебе, абись вийшла — прошептав.

— Ану, де молода? Ану, пані молода — і потиснула її за рукав старша свашка. — Ану прошу дарувати гостей. — Важко і високо піднялись її груди, наче під пансером, під вагою рублів.

Касандра взяла на таріль ручник і поклала перед панотця. Так обережно дивилась, щоб не заглянути на молодого. Голосно дзоркнула срібна монета на таріль. Сватів, дяка, паламарів, всіх обдарувала ручниками. Відійшла і сіла знов на постіль. Її хтось сильно потягнув за рукав. Вона оглянула ся з докором.

— Пані молода, а пана молодого чому не даруєте — сказала та сама свашка.

Касандра лише постогнала. І так тяжко, ліниво підняла ся. Поставила на таріль гарну хіром та шовком вишивану ширенку. Їй було жаль тої ширенки. Наче мала вона змарнувати ся, або викидаєть ся у болото. Її ширенки лише Никифір був в неї гідним. Якось не радо з ваганнем поставила перед молодого.

— Беріть молодий, беріть, — неслись хатою голоси. Касандра стояла перед столом, наче вкопана. Чула, як брязнуло щось на таріль.

— Ану, пані молода, кладіть молодому за пояс ширенку.

Вона так несміло приступила, так боязко витягнула руки і прижмуривши очі, заткнула йому скоро за пояс.

Повиходили із-за стола. Священик з дяком і паламарем пішли наперед. А на послідку молодий з своїми сватами забрав ся до дому.

Як виходили в двері, Касандра лекше здихнула. Все винесло ся і в хаті стало на час порожне. Трохи навівяв вітрець крізь відчинені вікна свіжого воздуха. Трохи охолодилась Касандра, а то вже їй робилось слабо.

Чула глухий гуркіт, крик, галас. Чула, як вся юрба бігла до воріт. І те безнастанне — гі-гі-гі почало її дразнити. Якась злість пройняла її, якась відраза. Відчула кривду, що вона те все мусить терпіти. Файний молодий, людське посміховиско і вона з ним. Вона ще такого весіля нігде не бачила. І хто тут дасть раду!? Мама? Що вона в бахурів значить. Коби хоч брата старшого мала.

„Несамовитий, несамовитий“...—чула виразно із того хаосу голосів.

— Що, небого, так затоскувала ся.—Вона глянула в очі Никифіра.

— Їй так мені тяжко, тяжко, що в світ би пішла або під землю.—І покрутила головою.

— Касандрочко, зозулько, не вдавай ся в тугу. Ні. Гей, бо щесь молоденька. А що Бог дасть, те буде...

Касандра не підносила ся з місця. Почувала себе такою тяжкою, такою непророчною. Музика зближала ся до хати і всі почали заходити в хату. Свашки знов повеселійшали. Плескали в долоні, гопкали. Здаєть ся, той сум був дуже поверховий. Почали знов честувати ся. Втягнули між себе дружбів. Вже скрипники в хаті позасідали на лавицю.

Касандрі не рихт стало, що Никифір між свашками. А свашки жартують і його посмикують за рукав. А він усміхав ся, а коби ви знали який він файний, як смієть ся. Та чи була така молодиця, аби на нього крадьки не поглянула.

Касандра не могла на те все дивити ся. Поволі вийшла на двір, не дивлячись на юрбу. Та їй сьогодні допекла. Пройшла крізь гуртки хлопців, наче крізь якісь пеньки, а голову ухнюпила в землю. Попри комору пішла в сад.

А там на землі такого листя, а таке файне, золоте. А сонечко таки вже ховаєть ся, ще трошки, трошки та й не буде його видко. А в сім вечірнім блеску покраснійшали листи та й дерева. Так як би у золоті скупали ся. А ген, ген кінець плота аж запа-

лила ся черешня. Вся червоно горить до сонця. І спадають поволеньки, наче метелики, червоні горючі листки. Та й трава пожовтіла, лишень барвінок зелений. Гей бо зелений. Касандра сіла коло свого барвінку. „Гей, бодай то та хата з усіма запала ся — подумала. Гей, як вона тих всіх там зненавиділа. Але ні, ні, бо там її Никифір... Що за Божа мати позгоняла стілько людей? Та до богача не йдуть тільки на заводини... Ая, збитки строїти прийшли, бідного збиткувати.

— Каса..., пані молода, ану прошу до хати. — Заздріла його по між деревами. Його файного, милого. Її коханого.

— Гей, то ти Ники?... А чого там треба? — Він поволі підходив в гору, просто до неї.

— А ти чого небога тут? Гай, ходи, ходи, твое право сьогондя де инде. Та бо... чого ти Касандрочко? Не плач. Та бо й ти, цить. Не плач, бо мені серце тріскає.

Сонце зайшло. Показалась на небі бліда не ясна зірка. Ніжно похитались золоті вершки дерев.

— Каса... Касандро, слухай, борони боже, не вмираєм. А то ще будем видіти ся, здибати ся будем. Лиш гора з горою не сходить ся. Хто знає, що ще може бути. Ходи небога. — І потягнув легко її за собою в хату.

За стіл засіла Касандра. А з правого боку старша дружка а з лівого менша. Та й свічки горіли на столі. В хаті повнісінько, битом набито. А вікна повні. Зближала ся мама до стола та й почала шити вінок. Три листки зеленого барвінку взяла в ліву руку, а крізь них протягнула голку з червоним шовком. Таким червоним, як калина. А музика заграла сумної, но тої, що до вінка. Никифір так вдивив ся в Касандру. Таки близько став коло стола. А вона небога нічого не видить. Хіба плаче? Ікесь неповорушне стало її тепле лице. Усунула голову та й так застигла. А дружки співають, виводять голосом, а свашки підтягають. А ті надвірні і собі. Вже й не чути ні скрипки, ні цимбалів, ні голосу. Все змішало ся. „Ой сусіди голубчики“ — намагають ся всіх перекричати дружки.

Тай сходіть ся до купочки

Тай скиньте ся по квіточці

Шием вінок сиріточці.

Тай все вибирають з миски котрі найкраці, найтемнійші листочки, та все їх докупи споюють шовковою ниткою.

Тай скиньмо ся, хоть квіточку

На Касандру сиріточку.

Всі жінки розплакали ся. Лиш Касандра не плаче, але й не рушає ся. Поблідлі губи міцно затиснула. А Никифір все стоїть тай дивить ся.

Мастили вінок медом тай золотили позліткою. Та робили з шовку малі китечки. Три китечці причипили до вінка, а до середньої китечки привязали пробиту шустку.

Вже готовий вінок, довгий та улискуєть ся, як золота лента, ніяк би й не пізнав, що то з зеленого барвінку. Дали Касандрі фляшку з горілкою, аби мамку попросила, аби її поклала вінок на головку. А вона? Вона взяла, як не своїми руками, шип.—Дай боже, мамко, здоровя, вам. Та майте добру волю та покладьте мені вінок,—і передала, цілюючи її руку, порцію горілки.

Та нема ненька, тай нема кому допомогти мамі покласти вінок. Хіба мамим первий брат, а Касандрин вуйко. Легко через червону хустку, взяли вінок та почерез стіл поклали Касандрі на голову. Та як заплакали всі в хаті. Мама аж відхлипнула. Та й Никифирови покотились дві сльози. А Касандра як би закаменіла. Не плаче. Вже й люди дивують ся, що молода не плаче. Кажуть, що туге серце має, що так не годить ся. А вона ніби тим журить ся, вона ніби кого видить перед собою. Нікого, лишень Никифіра. Він милий, вона його вірно, щиро три роки любила.

Тай свашки позолотили собі по три листочки барвінку і позатикали ся. В хаті душно, так тісно.

Касандрина мама почала лагодити в миску дар молодому. А хіба Касандра пристарала що, купила те, що треба? Купила ніби горіхів, медяників, цукру, аби покласти поміж сорочку та шал. Та який дешевий шал купила, такий підлий, як на будне. Що та дівка собі гадала,—розлютила ся мама. На сміх нема що покласти в миску. Десь найшла буквату цукру і те все завязала з мискою в червоний турпан. Поставила перед Касандру і грізно поглянула. Касандра зрозуміла. Ой не буде той несамовитий від неї їсти медивників—подумала.—Ой ні.

— Прощу—і передала Касандра миску старшій свашці. А свашки половили ся за шию та так гуляють. Аж копіт підлітає, аж квітки вилітають з ручників. Втягнули між себе Никифіра. А тоді Касандра порушила ся. Темна тїнь покрила її лице, і щось уколело її серце. Що за мука для неї сидіти отам за тим столом.

Свашки докрутили ся аж до порога, через поріг та в хороми та аж на двір. Аж десять їх було, і самі молоді, а між ними Никифір. Скрипники вийшли за ними. Співаючи, гопкаючи пішли молодого дарувати. Касандра сумно подивила ся Никифорови в слід. Тяжко вдихнула. Коби вже по всему, коби порозходили ся.

Поволи люди розходили ся, пішли за свашками.

Коби то вона вже виділа ся з любим, з своїм коханим Никифіром.

З містка ніс ся спів свашок.

Ми їз за ліса зелененького,

Ми ідем до пана молоденького.

Голос чим раз губив ся. Поволи розходились толокою людські постаті. Коло хати майже нікого не було. Десь цалеко у віддалі загавкали пси, і знов розніс ся глухий спів, мов з-під землі. Хвилину здавалось, наче той голос з одного місця несеть ся, але чим раз почав сильнійшати. Касандра вихилила через вікно голову. Глибоко віддихнула. То йшли свашки з дарами від молодого. А ніби Касандра цікава, що їй той несамовитий там навязав в миску. Досі був їй байдужий, такий як би яке дерево в лісі, але як почула, що всі з його кепкують, і за нішо не мають, сердилась на його. А так то весіле йшло без порядку, та не лише на його, але чогось на всіх сердилась, крім Никифіра. Лиха була на бахурів, що товпились та витрішувались і прозивались голосно. Дружки вийшли на двір, кухарка поралась ще коло печі, а мама то щось заносила до комори то знов виносила.

Голос сильнійшав; Касандра вже могла розрізняти сілюети свашок. Між їх голос мішався крик і сміх і за ними тягнув ся цілий ряд цікавих підростків.

„Без них таки не може обійти ся“—сердилась Касандра і пішла в хату.

Бодайсь мамко сто рік жила

Щось мене породила,

Бодайсь мамко потревала

Тай щось мене згодувала...

Вже на мості співають—подумала Касандра. Мама з кухаркою вийшли перед хату.

„В-у-у“—загудів бубон голосно.—Іга гоп-гоп-гоп. Гі-гі-гі . . . І вже вся та юрба доходила до воріт. Касандра поволи зайшла за стіл. Тепер її свашки в молодого,—подумала. Який дивний галас, поспішні кроки. З хорім плескали в долоні і гопкали, а бубон гудів. Вже були в хаті, вже стояли перед Касандрою.

Добрий вечер вам,

Чи раді ви нам,

Чи раді чи ні,

Ми таки привішли.

Касандра в долину потупила очі, і так їх не було видно з під вінка, а шутка звисала аж на самий ніс.

— Прошу, пані молода,—і подала старша свашка завязану миску, що голосно калатала. Молода почестувала їх і знов зняв ся гуркіт, спів, гранне. Всі скоро вийшли, наче сміяли ся. З гаміром, співом, галасом справили ся на толоку.

І знов затихло. І спокій був. А крізь відчинені вікна заглядала приманчива зоряна ніч.

Умучив сей день Касандру. Чула ся ослабленою, наче по важкій праці.

А ще як не було щось по її волі, то вона все лїниво, бай-дуже поводила ся.

Не мала до нічого охоти. А иншим разом, то все горіло в її руках, і вона могла бути дуже весела.

Вона була собі дівка здорова, і треба було пошукати другої такої в селі.

Кращі були, але делікатнійшої і годнійшої таки не було.

Нїби вона розвязувала миску від молодого. Кинула десь у кут.

Зняла обережно з голови вінок, квітки і завісила на клинок.

В хаті стало тихо. І як світла вже не було, пішла за комору і чекала на Никифіра. Хіба не казав, що прийде?

Від церкви по шлюбі йшли два гуртки, один справив ся в той кут села, а другий на толоку. Ви знаєте, ось до тої хатки над тим жовтим ярмом. За довгим рядом боярів йшла Касандра між своїми дружками. Знаєте, як вмисно, людям на перекір, самі богацькі та молоденькі були в молодой бояри. То вже відай так Никифір хотів. А людям що зависно, а що дивно.

Зате лише кількох йшло з молодим, тай то не досягали голосом, як має бути. Нїби не могли співати, або може й не хотіло ся.

По-над всі голоси найбільше чути Никифірів голос, не жалуввав грудей. А може він три роки не ходив до молодой. Три роки. Може не щиро любив і все минуло, як би три слова сказати.

А дивіть, на воротах вже чекає мама з вуйком, а в руках колачі і сіль. Та весільні ще не дійшли до моста.

Касандра роздумувала, пригадувала собі, що то вона при шлюбі думала? Про похорон свого неня. І хіба її не наказували, аби щось веселе думала. Бо таке буде усе жите, яка гадка при шлюбі. Тай забула взяти за пояс ту хустину, що мама злагоднила з цукром та зілем, тай не вкинула в чобіт перце з гуски, аби її жите було легке, як то перце. Де. Заговорила ся до розсвітку з Никифіром, тай на все забула. Бодай все лихе на неї забуло.

От вже мама до неї честує, а молода до вуйка. Вже скрипники сіли на приспу тай заграли тої дрібненької, тої що від неї кров гуляє в жилах. Знаєте, тої дрібненької, що парубків з розуму зводить, що не памятають ся.

Взяв Никифір молоду, а бояри кождий свою дівчину. І як надто днинка файна і всі хвацкі хлопці, і не диво, що склав ся такий порядний танець.

Всі рушили із-за стола великої хати, треба було виводити ся. Бояри половили ся за руки, з одного краю на самім переді старший дружба, а на другім краю половили ся дружки з молодю. В хаті так душно, що аж млість під серце підходить, і вже всі так чекали скорше вийти.

Никифір палицею, що держав у правій руці, в повітрі перехрестив двері. І всі, як би один, заспівали, а ви вже чули, як вони співають. Сильно, міцно.

Вайтер, хлопці, вайтер,
Вайтер небожата,
А в нашій попаді
Пшеничка не жата.

Для весільних не було й місця на обори. Знов зглотилась юрба, але чогось розступились. Ге, хто Никифіра не знав? Ніби він коли жартує. А в нього долоня широка. Чим раз більше проступились. Довгим рядом обійшли бояре подвіре та затягали протяжно.

Тай не жата, тай не жата,
Тай не буде жата,
Доки її тай не вижнуть
Хлопці небожата.

— Гоп-зоп, гоп-зоп, гоп-зопа ще трошки гопа й гоп.

Касандра не журилась, що люди собі шептали. Вона собі гуляла, вигулювала з Никифіром. Гуляла, бо любила за все з ним гуляти. І вже так обоє звикли, що він бувало ніколи иньшу дівку не візьме в танець, а чекає її.

Не давала ся небога взяти в хату—покрити. Як покриють, то вже по всьому.

А сонечко вже так низько. Зараз прийде молодий забирати. Лише що не видно. Никифір схопив її попід пахи тай заніс у хату. Бо вже всі хатні кричали, аби давати молоду. А він чогось нічо не квапив ся до того разу. Ніби вже, як покриють її, то він геть до неї утратить право. Касандру щось боляче ймило за серце. До нікого й слова не заговорила, навіть і до Никифіра.

В хаті було немило, ніс ся сильний запах горілки та неслоь проразливе голосне гранне та проразливий крик „вівать“. Якийсь раз крикнули, аж шиби дзеленькотїли.

Брат закинув Касандрі покривало на голову. Сховались всі квітки і вінок під барвною шовковою хусткою. Вся голова скрилась, навіть пів лица. Так її лїпше, от не буде нікого видїти і її ніхто. Но а Никифір, він все перед її очима.....

Виносили дзестрю на фіру. Касандра стояла коло фіри і зігнула голову. Може вона за все весїля підіймала голову?

Ні. Постелили серед обори сніп, її вуйко казав прощу, а вона з молодим уклякнула. Мама держала над ними колачі і сіль. От вже був так близько коло неї „несамовитий“, але вона його не видїла. Ні, лиш чула, як сопів і щось в його носі свистїло.

Не дала ся молодому висадити на фіру, туркнула його і сама борзо, начеб хто її ловив, вискочила. Рознеслись з усіх боків недововення. „Так не годить ся“.

От вже забирали молоду.

Перед фірою йшли два довгі ряди парубків, а коло них, нїби якийсь причеплений, Семен. Гей би не належав до весїля. Вінок вже спадав з його надто кудлатої кучми. Ступав нескладно в своїх великих, широких чоботях.

Сонце вже заходило. Все небо покрилось блїдoroжевим відтїнком. Тихо було і файно. Поволи їхала толокою фіра. Відтак повернула до горба і перед ворїтьми самїтної хати під лїском, з новим дахом і малим забудованнем задержала ся. На оборї були гуртки людей. Старша свашка затягнула голосно-протяжної:

В нашого свата гончена хата,

Гонтами вбита, сніпками вшита.

Хтось відчинив ворота, віхала фіра, і всі товпились на чисте подвіре.

Касандра не дивила ся нікуди. Їй страшно стало, як нагадало ся, що всі розїдуть ся, а вона лишить ся між чужими людьми. Чи вона коли вже придивила ся своїй свекрусї? Та де? Хїба та показувала ся коли в село? Де, сидить цілими днями під хатою, стара, жовта, кланцата.

Касандра стояла в хаті коло припічка, бояри заносили дзестрю. З людей до хати ніхто не входив. Се було їй дивне.

Крім матки батька чужих не було.

Деь не видко градового. Касандра відсунула рукою покривало з очей. В хаті було холодно і дуже чисто. Тут ніхто не гуляв. Люди почали розходити ся. Матка на відходї тикнула Касандрі щось за пояс і

пішла. І бояри порозходили ся не чествовані. Геть без порядку було се весіля. Касандра була лиха. Послідний був Никифір. Зігрітий, спітнілий забіг до великої хати.

— Що небого, сама? Відай старий тичку забиває на городі, що його не видко. А князь у хатчині коло свої мамки... Бувай здорова Касандрочко, любко, та не вдавай ся в тугу. Вже таке мало твоє бути,—і поцілували собі на прощанне руки.

Вона вийшла за ним. Всюди було тихо. Долиною селом снував ся сумерк ясно-сивий, мягкий.

Так як би хтось всіх замів, ні душі ніде. І весіле не допровадили до кінця. Все розплило ся, як вода. І їй ніхто нічого не каже. Касандра походила по подвірю все по весільно убрана з руками за поясом. Її аж уражав сей порядок. Чисто, чисто, порядок.

Вона зайшла в велику хату і почала все з голови скидати. Певне і пропою не буде,—подумала. Отто якісь відлюди. Не привитали молодих, як обряд вимагає, колачами, солею. Нігде не видно було ні страви, ні горілки. Добре казали люди, що щезник градовому не дозволяє так жити, як всім людям.

А чого би так все весіле скінчило ся? Чогось тепер ще Касандрі не було страшно перед тим щезником. А навіть не могла собі його уявити. Сиділа довго сама на лавці в сумерку і роздумувала. Нараз відчинились двері і скоро вбігла низька жінка, трохи скулена, з мискою в руках, в хату. Поклала миску перед Касандру і вийшла. Не борзо Касандра подивила ся. Були там варені фасолі. Вона їх не рухала, витягнула із-за пояса женву, білу, смачну, і їла.

Хотіло ся їй води, та не мала відваги піти до хатчини. Чула, як в хоробах щось довго тарахкало, як хтось ходив на подвірю і навкруг хати.

Стало тихо. Вона була дуже утомлена. Кинула на лавицю одну подушку з своєї одежи і заснула.....

Десь її матка і дружби заводять її до комори. Музика грає— „плецуть в долоні“—то весільний обряд. Поглянула так скрито на молодого, а то не той несамовитий, а він, її Никифір..

Рано в понеділок прийшла матка, дружби, бояри, музики. Що пропій, то пропій раз файний. „Порядна“—відзиваєть ся матка до всіх, хто до неї звернеть ся з запитанням. Обновує матка хату та косики багровою волічкою. Переснувала подвірє. На пальцю привязала червону хустку, а дружба вивісив на дах. Хтось вистрілив з пістолі. Ціле село знає, що молода файно обходила ся. Свашки обновували малу ялинку волічкою та золоченим барвінком. А ха-

тою несеть ся веселість, сміх, музика. Таж се найгарнійша части, весіля. Матка весело, свавільно затягнула:

А мама добре робила,
Що файно доньку навчила
Файно ходила, файно робила...

Дружба вбрав ріклю з молодой, а другий вбрав квітки, горботку. Свашки несли деревце, старший дружба червону фану, і пішли всі з музикою співаючи до Касандриної мами.....

Касандра порухала ся, випростувала ся і протерла очи. Встала. В хаті вже було повно сонця. Витягала руки і ще не могла витверезити ся від гарного сну. Бодай приснив ся кінець її весіля. Щось радісно було в виразі її лиця і все ще думала про сон.

З хорім неслоь глухе ковтанне і грубий голос. Повела рукою по голові. Ще по дівочьки зачесана. Хто її зробить кирну? Ся відьма певне не знає, бо і сама не носить; а першої днини йти в село не годить ся—сором. Півови відхилила до хорім двері і викилила голову.

— Ходи, ходи небого—почула з хорім голос.

Вона вийшла.

На стільци серед хорім сидів старий градовий. З добрим поморщеним лицем та з довгою сивою бородою. Як то святі мають на образах. Стругав якісь бичі.

Касандра стала несміло і приглядалась. Заглянула в хатчині свого князя.

Він тесав також якісь маленькі прутики і укладав їх в малу лату. Що їй тут робити? Так їй прикро, такий їй жаль. Так багато чула про сего старого чоловіка і то самі злі, страшні річи, а її душа почула до нього якесь привязанне.

Тепер аж добре придивила ся старій. Та замігала подвіре, хоть того ще не було треба. Грубі губи не закривали цілком верхніх зубів. Очи сиві, малі, лице жовте, як віск, не гарно сформоване, з острим носом. Низька аж надто і так дивно вбрана, цілком відмінно до сільської ноші. Без кирпи, без горботки, лише підперезана якоюсь хусткою. Не милий дроз пробіг Касандрі по спині. Яка страшна її теща. Тепер зовсім вже і не сумнівала ся, що вона відьма. Але сей лагідний дідусь, щоб мав щось спільного з чортами, видавалось їй неімовірним. То вже та відьма його втягнула до них, подумала Касандра, і поглянула злісно на бабу. Безперечно вона його втягнула до тої кумпанії.

— Но що, небого? Ходи, та будеш мені помагати,—і з тими словами подав їй градовий великий кіш. Пішов наперед, а вона за ним.

Ось були вже в винограднику. Цілий горбик відкрив ся перед нею, ясно і густо покритий принадливими овочами. Із за червонявих листків заглядали темно сині довгасті ягідки.

— Будеш, небого, зривати і повеземо завтра на ярмарок,—сказав дуже тихим хрипливим голосом.

А сам пішов.

Касандра поволи, лїново зривала і перестелювала червоно-брунатними листками кожду кицьку і складала в кіш. Ще була вбрана в слюбній сорочці, в коралях і в рїклї. Без кирпи в покривалї. Як би її побачив хто з сїльських, здивував би ся, або сказав би, що здурила. Або би не дивував ся, бо вона градового невістка. А хїба та малаб инакше виглядати? Поволи і не замїтно минав їй день. Стара винесла їй знов фасолї з свїжою кулешою. Вона їх не рухала, а їла кулешу з виноградом.

День був гарний, парний.

Їй здавалось, що вона тепер вже не стоїть у звязи з селом, з людьми, з свїтом. Так само як отї там в хатї. Тї нічогїсенько не мають з сїльськими людьми спільного. Кождий оминає їх, їх хату і обїстє. Касандра жалїсно дивилась на село, а воно так гарно перед нею розтягло ся.

Улисковалось до сонця її лице і руки, і блищали вогко великі темно карї очи. Хїба вона вже нічого не має з Никифором? Може їх щось дїлить тепер? Теплий жаль залив їй серце, як все на його згадку. Колиб вона була знала, що таке буде весїля, що не скїнчить ся, не будуть заводити? Колиб була знала.....

І не могла того пережалувати. А вона так бояла ся, щоб бути порядною...

Урвала синю велику кицьку і почала їсти.

А їй Никифїр казав, що так буде, що вона за се дурна. Ой дурна, що дурна...

Долиною, де кїнчив ся виноградник, тягнув ся вогкий довгий яр аж до самого лїсу. В яру росли верби і була там керниця і те все ще належало градовому. Як навмисно навкруги нїгде нї хатинки. За їх хатою тягнеть ся лїс, а перед хатою горбовата толока. За цілий день не бачила і одної души. Стара цілїсенький день сидїла під хатою. Так дивно сидїла, держала колїна рївно з тулубом, так що дотикалась ними чола і легко гойдалась. Лише старий порав ся. Кїльки разів навїть виходив поза обору. Несамовитий та кож не виходив з хати. Касандрї було добре з тим. Та колиб не той жаль. Гей коби не той жаль, можеб і звикла до них. Мусїлаб звикнути, бо так було їй призначено.

Вечером, як селом стелилась синявамла і густий сивий дим, Касандра ще сиділа між виноградом. Дивилась і бачила в віддалю Никифорову хату з обійстям. Навіть як хтось ходив по подвір'ю.

Так мало нарвала винограду. Може вона винна, що чогось нема охоти до роботи. Таки чогось самі руки опадають.

— Ходи, небого, до вечері—почула з обори голос старого.

Вона лїниво піднялась і розглянулась на всі боки.

Почула спів гуртовий, тужний. Гей, то рекрути — подумала голосно. Рекрути небожата. Вона дивилась до плота. Голоси зближались.

— Ходи дївко—крикнула з обори стара.

— Іду, іду—відізвалась і, як прикована, стояла під вербою.

Голос урвав ся. Вона оглянулась, її не було видно з обори. Щось хильцем попід пліт зближалося до неї.

— Гей Никифіре, любчику!

— А ти що робиш?

— А ди, стою.

— А може абис вийшла в вечер до мене сюди.

— Не можу братчику, не можу, хоть як тебе щиро кохаю. Не можу, бо бою ся. Тай таки йду, бо вже мене два рази кликали.

Вона йшла виноградником у гору. Боже, а як її виділи? З страхом зайшла на обору. А з толоки ніс ся спів.

Ой до Львова доріжечка, до Львова,

Обсаджена виноградом довкола.

Касандра стала, тай задеревіла, аж рот відтворив ся. Сараки рекрути, сараки. Та бо чогось їй такий жаль... Стара без горботки з віником увихала ся поперед хати, старий сидів на присьбі задуманий, а несамовитого таки ще не видала. Оттак як увихала ся з віником, хіба не чиста відьма?

— Ходи! Як тобі на мня?—і подивила ся на Касандру зловісно.

— Касандра—несміло промовила молодиця.

Стара не дуже обережно сіпнула її за рукав і повела в хату. Тут на лавці сидів Семен, а коло нього повна миска.

Стара посадила Касандру коло нього.

— Так їкте обое, як Бог приказав. Бо ви собі чоловік тай жінка. Се твоя газдиня мой Семе...ти розумієш, що се значить?—і розкладала своїми сухими руками.—Газдиня—сама вийшла з хати, запераючи за ним собою двері.

По вечері потягнула стара сина в хороми і щось йому шептала у вуха. Хоть як намагала ся Касандра почути, хоть одне слово, та дарма. Якесь неверазне гудїнне, грубе, проразливо доходило до неї. Так довго шептала стара, що Касандрі аж обридло.

Затрутила сина до Касандри і ще здоймила в гору руку.—Мій Семене... ти вже знаєш—і замкнула ним двері.

Тиждень минув Касандрі на новім газдівстві. Далі тиждень. Нігде не виходила поза обору. Коби не така прикра стара, та не той жаль, то може би якось привикла. Тай коли-б Семен не так сопів. А то не дихає, а сопе, а в його носі щось так неприємно підсвистує. Тай чогось і рот йому не заперав ся. Правда, і його зуби були трохи за великі.

Було то в суботу рано. Тиждень від Касандриних заводин. Стара її досвіта збудила. Ще перед сходом сонця, а сина лишила, хай спить.

— А нуко, наноси повну бочку води.

А вода знаєте де? В яру за виноградником.

Не легко носити в гору. А то завбертай з десять раз. І то зараз бери ся до жмакання, а то й хліб міси. І стара не дасть і хвилину дихнути.

— Ти молода; годна робити. На то я—каже—невістку маю, щоби трохи відпочити.—Може і ліпше, що Касандра так багато робила, бо не могла вдавати ся в тугу.

Всюди, наче злий дух, стара ходила за нею.

Ось тепер з полудня пішла Касандра в яр полоскати на чисто сорочки. І стара за нею, і знов сіла по своєму звичаю. Коліна високо підняла в гору. З приємністю дивила ся стара, як скоро звихала ся молода жінка.

Вона хитала ся, покашлювала і сиділа, як прикована. І чи се не могло розлютити Касандру. Вона хотіла може заспівати, а може посидіти в холодку... А через стару не гаразд. Касандра побачила далеко на толоці парубка. Відразу догадала ся, що то Никифір. Гей, то він, її любчик, бо вже йде сьогодні. Ой іде... та коби мож йому хоч словечко сказати. Лишень одно, то може би лекше стало. А то не гаразд через сю відьму. Вона розлютилась і сильно крутила грубі сорочки, аж хрупотіло під її сильними руками. То бо якась злість розпалилась в ній, гей така, що могла би вогню укрисати. Всі сорочки з цебром, як яку лушпину, вхопила і понесла наперед себе. В середині стало їй горячо, як поставила великий цебер на чисто заметене подвіре. Увяли руки. Незабаром і стара пришкандибала з виноградника. Дивно ходила. В двоє скулена голова дуже наперед висунута. Знов прийшла на присьбу і приглядала ся, як Касандра розстелювала біле.

Її руки горіли, вона вся горіла, і заразом відчувала втому.

Знов поблукало її око толокою далеко. Бачила, як Никифір поволи-поволи поправцював в ліс.

— Дай небого їсти корові та внеси дров—і сіла стара знов на присьбу і всюди відводила Касандру своїм непривітним зором.

Несамовитий робив клітки в хатині, а старого не було дома. Прийшов враніі якийсь чоловік і забрав його. Касандра поклала дійницю з молока на лавицю і кинула на відході ненависний зір на Семена. Її роззлостило те, чому він не запре той рот. І мимоволі виринула перед нею гарна Никифірова постать. Стара зайшла в хату щідити молоко, а Касандра скоро, як би летіла, побігла виноградником в яр. Хильцем поміж верби яром бігла в ліс. Ноги боліли від того божевільного бігу. Присіла край ліса. Отто буде відьма її шукати, і що скаже? Щось мусить їй збрехати. Сонце вже давно зайшло, але ще можна було розрізнити обриси хат і дерев. А листя на землі повно, повно всюди і все золоте, файне. Так багато було, що міг би ся скрити під нього. І так голосно чутно шелестіло. Дубики стояли вже майже голі, лише на верхах по золотому листкови.

— Шшш...—шшш...—неслось лісом.—Хруп, пук... шшш.

— Ади Никифір. Бодай тебе, так зненападу. Ге?

— Ая, аж вже не тямлю, як ходжу. Але бо я й уходив ся щось за сей тиждень. Нічого й пальцем не кинув. Нічо до роботи не мав волі. Раз ні. Як не в коршмі то з камратами. Гай, вистояв ся якийсь раз коло твого плоту. А тебе не було любко.

— Никифіре! Як бись був в моїй шкірі.. Я ледви тепер втекла. Ти годен розрахувати собі в голові, яка то прикра баба. О, я з нею довго не витримаю. Ой ні. Зажене мене молоденьку в гріб. Абись прийшов хоть на лубок. Чуєш? — і потягнула його за рукав.

— Я вже би борше приймив ся смерти, ніж іти кудись світами та поневіряти ся. Примха би все брала, лиш коби не той жаль.

— Ех, коби не той жаль, любчику.

— Але неньо будуть робити реклямацію. Та вже йдеш? Чекай, най на тебе ще надивлю ся. Чекай. Та бо ти файна, небого. Вже відай таку коханку ніколи не буду мати. Відай, що ні..

— Щаслива тобі дорога, приятелю, жовнярику. Гей щаслива.

Збігла скоро в яр. Бігла по студеній росі скоро, від часу до часу сильно вдаряла ся в верби.

Як злякала ся. Мало на щось не вискочила. Щось скулене в двоє ходило по траві край виноградника. Касандра причекнула.

і заперла в собі дух. Серце міцно забило ся. Вона дивилась напружено своїми великими очима.

Росичка божа манка

Молочко, сметанка...

То вона була, її стара. Рукою згортала росу в дійницю і бурмотіла. Низько, так низько згиналась, що виглядала наче похила купа чогось.

Коровка ялівочка

Масильця барілочка.

„Ага то вона відбирає від людських коров молоко. І не дивно, ге, ге ге, що її корова дає таку велику дійницю в верх. Дух чистий при мені“ — і перехрестила ся Касандра. Чогось жінка стала ще страшнішою в її очах. Коби Касандрі щось не стало ся, і холодний ляк пройшов її все тіло. Боже, як стара випростувалась, неначе стала довша і як страшно виказала зуби. І руками робила в повітрі великі каблуки. Дивилась у небо і говорила якимсь уриваним, приказуючим тоном.

Манна сюди

З цілого села!

Касандра сидить зкулена ні жива ні вмерла. „Ой божечку, се не чисте діло, ой коби хоч на мене не шибло. Отто я попала ся. Ей, відай вже щось шибло, ой не можу ручку підоймити. Та й коло серця нудно“.

Так голосно стогне Касандра. Стара зайшла в глибину города і все ще розкладала руками.

„Ой відьма, відьма бодай ти ся під землю запала“, і поволі пішла Касандра яром. Так тяжко було їй лізти в гору у виноградник.

Прийшла на обору, старої ще не було. Може і не буде знати, що Касандра десь була. В хаті на лавиці сидів Семен. Чогось аж налякала ся його. Може в нім вже також нечистий. Ніби що з нього так футить, так свище? Мимоволі зробила Касандра хрест. Лячно було їй тепер від кожного кутка, здавалось, що відти що хвилі може вибігти щось нечисте.

— А ти де ходиш,—процідив невиразно кризь зуби Семен.

— Була коло керниці.

— Коби ти своїм богом не ходила — сказав і замовк, наче більше не вмів говорити.

(Докінченне буде).

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Сараєвська трагедія.

Трагічна смерть австрійського престолонаслідника і його дружини з руки сербсько-патріотичної конспірації в Сараєві впала, як нова тяжка крапля, в переловнену і без того вщерть чашу європейського політичного напруження. Одні з страхом і тривогою, інші—з різними сподіваннями ловлять в лет все нові і нові відгомони сеї події, силкуючи ся вгадати, чи витримає сей новий удар європейський „узброєний спокій“ по всіх попередніх, заданих йому останніми часами, чи устоїть ся се напруженне—чи розірветь ся тим страшним, давно сподіваним, зі страхом виміркованим конфліктом, що висить в повітрі вже стільки часу?..

Грецько-турецький конфлікт і албанська революція, що захитала непевною балканською згодою і викрила так різко і сильно всю суперечність австро-італійських інтересів і можливість конфлікту, так старанно замазувану зусиллями потрібної дипломатії. Російсько-румунське зближенне задокументоване зїздом в Констанці, і його контрапункт — зїзд покійного Франца-Фердинанда з імператором германським в Конопіштї, де ніби то був присутним секретно—як писали газети,—і шведський король, як новий учасник потрібного союзу, замість страченого короля румунського, мовляв, під впливами воєнної шведської партії, наляканої російськими плянами на Скандинавській півостров, шукає охорони і забезпечення під покровом потрібного союзу. А на полудні пляни сербсько-чорногорського митового союзу, який буцім то має бути першим кроком в напрямі ширшого митового союзу чорноморсько-адрійського, і обєднання в одно державне тіло Сербії і Чорногори—перспективи одна гірше другої для Австрії.

З другого боку—величезні збільшення воєнних кредитів на ґрунті суперництва потрібного союзу з потрібним порозумінням. Міністеріальні кризи в Франції на ґрунті відновлення трьохлітньої військової служби, для удержання пропорції французької армії до германських сил, збільшених торішніми військовими ухвалами. Цілом уже баснословне поширення армії російської, наслідком останнього збільшення рекрутського набору, проведеного в останній думській сесії, котрим Росія приходить в поміч своїй союзниці, zagrożеній убутком людности, і мішає до решти всі стратегічні спекуляції, всі ті рахунки тисяч баґнетів, шабель, гармат, кот-

рими направляється внутрішня і загранична політика в теперішнім мілітаристичним чаді.

Все се в супроводі вічної газетної передирки, підтримуваної всякими гарматними і поставщицькими синдикатами, і глибоких комбіновань військових спеціалістів на тему, кому з конкурентів треба спішити ся нападом на противника, з надією погромити його при нинішних своїх воєнних шансах,—утворило атмосферу дійсно переповнену до верху сею воєнною тривоگوю, справдішнім мілітаристичним неврозом.

На всяку несподіванку, на всяку сенсацію все відзивається ся з повисшеною вражливістю, нервово шукаючи якихось далеко захованих, скритих спружин, запитуючи себе, всіх і вся,—чи не приносить та чи ся сенсація початку кінця, сеї тривожної напружености, її ослаблення—чи останнього страшного вибуху.

Щож казати, коли подія справді сама по собі настільки незвичайна і в наслідках своїх трудна до оцінення—як саме в сім разі!

Особа покійного престолонаслідника здавна почала окружати ся леґендою. Несподівана його поява на такій позиції, морґантичний шлюб його з гр. Хотек і ріжні складні питання, які з того виникали—про становище його дружини, його дітей—напр. супроти Угорщини, котрої конституція не робить ріжниці між морґантичним і повноправним потомством і т. д.—все се давало привід до ріжних комбінацій не тільки двірської, а й ширшої політичної натури. З будучою зміною на престолі почали звязувати ся преріжні, нераз дуже далекосяглі мрії і надії.

Правда, пок. архикнязь, чоловік дуже здержливий на всякі заяви, не давав ніяких декларацій, котрі б творили підставу до сих рахунків; але чим менше говорив він сам, тим більше говорили за нього, посилаючи ся то на ріжні інтимні, не можливі до справдження звірення покійного, то на його діяльність, знайомости, відносини, котрі, мовляв, розкривали лінію його політики, як будучого цісаря Австро-Угорщини. Так поволі складали ся поняття про покійного, як консерватиста і навіть реакціонера, противника демократії і парламентаризму, прихильника аристократії і католицького клерикалізму, перейнятого ідеями австрійської великодержавности, імперіалістичної експансії—смілої політики натиску і розширення границь держави назверх, власти корони—в середині. Його політичну програму толковано як певну комбінацію широкої областної автономії—ширшої від теперішньої, з певною за-

краскою федералізму, але з сильною єдиною центральною властю, дуже мало обмеженою парламентаризмом. А поруч того вишивали ся різні цвітісті пляни анексії, секундогенітур і т. д. Оживлення австрійського імперіалізму, політичної активності, звязане з анексією Босни і Герцеговини, записане було на рахунок впливів престолонаслідника, однодушно і прихильниками і противниками сього імперіалізму. На нїм спочили надії тріалізму—обеднання пслуднево-словянських (хорватських, сербських, словинських) земель в одно національно-політичне тіло під властю Австрії, на взір Угорщини. Його імя—а принаймні імена ніби то близьких до нього людей звязували ся з голосним полуднево-словянським процесом, аранжованим австрофільськими хорватськими кругами протів прихильників „великосербських“ тенденцій.

На другім кінці держави з його іменем стали звязувати ся різні більше або меньше фантастичні пляни розв'язання українського питання. Прихильники „австрійської орієнтації“ в українських кругах з одної сторони, противники українства в польській і російській пресі—з другої на взаводи роздмухували сю легенду, яка робила покійного архикнязя новим Мойсеєм, що мав вивести Українців з лядського поневолення, угольним каменем всяких „мазепинських“ надій і перспектив. Особливо в російських націоналістичних кругах, в українофобських органах і різних анти-українських брошюрах від кількох літ дуже свобідно і самопевно говорено про пляни покійного на анексію до Австрії України по Дніпро, про габсбурзьку українську „секундогенітуру“, з столицею в Києві, з одним з синів Франца-Фердинанда на українськїм престолі і т. и.

Скільки покійний давав привід до таких фантазій і до зв'язування з тими фантазіями саме його імени, се зістаєть ся незвісним. Але легенда істнувала, сама була до певної міри реальним фактом, з яким рахували ся, яким направляли свою діяльність певні круги. І тепер коли не стало того, на кім будовано ті різні надії, чи від кого бояли ся тих плянів,—сараєвська подія, по за загальним обуренням з самого убийства, оцінюєть ся з становища сеї легенди—чи легенд. Одні, висловляючи свій жаль чи обурення, не криють ся з певним почутем заспокоєння, що мовляв рїсковна, черевата в будучности всякими авантюрами і кризами ера Франца-Фердинанда сходить з овиду австрійського житя—„полїтика Бельведера (палати престолонаслідника) уступає місце політиці Бургу“ (цїсарської палати)—більш зрівноваженій і не скорій на рїск і смілу ініціативу. Інші, що будували свої пляни і надії на особі пре-

столонаслідника, спішать ся, чи не вдасть ся ще заграти і здобути дещо загробною тінею покійного.

Инакше трудно пояснити те, що діяло ся за останні два тижні: антисербські розрухи, патріотичні доноси і погроми, і всі заходи звернені на те, щоб якось пришити до справи сербське правительство, чи правительственні круги сербські і використовуючи загальне обурення, викликане атентатом, поставити такі жадання Сербії, котрі б або спровокували її до війни і розгрому—або змусили до повної, пониженої капітуляції. Такий характер мають останні вісти про приготування ноти, котра жадає від сербського правительства слідства над конспірацією в самій Сербії, і запевнення, що російське правительство не буде ставити які небудь перешкоди сим жаданням.

Поки що одначе зістаєть ся надія, що корона не дасть своєї згоди на політику балканських авантюр і не схоче ставити занадто тяжких проб новому порозумінню з Росією, що саме почало наладжуватись. Але те, що дієть ся, все таки глибоко характеристичне, особливо в тих формах, як воно переломлюєть ся в ріжних ближших призмах.

Погромно-патріотичні процесії, переважно з ріжного хуліганського елемента, розбивання сербських магазинів, готелів, домів в супроводі патріотичних австрійських гимнів і під ослоною портретів цісаря і престолонаслідника, що носять сі погромщики, тисячі зруйнованих домів, маса побитих і убитих; доноси всяких добровольців на людей ворожо для Австрії настроєних; масові арешти, увільнення, висилки, конфіскації газет, проголошення воєнного стану. Так описують сербофільські газети те, що діяло ся попереднього тижня в полудневих провінціях Австрії; чорносотенні та націоналістичні російські листки нещадно виливають при тім своє обурення:

„З почутем найглибшого обурення ставимо ся ми в сій хвилі до Австрії й її правительства, де за відомістю й під опікою властей чинять ся тепер нечувані звірства над Сербами. Сотні побитих, сотні ранених; між ними жінки, діти і старці... пограбоване майно, спалені і зруйновані дома. По правді, культурна австрійська монархія іде навзаводи в способах боротьби з варварською Турцією“, і т. д. Се з чорно-клерикального „Колокола“. А от з останнього числа „Нового Времени“, під чудовим титулом: „С'юціє в'єтеръ, пожнуть бурю“:

„Відпадки людности, присвоївши собі безапеляційний суд і

останню розправу, побивають її в чім неповинних людей, нищать і грабують майно.

„Сей дикий розбій не знаходить з боку австрійських властей ні противдлання, ні опозиції. Відси треба вивести, що вони згідні з загальними плянами правительства, або принаймні їм не противні.

„Офіціозна віденська преса поясняє погроми стихійним вибухом пристрасти вірнопідданої частини людности, проти котрої безсилні всі поліційні заходи. Натягненість сього пояснення очевидна“.

Дійсно, страшенно знаємим духом потягло і з сих погромних відомостей і з сих відзивів преси,—так наче все се було не в боснійській, а в одній із „внутрішніх“ губерній—тільки благородне обурення і мудрі ради—не будувати політичних плянів на національних суперечках, на гнеті і насильстві—висловляють ся сим разом правими і націоналістичними листками, бо се ж „для наружного употреблення“.

Для австрійської України в сих антисербських подіях, в сїм незмірно сумнім національним розбраті лежить инше memento. Се ж зводять рахунки сербські прихильники австрійської орієнтації з своїми противниками—сіють криваву ворожнечу і натравлюють австрійське правительство патріотичними гаслами. В Галичині до сього ще, хвалити Бога, не доходило; але на похилу площу уличного цькування противників і співробітництва з поліцією на предмет уловлення елементів антиавстрійських певні елементи ступали і пробували потягати за собою і малоосвічені маси і ріжний міський намул. Щасте, що не пішли ще так далеко! Куди веде ся похила площа, показують патріотичні експеси хорватські.

Під впливом легенди, спільно виплеканої національно-демократичними політиками українськими і їх противниками, смерть престолонаслідника і в Галичині оцінюєть ся як важний поворотний момент в відносинах австрійсько-польських і австрійсько-українських. Польські та инші антиукраїнські органи в більше або менше отвертих формах висловлюють вдоволення, що приходить кінець українофільству австрійського правительства. Нац.-демократичні українські органи оплакують смерть Франца-Фердинанда як утрату тої бази, на якій опирали вони—принаймні для своєї публіки—свої політичні пляни і рахунки; оцінюють як катастрофу своєї політики, опертої на тім українофільстві будучого голови держави, котрий, мовляв, уже тепер впливав на внутрішню полі-

тику держави в тім українофільським дусі, і ще більше мав нагнути в сторону українських інтересів сю політику в будущині, при зв'язних своїх тенденціях до рішучого впливу і ролі корони.

Наш орган ніколи не поділяв сих спекуляцій і остерігав не раз перед будованнем політики на таким українофільстві зверху, замість опирати її на широкім і всестороннім розвою громадських сил, політичних і культурних засобів і суспільної активності. Мені самому ще так недавно довело ся висловити свої сумніви що до поставленої в націоналістичній російській пресі тези, мовляв Австрія має якісь серйозні заміри будувати на українстві свою політику проти Росії ¹⁾. Хто скільки небудь уважно слідив за політикою Австрії, за політичними настроями віденських кругів, той мусів набрати твердого переконання, що фронт австрійської політики звернений, і буде ще дуже довго звернений на Балкан, а політика на східній границі буде грати другорядну ролю: буде достроювати ся до потреб балканської проблеми, але не мати ме самостійного характера, власної орієнтаційної лінії. Австрія може страшити російські правительственні круги польським чи українським питанням, коли їй треба буде відвести від небажаних кроків чи напрямів російську політику на Балкані, але кожної хвилі може уступити в сих точках, коли тим способом можна буде здобути якісь користні уступки в сфері балканській ²⁾.

„Сербська справа грозить надовго заволодіти всею австрійською політикою—се проблема будучности Австро-Угорщини. Сербія вирвала ся з зейських кліщів; опираючи ся на Грецію, зійшовши ся межа в межу з Чорногорією (об'єднання Сербії з Чорногорією се питання часу, коли не перешкодить „Європа“), вона стала розмірно сильною і небезпечною і так чи инакше упорати ся з нею—чи розбити, чи включити її разом з сьїми сербо-хорватськими землями в свій склад в формі третього чи якого там члена австро-угорської державної системи—се чергове завдання Австрії, перед котрим мусить відступати все иньше, і на сїм ґрунті австрійська політика може навіть шукати порозуміння з російською—при чім за уступки в балканських справах Австрія мала б віддячити ся російському правительству прислугами в українським і польським питанню.

Супроти того одного будувати що-небудь на східній політиці Австрії взагалі було б дуже великою легкодушністю—тим більше галицьким Українцям, котрі мають іще перед собою Поляків, що на сій східній політиці в австрійській політиці добре засиділи собі першенство.

Сї обставини самі вже давали сильну остоорогу—незалежно від більш загальних і принципіальних міркувань, які взагалі ве-

¹⁾ Див. вишкжу за квітень, ст. 31 („Сїянне вітра“).

²⁾ Позволю собі нагадати писане мною рік тому (Л.-Н.-В., 1913, IX ст. 331—2):

лять українській національній політиці не йти за чужими кепськими прикладами, не сподівати ся розв'язання української національної проблеми від якихось посторонніх впливів і помочей, а будувати тільки на органічнім розвитку своїх власних національних сил, засобів і можливостей. Хто слідив за австро-українськими відносинами останніх літ, мусів набрати переконання, що австрійське правительство зовсім не скорє в інтересах Українців відступати від принятих і привичних лній своєї політичної тактики. В останніх часах се було аж занадто очевидно ¹⁾.

Розуміється, на оправданне австрійської політики—коли вона потрібує такого оправдання,—треба б сказати, що й крайній опортунізм галицького національно-демократичного курсу не давав австрійському правительству відчувати, що в українській політичній програмі є якісь тверді і непохитні лнії, з якими треба рахувати ся: досвід останніх літ міг навпаки витворити в нім переконання, що в сій українській політиці все плястичне, все може взяти і такий і иньший оборот, в залежности від бажань корони і податливости купки політичних провідників. Але з другого боку зігзаги сеї політики давали виразний доказ, що податливости на українські бажання в правительственних кругах таки нема і українофільство австрійського правительства з легенди в дійсність не переходить.

Польські органи, що стояли также у власти сеї легенди, в посмертних статях, присвячених покійному, підносять теж, що в останніх часах був помітний певний поворот в „українофільстві“ покійного—мовляв, він переконав ся, що „мазепинство“ зовсім не така поважна сила, аби на ній могла оперти ся австрійська політика в своїх плянах росширення на схід. Та се великий сумнів, чи покійний взагалі мав які небудь рахунки в сім напрямі, і коли навіть йому робили ся якісь надії в сім напрямі з якої небудь сторони, то ще велике питання, чи він коли небудь що небудь будував на них.

Російські Українці весь час зовсім недвозначно відмежовували себе від „орієнталістів“ галицької України, не раз давали їм упізнання, аби не говорили нічого від їх імени, і речники австрійської орієнтації справді давали спеціальні заяви, що вони говорять про австрофільство чи австрійську льяольність тільки австрійських Українців. Я думаю, се мусіло бути звісно в кругах покійного. Але і се взагалі зістаєть ся під великим сумнівом—чи

¹⁾ Див. дещо до сеї справи низше в статі Ignotus'a. *Ред.*

він дійсно думав коли небудь про рішучий конфлікт з Росією, про пересуненне австрійської границі „до Нікольської слободки“, як жартом говорило ся—і потребував союзників за австрійською границею.

Ось передо мною лежить справозданне про зібранне віденських християнських соціалістів, присвячене покійному. Християнські соціали вважали ся одною з найблизших груп до покійного; з рефератом про покійного виступив редактор „Reichspost“—признаного органа покійного. Можна думати, що сей чоловік дещо знав, говорячи про політичні настрої і пляни свого власного патрона. І яку ж орієнтацію надає він йому? По словам сього пана, покійний мав ідею відновлення старого потрійного союзу 1870-х рр., союзу трьох імператорів—австрійського, германського і російського.

Се може здавати ся парадоксом. Але коли пригадати дещо з життя покійного, воно перестане бути таким парадоксальним—принаймні в тих ревеляціях, які так рясно посипали ся на могилу покійного, не знаходимо ніяких конкретних даних, які б сьому противили ся.

Покійний вважав ся консерватистом, феодалом, і деж як не в союзі з Германією і Росією можна ще шукати в Європі опори натиску демократизму, соціалізму, і т. д.? Покійний був відомий приклонник папства, оминав всяких близших відносин з італійським правительством, а як говорили „добре інформовані“—в звязку з балканською політикою напивав на розрив з Італією; тільки „старий двір“ не дав тоді на се свого призволення. Отже і з сього становища заміна Італії Росією в потрійнім союзі могла йому подобати ся. А коли правда, що він незвичайно інтересувався балканськими проблемами, сербським питанням, то і тут ледви чи міг рахувати на основне розв'язання справи без порозуміння з Росією.

Так поволі випадають одна по другій ті підстави, на якій опирала ся репутація покійного як непримиренного ворога Росії, що мовляв підготовував „мазепинський накорінок“, як австрійську гвардію на сході. Розлітаєть ся легенда, яку де-які галицькі круги хотіли положити в основу української політики, а вороги українства—нею пояснити еволюцію українства взагалі.

Розлітаєть ся як мрія, як сон, як дим.



ПЕТРО СТАХ.**3 весняних настроїв.**

Не вмер великий Пан...

I.

Входжу як в храм забутий і спу-
 стілий,
 Залишений богами і людьми.
 Блукає хтось, в задумі занімілий,
 Й під дивним сям вигадли-
 склепінням
 Усе, що є, брентить його
 тремтінням:
 То Сум—владар врочистої пів-
 тьми.

Та жду, що знову свист жагли-
 вий Пана
 Веселих скличе німф серед полян,
 І сміхом ліс лунатиме до-рана,

А переможний крик жаги й
 кохання
 Розібе Сум понурого мов-
 чання...
 Ах, де-ж він, де цапобородий Пан?
 Немов у сні шепочуть тихо глиці,
 Зітхає темний дуб... Та розгадав,
 Підслухав хтось їх журні таємниці:
 То в мрійну Ніч закохані
 цикади
 Тривожать сі величні кольо-
 нади
 Подзвіннем: „Пан, великий Пан...
 сконав!..“

II.

Далі в гущу. Відьма-Ніч
 В мертвій тиші варить зілле
 На русальчине весілле.
 Вірний джура і послугач
 Бе крилом в нестямі пугач,
 Квилить з ляку хижий сич.

Заховавшись під лопух,
 До землі припавши щільно,
 Он упир чатує пильно,
 Поки папороть квітками
 Спалахне під деревами,—
 Гей, не зрадять очі й слух!..

В травах росяних блищать
 Самосвіти-самоцвіти—
 Огняниці, Ночи діти...
 Далі?.. Страшно... Там за яром
 Перелито стежку чаром:
 Йти—зблукатись. Тра вертать,

Поки мстивий лісовик
 Ще не вчув людського духу,
 Поки мертво скрізь—ні руху...
 Он узлісе. Десь в долині,
 Мов те марево в пустині,
 Вабить місто оддалік.

III.

Вулиці, вулиці... Йду за юрбою.
 В серці ридає ще спів похоронний,
 Душу шматують жалобні канони,
 Ятрить ся свіжая рана:
 Прагнув розради в первістнім
 спокою—
 Зуспив сконанне великого Пана.

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! — тільки і
 чую...
 Хто-ж то, безжурний, веселий,
 рухливий,
 Кидає в натовп свій регіт прим-
 хливий,
 Повний жаги та бажання?
 Віри не йму я і знову слідкую:
 Німфам шепоче Пан казку кохання.

Диво-предивнеє: бог волохатий,
 Зрадивши лїс на сучасну культуру,
 Виробом модним прикрив свою
 шкіру
 Й дзвоном металю химерним,
 Замість сопіяки, скликає на свято
 Німф, що теж сяють убраннем мо-
 дерним.

Нічка до послуг шалених готова.
 В-день — йому знову і успіх, і
 шана,
 Всюди вітають великого Пана,
 Він бо—значний громадянин,
 Він і діяч, і особа впливова,
 Сторож моралі й палкий христия-
 нин...

IV.

Далі, далі... В пустках чорних
 Дальніх вулиць ще ворожить відь-
 ма-Ніч:
 В сницях-марицях потворних
 Справить свято і чим-дуж полине
 пріч.

В келих щастя, в сон кохання
 Тихо-тихо мук-отрути піділле
 Й до бажаного стрівання
 В млі досягнень — стежку чаром
 перелле.

Ще луна десь регіт Пана,
 Будить тишу, будить марица
 страшні..
 Болячийш у серцю рана,
 Душу крають думи-круки навісні.

День встає. У прохолодній
 Тиші вулиць сірі тіни маячать,—
 То... вони: одна по одній
 Німфи міста по гульті вертають...
 спать...

Зруйноване гніздо.

Оповідання з минулого.

(Докінчене).

VI. *)

Другого дня з ранку прикащик поїхав у економію до найстаршого управителя, а у обідню пору повернув ся до Базавлуку і загадав всім кріпакам, щоб другого дня ранком їхати у плавню рубати ліс. Далі він прикликав до себе обох Баланів і Рогозу.

— Ти, старий,—сказав він Дмитрови,—своїми волами тягатимеш з берегу сюди колоди, а твої сини нехай переженуть всіх ваших коней у плавню. Там мої люди рубатимуть ліс, так треба кіньми тягати колоди до річки.

Старий козак з жахом у очах дивив ся на прикащика:

— Ви хочете моєю худобою робити? У мене своє господарство й своя робота худобі єсть.

— А я вам прямо кажу,—скрикнув Рогоза,—що у плавню я не піду і батькових коней до роботи вам не дам! От що!

Прикащик, як хитра людина, не хотів відразу доводити козаків до розпуки і сказав неначе спокійно:

— Ну гаразд... Як що ви робити не хочете, то на сей раз обійдемо ся й без вас; а вже що до худоби вашої, так вона мені дуже потрібна і я заберу її до роботи, хоч би ви й не давали. Я не подивлю ся на ваше змаганне. Я ще й вчора вам говорив, що все те, що було вашим: і земля, і худоба, й хати, і навіть ви самі, тепер князівські!

— Не буде того!—рішучо скрикнули козаки.

— Запорожці до віку не будуть кріпаками!

— Побачимо!—глузливо проказав прикащик і пішов до свого діла.

Сю ніч всі знову ночували у куріні. Молоді козаки знемігшись за попередню ніч, спали тепер добре і прокинули ся тільки ранком, почувши голос батька, що з обуреннем гукав:

— Жене!.. Жене проклятий! Жене моїх коней і волів! Круторогі ж мої... укохані мої діти! Чи на те ж я ростив вас, щоб на князів ви працювали!

Демко та Іван схопились на ноги і вглядівши, що прикащик верхи на коні жене з степу весь косяк, а позаду кріпаки женуть і волів, кинули ся до хати, вхопили недоуздки і побігли навперейми коням.

*) Початок див. V кн. Л. Н. В.

Перелякана Галя гукала на чоловіка, благаючи, щоб він вернув ся, але Демко її не слухав і побіг у степ. Зблизившись там з кіньми, він накинув на одного з них обротьку, скочив на нього і почав наvertати косяк знову у степ. Іван слідом за Демком теж був уже на коні і допомагав шуряку.

Батько та Галя од воріт побачили, що прикащик наскочив на Демка і вдарив його батою, але тільки вспіли вони скрикнути од обурення, аж дивлять ся: розігнав Демко свого коня та, наскочивши на прикащика, так вдарив його кулаком у груди, що той, мов сніп, впав на землю, сам же Демко, завернувши коней, погнав їх знову у степ.

Галя обхопив страх, що вчинок Демка не минеть ся йому дурно, і вона жахливо скрикнула:

— Господи милосердний, що ж тепер буде?

У старого Балана під час сутички навпаки не жах був у очах, а радість. Йому любо було бачити, що зять вчинив, як годило ся запорожцями: що не подарував прикащикови образи, а з козацьким хистом збив його з коня. Очи старого заграли юнацьким вогнем і він голосно гукнув:

— Молодець Демко! Нехай знає вражий зайда запорожського кулака!

Вилежавшись де який час на землі, прикащик підвів ся і шкандибаючи пішов до двору, кленучи Демка у голос і погрожуючи йому кулаком.

— Почекай, гайдамако, я тобі сього так не подарую!

Через кілька хвилин галас збив ся біля всіх зімовників: кріпаки намагали ся побрати у Балана, Лубяного й Лантуха сокири, канати й інші господарські речі, ті ж не давали, бо у степах у ті часи такі знаряддя були дорозші за золото.

— Вяжіть їх!—гукнув до своїх людей розлютований прикащик. — Всіх вяжіть отсих гайдамаків, коли вони не хочуть нам коритись. Я сам одвезу їх до управителя на науку! Треба тільки ще отих двох душоубів піймати!—додав прикащик, показуючи у степ на Демка та Івана.

Про те тих не довело ся ловити. Зачувши, що коло хати збила ся колотнеча, вони самі бігли до двору і побачивши, що їхнього батька вже звязано, кинули ся його визволяти.

— Пустіть тестя, бо вбю!—грізно гукнув Демко.

Побачивши по очах козака, що він у запалі, люде пустили старого Балана і роступили ся в усі боки, але як тільки Демко та Іван почали його розв'язувати, прикащик моргнув кільком свс-

їм кріпакам, накинув ся з ними на козаків з заду і, зваливши, почав вязати їм руки й ноги.

Козаки одбивали ся, як роздратовані звірі, але їх надавили цілою купою і врешті повязали. Прикащик же після того, як звязаного Демка підвели з долу, вдарив його з помсти по виду.

Галя метушила ся по між людьми, мов у нестямі. Вона кидала ся від чоловіка до батька, голосила і благала, щоб їх пустили, але ніхто на неї не звертав уваги і тільки прикащик добре штовхнув її, коли вона хотіла розвязати Демка.

Через пів години трьох старих запорожських дідів та двох молодих з покрученими за спину руками везли до тієї самої економії, що будувала ся біля руїн запорожської Січі.

Почувши, що запорожці не хочуть коритись волі прикащика і навіть на очах кріпаків побили його, управитель визнав за потрібне піднести в очах кріпаків особу прикащика і люто покарати запорожців.

Коли він побачив біля банку звязаних козаків, очі його заграли хижим вогнем, мов у звіря, що вже почув кров своєї добичі, і він зразу почав гримати.

— Так отсе ви бунтуєтесь? Не хочете робити... Не даєте худоби і навіть бете княжого прикащика? Ну, так я вас навчу шануватись. Я з вас виблю ваше гайдамацтво! Я зроблю з вас покірливих!

— Пане управителю!—обізвав ся старий Балан.—За що нас катують? Ми людей ваших не займали. Вони прийшли на нашу землю. На ту землю, що віддана нам під господарство від Коша славного війська запорожського. Побачивши ваших людей у тяжкому становищі, ми навіть хати свої покинули та вашим людям віддали. За що ж хочете ви ще й добро наше забрати?.. Добро, придбане тяжкою працею?

— Вашого немає тепер нічого!—сказав управитель.—По указу цариці всі сі землі і все, що на їх есть, себ то й ваше добро і навіть ваші душі, тепер є власність князя... Ви його кріпаки!

З боку козаків почувли ся скрики обурення, про те Балан намагав ся ще говорити спокійно:

— Бог один владен над душами людей і йому вони й належать. Того ж не може бути, щоб велика цариця звеліла грабувати й катувати своїх чесних, трудящих підданців! Ніколи того не буде, щоб ми, вільні запорожці, стали кріпаками! Скорійше ми душі свої занастимо, а ніж скоримо ся такій неправді.

Не звикши чути від кріпаків такі речі, управитель здивовано-

дивився на величню постать сивоусого запорожця. Довгий, скуйовджений у боротьбі оселедець надавав старому запорожцеві надзвичайний вигляд, а очі того в'язня дивилися на нього не з блага́нням, як він звик бачити у кріпаків, а сміло і зпогорда. Управителю, що служив довго у війську, була навіть до вподоби могутня постать старого запорожця, але тим дужче він узнав за потрібне негайно перемогти й знищити сю гордовитість і вільний дух, щоб всі кріпаки, що стояли навкруги великим натовпом, упевнились у тому, що ніяке волелюбство не може встояти проти його влади... І от, упиваючись тією владою, він глузливо сказав:

— Бачу, що ти занадто розумний! А скільки тобі років?

— Вісім десятків літ Господь держить мене на світі і ніколи ще на віку я не бачив і не чув про таку кривду, яку ви нам чините.

— А ну всипте йому вісім десятків різок, — сказав управитель до челяді,— може старий дурень хоч після того порозумнішає!

— Мене різками?—вжахнувся Балан.—Та ліпше ви вбийте мене, або живого вкиньте у вогонь, а ніж дамся я над собою так знущати ся.

І не тямлючи себе з обурення, старий козак так смикнув свою єдину, привязану за спину руку, що бечівки увірвалися. Та тільки даремні були всі змагання: на старого насіла челядь, звалила його на землю і, звязавши йому ноги, понесли знесиленого до стайні, а слідом по ньому потягли Рогозу, Івана, Лубяного й Лантуха. І от на стайні, серед бруду й калу, кріпаки, що вже стеряли в собі іскру Божого духу, почали вибивати дух живого Бога з своїх братів.

Не стогнали запорожці під руками катів, бо біль у тілі був нічим, порівнюючи з мукою душі і серця покривджених. Вони мовчки, мов залізні, терпіли мордування, аж поки ставали непри́томними.

Старий Балан після катування не підвівся... Його непри́тного винесли з стайні і одливши водою, кинули на віз. Повкидали на вози й останніх.

Демко, впавши на воза, сховав своє обличчя в сні, бо йому соромно було глянути на Божий світ... Соромно було почувати себе живим після такої образи... Діди Лубяний та Лантух голосно просили собі у Бога смерті; серце ж молодого Івана палахнуло почуттям помсти і він дав собі клятву, що прикащик заплатить своїм життям за їхню ганьбу.

Коли старого Данила привезли до дому і, знявши з воза, понесли до хати, він, зібравши останні сили, проказав:

— У курінь... на пасіку...

Ридаючи, мов дитина, Галя вже оббаниувала в куріні скривавлене тіло свого чоловіка і коли туди ж унесли батька, хотіла доступитись до нього, але він спинив її:

— Не руш... Не руш, моя дитино... моя надіє і втіхо... Прийшов мій час... Тоді, доню, оббаниш моє тіло, як відійде душа моя...

— Тату... таточку!..—припала до батька Галя.—Не кажіть так... Не покидайте нас сиротами на поталу катам! Ви ще одужаєте і ми кудись підемо звідсіля!

— Ні, доню... я просив Господа, щоб Він не дав мені жити після смерти неньки нашої Січі запорожської і Він, Милосердний, кличе вже мене до себе. Не вбивай ся за мною, в домовині я не знатиму того знущання, що тут... Про вас тільки, діти, болить моя душа. Як ви нещасні свій вік проживете...

Через годину старий запорожець горів уже, мов на вогні, і став непритомним, а світом Галя, ридаючи, вже споряжала тіло свого замордованого батька на той світ.

VII.

Поховавши батька під вербами над лиманом, Демко, Іван і Галя, прибиті горем, сиділи біля його могили всяк з своїми думками, не наважуючись навіть слова сказати одно одному, бо ні про що, oprіч як про недолю, ніхто не знаходив мови. Несподівано Іван, що від часу знущання над ним став зовсім іншою людиною, ходив замислений, з лютим непривітним поглядом в очах і ні до кого не звертав ся, раптом встав, наблизивсь до Галі і низько їй вклонив ся, кажучи:

— Прости мене, моя сестре. Не нарікай на мене за те, що я тебе покину, бо не сила мені корити ся неправді.

— Що ти... що ти Івасику? Чого прощаєш ся?..—скрикнула Галя і, схопившись на ноги, припала братови до плеча.

Демко й собі підійшов до нього.

— Заспокой ся Іване! Ти намислив щось непевне!

— Не подарую я прикащикови,—говорив Іван хвилюючись,—того знущання над нами, а найбільше над старим батьком нашим. Я до віку не мав би спокою, коли-б не помстив ся за батька!

— Схамени ся!—скрикнула Галя.—Що ти намислив? Ти ж себе занастаєш!

— Тихше гомоніть—сказав Іван пошепки.

— Сьогодні я вбю прикащика і малим каюком втечу у плавню, а ти, Галю, збери мені харчів і поклади у той порожній вулик, що-

батько наготовили для нового рою. Коли я тікатиму, так ті харчі заберу!

— Та ти ж загинеш у плавні!—з плачем говорила Галя.—Як же ти там жигимеш?

— Не бій ся, я не дитина. Запевне у плавні чимало ще нашого товариства блукає... Знайду побратимів, помандрую на Дунай. Ти, Галочко, що тижня винось мені харчів в улик, а я приїздитиму у темні ночі й забіратиму їх, аж поки не помандрую звідсіля.

— Братіку мій ріднесенький!—заголосила Галя.—Зросли ми з тобою вкупі, як голубята, тепер же доводить ся з тобою на віки розлучати ся.

— Помандрував би й я з тобою, Іване...—сказав Рогоза, з задрістю поглядаючи на шуряка,—та ба, крила приборкані!

Галі сі слова чоловіка запекли у серці.

— Ти шкодуеш, Демку, що побрав ся зо мною? Се я з Миколою приборкала тобі крила?

Демко схаменув ся:

— Боронь Боже, щоб я нарікав на тебе, Галю! Нагадав мені Іван, що на Дунаї товариство вільно гуляє, а ми тут загибаємо, от і вихопило ся в мене таке слово.

Він заспокоїв Галю і не відмовляв Івана од його замірів. Порадившись, всі зважили за потрібне, щоб Демко з Галею ночували сю ніч на очах у людей, в хаті, щоб на них не було підозріння за смерть прикащика.

Як порадили ся, так все й стало ся, і коли ранком другого дня Демко й Галя вийшли з хати, на дворі люде вже галасували, що у коморі Лантухової хати, де спав прикащик, його знайдено мертвим з великою раною під серцем.

Через кілька годин після того до зімовників прибув управитель і довідавшись, що старий Балан після катування помер, а син його в останню ніч зник невідомо куди, зрозумів, що то Іван заколов прикащика, поміщаючись за батька.

Того ж дня він призначив иншого прикащика, молодого ще парубка з кріпаків, наказавши йому як найскорійше будувати переселенцям хати.

Після того справа з хатами справді почала посувати ся хутко: лісу, людей і худоби було багато і за місяць од запорожських зімовників потягли ся дві вулиці: одна в степ, а друга по над лиманом до Базавлука. У початку другого місяця, хоч хати й не були ще докінчені, по них уже почали жити, і одну половину Баланової хати нарешті спорожнили, так що Галя з чоловіком знову

у ній оселили ся. Тільки як оселили ся? Де тепер було Галине добро? Її скриня була майже зовсім порожня... Переселенці розстали все, не лишивши їй ні празникової одежи, ні грошей, що батько за своє жите придбав своїй укоханій дитині, ні збіжя покійної матері.

Рогоза давно вже покинув змагати ся за своє добро і бажав тільки, щоб йому лишили хату, садок, леваду та вільне жите. Галя теж охоче погодилася б на сьому; до того, що бажав Демко, їй потрібна була тільки корова, щоб годувати Миколку, бо через горе й неспокій у неї стало негарне молоко, тай того було обмаль.

Одного дня Галя пішла до прикащика попросити, щоб з усієї худоби, що побрала у її батька, повернули їй хоч одну корову.

Новий прикащик був русявий, дужий парубок у напів панському вбранню, з виголоною бритвою шиєю і підстриженим у круг довгим волосем. Жив він у окремії, новій хаті і як був не жонатий, то у нього була за прислужницю одна з кріпачок, літня удова.

Чорнява й огрядна, зовсім не схожа на російських жінок та дівчат, Галя, зразу подобала ся прикащикові і на її проханне про корову він почав відповідати жартами. Сперше сміяв ся з її української мови, далі ж почав ніби розглядати Галину одежу, а сам доторкав ся до її рук та стану.

Засоромившись, Галя одхилила ся од нього, коли ж прикащик врешті хотів її обняти, вона з обуреннем випручала ся, скрикнувши:

— Бійте ся Бога! Чи не сором же вам зачіпати чужу жінку?

Прикащик розсердив ся й насупив брови:

— Ач яка ти недоторка! Не буде ж тобі корови, коли так... Та скажи ще своєму чоловікови, щоб завтра разом з тобою виходив на панщину, час уже орати та сіяти хліб.

Галя передчувала, що Демко ні за що не згодить ся одбувати панщину і що змаганне за волю приведе його до загибелі. Приголомшена словами прикащика, вона трохи не на колінах почала його благати, щоб не примушував її чоловіка до панщини.

— Змилуйте ся пане!..—говорила вона.—Мій чоловік з роду біля землі не працював і нічого не вмів в степу робити. Він з малих літ все козакував.

— Не вмів?—скрикнув прикащик.—То дарма, навчимо різками! Не все йому козакувати, час і до діла братись!

Заплакана, з пригніченим серцем повернула ся Галя до своєї хати і розказала Демкови про те, що прикащик не дав корови,

про те ж, що він наказав виходити завтра на панщину, вона не наважилася навіть натякнути.

Ранком другого дня Демко побував на пасіці, бо її доглядав після тестя, поналивав бжолом води, зняв з дерева новий рій і тільки що повернув ся до хати, щоб поснідати, як у хату вскочив прикащик і почав гримати:

— Ти, лежень, чому не виходиш? Скільки разів тебе просити?

— Куди не виходжу?—здивував ся козак.

— На панщину чому не йдеш? Адже я вчора наказав твоїй кралі мальованій, щоб обоє сьогодні виходили!

Рогоза зблід на виду. Він зрозумів, що наближається кінець пригодам останніх часів і що той кінець може бути дуже тяжким. Про те, перемигши себе, він спокійно й рішучо одповів:

— На панщину я ніколи не піду і дружини не пущу!

— Он як! А через що ж то так?

— А через те, що я не кріпак, а вільний козак. Буде з вас і того, що хозяйство наше пограбували.

— Чув я про тебе... чув...—сказав прикащик.—Так ти знову за своє! Ну, побачимо, хто кого переможе!

Через пів години марного змагання й боротьби, почало ся знущання над волею людини і Рогозу знову звязаного везли до економії. Знову так само, як і той раз, привели його до ганку будинку, змурованого з надгробків січового кладовища і на той ганок скоро вийшов, досвідчений уже про непокірливість козака, управитель.

— Ти чому не хочеш робити? — спитав він Рогозу неначе спокійно.

— Я радий би працювати коло свого господарства,—одповів теж вдаючи з себе спокійного Рогоза,—та тільки у мене пограбовано все, що придбав мій покійний тесть для своєї дочки.

— Панщину чому не йдеш одбувати?—вже з запалом гримнув управитель.

— А через те, що я не кріпак!

— А хто ж ти?

— Вільний я! Я запорожець!

— Ага, ти запорожець!..—несамовито скрикнув управитель і, червонівши з пересердя, кинув ся у будинок, лишивши всіх здивованими. Через хвилину він вибіг назад, держучи у руці те стригало, що ним стрижуть овець.

— Держіть його... та добре держіть!—гукнув він до челяді, підходячи до Рогози.—Ось я одріжу йому чуба, так може він хоч

тоді забуде про те, що був запорожцем! Держіть його ще двоє за голову!

Рогоза кидав ся в усі боки, бив ся ногами і навіть кусав ся зубами, обороняючи ознаку свого козацтва, і нарешті, коли управитель простяг ся до нього з стригалом, укусив його за руку.

— Валіть собаку на землю! Давіть його... Душіть його на смерть!..—мов божевільний, гукав розлютований управитель, побачивши на своїй руці кров. Нарешті, коли знесиленого козака звалили і хтось надавив йому голову коліном, прикащик згріб його оселедець собі у жменю, одрізав його біля самої голови і з глузлигим реготом розвіяв одрізане волосе по повітрю.

— Так буде краще!—сказав він, празникуючи свою перемогу.— Тепер ніхто вже не знатиме, що ти був колись запорожцем! Тягніть тепер його до стайні та всипте йому скільки охота! Та глядіть мені: парте так, щоб до віку не забув! А як не те, так самих попарю!

Рогозу поволочили до стайні і почало ся таке саме знущання, як і той раз. Коли-ж його ледве живого привезли до дому, Галя бояла ся й розпитувати чоловіка про те, що було, щоб не вражати ще дужче його серця. Вона, ридаючи тільки, голубила його, щоб хоч як небудь полегшити змучену душу ображеного, та намагала ся якось гоїти його скрівавлене, як шматок свіжого м'яса, тіло. Сердешна молодиця сама приймала муки не менчі за чоловіка і за останній день так змарніла, що коли б батько встав з домовини, то вже не пізнав би своєї укоханої дитини.

Три дні Рогоза лежав заплющивши очі, не озиваючись навіть до дружини, а в голові його стояла все одна дума:

— Смерть або управителю, або мені! Неможливо жити, не обмивши такого знущання кровю!

VIII

Однієї ночі, коли Демкови вже полегшало, Галя прокинула ся від незвичайних згуків. Не знайшовши біля себе чоловіка, вона підвела ся і почала придивляти ся туди, звідкіля вчували ся ті звуки, що морозом поняли її серце... Нарешті вона пізнала ті звуки—то її чоловік гострив на бруску ножа, а на кого гострив, про те вже не треба було питати.

Нечутно, мов кішка, підкрала ся Галя до чоловіка і вхопила його за руку:

— Демку схамени ся!.. Що ти намислив?

З несподіванки ніж випав з руки козака і сам він затрусив ся, мов застуканий злодій.

— Я мушу його вбити!..

— Кого? Господь з тобою!.. Схамени ся, молю тебе!..

— Управителя! Се він одрізав мені оселедця!

— Боронь тебе Боже, ріднесенький мій! Ти ж мое щасте!.. Коханнячко мое пекуче! Занапастиш же ти й себе тай мене з сином погубиш!.. Оджени од себе лукавого... перехрести ся, то ж він, нечистий, тебе спокушає... Помоли ся разом зо мною Милосердному, щоб він захистив твою душу...

— Що ж маю я діяти, Галю? Не можу я повернути ся у тварюку, як отсі кріпаки, і корити ся катам. Не сила мені й перетерпіти і подарувати управителеви ту образу, що він мені заподіяв. Нехай і мене після скарають смертю, та я таки йому віку збавлю!

— А про нас же, Демку, ти й забув? На кого ж ти нас покинеш?

— Не рви мого серця, дружинонько моя вірна! Коли-б тільки ти зазирнула у мою душу, то знала б, яке там пекло... А все ж таки не сила мені жити, не помстившись за ганьбу й знущання. Се залізо або йому, або мені у серце!

Галя вчепила ся чоловікови за ту руку, у котру він знову взяв ніж, намагаючись його одібрати.

— Благаю тебе, Демку, коли вже тобі не сила перетерпіти, то на що ж тобі себе погубляти... Івась досі десь у плавні живе, бо харчі бере. Утечи до нього! Узратуеш ся від сього життя, а там у двох може надумаете, як і мене зратувати.

Галя говорила так тільки з метою одвернути чоловіка од гріха. Їй легше було розлучити ся з ним на віки, ніж допустити його до загибелі; у душі ж вона почувала, що тепер, коли вони не мають уже ні худоби ні грошей, нема куди Демкови взяти її, як немає чим і прогодуватись їм.

Весь останній час сієї ночі подруже радилось, як і коли утекти Демкови. Врешті намислили вони, що найліпше йому підстерегти Івана і поїхати у плавню разом з ним.

— Як будуть темні ночі,—говорила Галя, заспокоївши свого чоловіка,—ти, серце, приїзди до мене. Подряпаєш з садочку у віконце, то я й почую і хоч на хвилину ми з тобою будемо знову щасливі.

— Ох, горлице ж моя, що ж буде тут з тобою без мене?

— Що ж маємо робити? Я коритимусь у всьому... Може якось житиму.

Другої ж ночі Рогоза попереносив до пасіки всю батькову зброю, наробив до рушниці набоїв, набрав хліба, сала і де що з

одежи і почав підстерегати Івана. Що ночі він прощав ся з Га-лею, хрестив у колісці сина і покидав захистний куток, у якому зазнав найбільшого щастя, і однієї ночі таки й не вернув ся вже до хати.

Покинута чоловіком Галя стала кріпачкою. Вона в усьому корила ся і робила все, щоб їй не наказували. Прикащик довго допитував її про чоловіка, Галя ж все одмовляла ся, ніби не знає, де він, нарешті ж надумала сказати, що Демко помандрував за Дунай. У сій ригадці не було нічого неправдивого і прикащик залишив свої допитування; та тільки се вийшло на гірше, бо після того він почав поглядати на Галю хижими очима і почав знову зачіпати її, маючи надію, що тепер, без чоловіка, вона буде лагіднішою й покірливішою до нього.

Здидавшись у ночі з Іваном, Демко похапцем розповів йому про свою пригоду і заміри. Козаки рішили взяти більшого човна, бо їздити через увесь лиман маленьким каюком було небезпечно через хвилю, і позносивши в човен зброю, де які рибальські знаряддя й харчі, рушили в лиман.

Поки їхали лиманом, Іван розказав, що знайшов у плавні собі товариша Якова Люлька.

— Чудесний він козарлюга, — розказував Іван, — бурлакою жив собі біля Ненаситця на Дніпрі. Але кілька місяців до сього й там знайшов ся власник на нашу, запорожську, землю: якийсь граф. Він загарбав у козаків усю худобу й майно, а самих повернув у кріпаків. Люльці, як от і тобі, хотіли за непокірливість одрізати оселедця, та тільки у нього в халяві був ніж, так тим ножем він прикащика вбив на смерть, а трьох з челяді покалічив та добігши до Дніпра, вскочив у човна і подався до Великого Лугу. Ми з ним збудували собі у плавні добрий курінь. Рибачимо собі, а рибу в Микитино возимо продавати. Хоч би й до віку так жити, то байдуже.

Поки почало благословляти ся на світ, козаки переїхали лиман і протягли ся трохи в гору Підпільною, а далі Балан повернув човна у вузьку протоку. Та протока була дуже вихиляста і човен довго крутив ся по ній. Він то виїздив у озера то знову поринав між очеретами, ховаючись там не тільки од людського ока, а навіть од світу сонця. Скрізь навкруги човна були такі нетри, що мабуть, як і світ стоїть, по них не бувала нога людини.

По троху плавня почала прокидати ся. За всіх раніше обізвали ся соловейки, слідом зацвірінькало инше дрібне співоче пта-

ство, далі заскрекотіла червоно-синя ракша, а врешті вже пішов такий гомін від пташиної розмови та співів, що козаки не чули навіть свого власного голосу.

Сонечко десь уже зійшло, але його промінь грав тільки на вершках дубів та високих яворів, до човна ж, через гушавину плавні він не досягав.

По озерах, що по них проїздили козаки, була така сила водяної птиці, що за нею майже не знати було води. Тут клекотіли своїми червоними дзьобами білі лебеді, гулко ляскали крилами по воді незграбні баби, полоскали ся по між осокою, витягаючи з мулу собі їжу, дикі гуси; дикі ж качки, коли знімали ся з води в гору, то своїми зграями заступали світ сонця.

— Щоб пак тут не прожити козакови!—весело звернув ся Іван до Демка.

— А як надійде зима?

— Та воно б байдуже й зимою, зробили б землянку з пічкою, а от тільки горе: хліба ніде добувати. Певно, що на зиму доведеть ся таки мандрувати на Дунай.

Очі обох козаків світили ся веселим вогнем. Вони раділи з краси запорожського Великого Лугу. Навіть Рогоза почував себе тут щасливим і тільки думи про тяжке становище Галі темними смугами краяли те світле й радісне почування.

Вже сонце було височенько, коли Балан привернув нарешті човна до берега і вискочивши на землю, затяг його в очерет так, щоб човна не можна було помітити ні з якого боку.

— Приїхали!—сказав він, забираючи на плечі весла.

Рогоза забрав з човна свою зброю і вони, поринаючи з головою у високій траві, пішли од берега у пушу плавні. Йти довело ся недалеко, і за кількома кущами бязини виявив ся курінь, добре вкритий очеретом ще й з запоною, сплетеною з осоки на дверях.

— Пугу, пугу!—гукнув Іван по запорожському звичаю, ще здалеку.

Зачувши пугуканне, назустріч козакам з куріня вийшов Яків Люлька. Се був літний козак з сивиною у вусах, невисокий на зріст, але кремязної постаті з могутніми плечима й високими грудями.

— Поїхав сам, а повернув ся удвох?—сказав він до Івана, привітно поглядаючи тимчасом на Демка.

Рогоза зняв шапку.

— Прийміть, дядьку, до гурту.

— Що більше то веселійше!—одповів Люлька і одхилив ширше заслону, запрошуючи тим Демка до куріня.

Іван розказав товаришу про пригоди Рогози і вони зразу ж почали радитись про те, як зратувати Галю з дитиною, але ні до якого певного краю у своїх міркуваннях не дійшли. Забрати її у ночі і привезти у плавню було не трудно, але що було б далі? Наближала ся осінь—куди подітись тоді з немовлятком? Податись на Україну? Але ж і там скрізь було кріпацтво... Після скасування Запорожа вже ніде не можливо було вільно прожити. Тільки од-но надумали козаки: ловити як найбільше риби та продавати її, щоб придбати грошей.

— Як будуть гроші, — говорив Люлька, — так тоді скорійше щось надумаємо.

Про те до Микитина їздити було далеко, а ближче не було де рибу продавати. Але козаки зуміли зарадити справі. Щоб переховати рибу до продажу живою, вони поробили з лози великі кошелі і втопивши їх у річку, що дня впускали туди свою здобич.

З харчів козакам потрібний був самий хліб та ще сіль, риби та дичини вони мали стільки, скільки душа бажала.

Через тиждень Рогоза поїхав до своєї хати по хліб. Виїхав він у полудень, щоб до захід сонця виплутатись з протоків та озер; на лиман же виїхав аж у вечері, коли вже почало смеркати.

Непомітною комашкою човен козака пересунув ся через широку просторінь лиману і наблизив ся до невеликого острову, що був недалеко вже од рідних осель. Рогоза привернув до сього острову, бо бачив, що по хатах ще де не де світило ся і люде не спали. Треба було перечекати і він сів на березі під вербою.

Тут козака обступили згадки про недавнє минуле, бо се був той самий острів, що з нього два роки до того він вперше почув голос своєї Галі. Як воно недавно було те щастє і куди воно тепер поділо ся?...

Козак нетерпляче дожидав, поки по всїх хатах погасне світло і коли нарешті дїждав того, то сїв знову у човен і поплив до свого садочку.

У вулику на пасіці він знайшов і хліб і пшоно й сіль, але всього того йому було не досить: тепер, коли молодий козак був всього за декільки кроків од своєї дружини, він не мав сили піти звідсіля і знову стати диким лісовим звірем, не пригорнувши її до свого серця і не упившись радіщами кохання.

Здержуючи своє серце, що колотило ся в грудях, мов пташка

у сільці, Демко пішов до хати, тільки не так пішов, як ходять люди, а поплазував на череві, ховаючись по між травною, мов ящур або полоз.

Доплазувавши до невеличкого віконця, що дивило ся з хати у садок, козак ледве чутно пошкрябав по склу і того непомітного шкрябання було вже досить, щоб Галя його почувла.

Вже не одну ніч Галя спала, мов та пташка на гилочці, що все чує... Не один раз вона навіть виходила у пасіку подивитись, чи не спорожнив ся вулик? Чи не приїздив її милий?.. І от тепер почувши шкрябанне по склу, вона зразу вгадала своїм серцем, хто прибув. Зіскочивши з ліжка вона зхвильована не зразу навіть знайшла двері, щоб відчинити, але врешті таки знайшла... Ще мить і два наболілі серця стукотіли одно коло одного... От Галине ліжко, а от біля нього й колиска сина... Батько не може бачити свого сина, за те він чує його легкі подихи, доторкаєть ся до його тепленького тіла і обережно цілує його. Не бачить Демко і любих очей своєї дружини, але замість того він відчуває її всією своєю істотою і міцно стискає її у своїх обіймах...

Коротка літня ніч і не багато часу дала вона для втіхи... Незчули ся закохані як проспівали вже другі півні і прийшов час, щоб Демкови відїздити.

— Демку, любий, лиши ся тут!..—прошепотіла Галя, не рознімаючи своїх рук, що обповили ся круг шиї чоловіка. — Скори ся!

— Як скоритись? Себ то стати кріпаком? Та се, Галю, ти ножа встромила мені в серце.

Руки молодой жінки безсило розняли ся, а з грудей вибило ся тяжке зітханне. Вона не мала сили сказати чоловікови, що прикащик все дужче чипляєть ся до неї, а за те, що вона не хоче з ним любити ся, мордує її найтяжчою роботою. Вона не наважилася сказати й того, що боїть ся, аби він силою не примусив її стеряти свою честь.

— Ну, так іди...—сказала вона.—Не гай ся!..

Демко перехрестив колиску сина, хапаючись ще раз поцілував дружину і зник за дверима, ховаючись у темряві ночі.

IX.

Вже тричі Рогоза одвідував Галю; сьогодні він їхав у четверте. Ніч сим разом була темна й вітряна. Лиман шумів піною від великих хвиль. Ті хвилі підкидали й били човен, як трісочку, немов силкуючись залити його й поховати в безодні; про те Демко не звертав на них найменшої уваги, а напавши паруса,

розбивав сиві верхи хвиль своїм човном на двоє. Сьогодні він віз Галі радісну звістку і та звістка виповняла його душу щастем і рішучістю.

До Микитиноного Рогу прийшла з Дунаю звістка про те, що за Бугом, по над лиманами й біля Дунаю приймають козаків разом з жінками й дітьми і наділяють всіх землею. Через тиждень Люлька мав продати у Микитиному останню рибу і на зібрані за літо гроші купити дуба, щоб тим дубом плисти на Дунай всім товаришам, взявши й Галю з Миколкою. З сією то радісною звісткою й поспішав ся сьогодні Демко до Галі.

Приставши до берегу і перебігши садок він, як і вперше, підліз до Галіного віконця, пошкрябав по склу і вона йому одчинила. Зараз після перших радощів побачення Демко розказав Галі про те, що за другим разом він забере її і повезе на Дунай, де буде їм вільне й спокійне жите.

Галя радісно почала його цілувати, далі ж, схопившись з ліжка почала виймати з скрині всяке збіжжє.

— Що ти, що ти?—почав Демко її спиняти. — Не зараз їхати, а другим разом!

— Ні, не другим разом, Демку!—говорила Галя пошепки.—Сьогодні нас бери .. зараз!

— Та ще ж немає у нас дуба. Ні на чому їхати.

— Байдуже!—говорила Галя, ледве зводячи дух з хвилювання.—Поки добудете дуба, я якось перебуду з вами у плавні!

Далі вона враз покинула свою роботу, знервовано припала до чоловіка і тремтячи всім тілом, почала хутко говорити:

— Бери, бери мене, Демку, зараз, бо не сила мені далі змагати ся... Я досі тобі не говорила, щоб ще дужче не рвати тобі душу, тепер же слухай... З тієї доби, як ти втік, до мене почав залицятись прикащик. Він перестав було вигоняти мене на панщину, а замість того часто навідував ся до нашої хати, заводячи речі про те, що коли ти мене покинув, так я вільна любити ся з иньшим, хоч би й з ним...

— А гаспид!..—прохарчав Демко.

— Цить!—затулила Галя йому рота рукою.—Слухай далі. Коли я на його залицання просила становити краще мене на панщину і він побачив, що всі його заходи даремні, то почав мене страхати, ніби як ти невідомо куди подів ся, так управитель владен звінчати мене з панським кріпаком. Далі він почав мене мордувати самою найважчійшою й брудною роботою та до того ще такою, щоб мені не можна було брати з собою Миколку. Сердешний

хлопець, лишаючись у хаті по пів дня без догляду, заходив ся тут криком і колиб не ненька, то певно що нашого Миколки вже не було б на світі... Що я натерпіла ся за сі два місяці, що я намучила ся душею, то не знаю я вже, як ще та душа й держить ся у мойому тілі і як ще б'єть ся у грудях серце!

Слухаючи дружину, Рогоза і лютував і разом плакав, переживаючи душею те, що переживала без нього Галя.

— Коли так,—сказав він врешті,—то їдем зараз!

Подруже поханцем склало ся. Демко взяв до рук сонного Миколку, а Галя взяла клунок з шматтем, і вони відчинили двері, щоб іти садком до човна... Та не вспів козак ступити однією ногою за поріг, як дужі руки вхопили його у попереk тіла.

Незадоволена унада до Галі не давала прикащикови спати і він вже не одну ніч тиняв ся по під вікнами її хати. Тиняв ся він і сьогодні... і врешті спостеріг, як Рогоза підкрадав ся до своєї хати і як Галя йому відчинила. Радіючи, що можна помститись, прикащик побудив челядь і привівши до Баланової хати з десяток дужих парубків, почав підстерегати біля дверей. Він чув навіть розмову подружя і як тільки Рогоза одчинив двері і ступив з дитиною на руках за поріг, прикащик зразу вхопив його під силки.

У Рогози був у халяві чобота ніж, але в руках він держав дорогу ношу. Кинути ту ношу було неможливо, поки ж він успів передати хлопця до рук Галі, челядинці вхопили його за ноги і звалили на землю. У безсилому лютуванню й роспуці козак скреготів зубами і змагав ся як звір, а про те через кілька хвилин нерівної боротьби був уже звязаний. Все те стало ся так несподівано й хутко, що Галя ледве успіла скрикнути і стояла з дитиною на руках, мов зкам'яніла.

— Так ось як він за Дунаєм!—глузував з молодої жінки прикащик.—Ось через що ти така недоторка! Ну, тепер уже годі вам голубята буркотіти... Тепер уже я знаю, що з вами зроблю. Натішили ся сю ніч, намиливали ся... та тільки се вже в останне!

Світом звязаного Рогозу, разом з Галею й дитиною, везли в економію до управителя на суд.

Почувши од прикащика, що Рогоза переховував ся у плавні, управитель рішив, що з нього ніяким робом не зробиш уже кріпака й робітника, а придбаєш тільки клопоту. Через те він намислив віддати козака у пікінери.

У ті саме часи, по наказу князя Потьомкина, набірали з за

порожських бурлак три полки пікінерів, так що віддавши туди Рогозу, управитель сподівався навіть запобігти ласки князя.

— Ну, що ж,—сказав управитель прикашикови, показуючи на Рогозу.—Сей гайдамака звик воювати, робити ж він не вмів і не хоче. Здамо його у пікінери... Можна сьогодні ж вирядити його у Самар до полковника. Та потавруйте його, щоб всякий знав, що він втікач.

Демко не одповів і слова, бо розумів, що всяка балачка тут зайва. Нехай празникують кати його безголове, як знають. Милости він не попросить, але й пікінером не буде, а знову втече, і або загине, або вирядує Галю.

— А їй що?—спитав прикашик, показуючи на Галю.—Треба й її покарати за те, що переховувала втікача і сама хотіла з ним утекти!

— Ну, на перший раз,—одповів управитель, дивлячись на Галю прихильно,—буде з неї двадцять різок.

— За віщо ж?—заплакала Галя.—Що я хотіла втекти з чоловіком, так на теж я у церкві Божій присягала ся скрізь бути з чоловіком, куди б він не пішов. Де ж у вас правда?

— Ну ну... годі мене вчити,—grimнув управитель,—а то прибавлю!

З малих літ Галя не знала не то бійки, а навіть лайки. Її обхопив жах перед соромом і ганьбою катування і у роспуці вона впала навколюшки:

— Помилуйте! Не робіть мені такого безчестя!

— Ну, коли вона не хоче різок,—обізвав ся прикашик,—так замість того зведіть одрізати їй косу!

— Косу?—ридаючи скрикнула Галя.—Завіщо ж косу мені різати? Хіба я повія?

— Устань, Галю!—обізвав ся до дружини Рогоза. — Соромно кланяти ся катом! Не нам ганьба з того, що люті вороги знущають ся з нас безоборонних! Мордуй мене кате!—гукнув він управителю.—Дери з мене живого шкуру, та тільки лиши неміщну, легководуку жінку!

Не звик управитель чути такі речі од своїх кріпаків. Йому любо й звично було чути від них благання. Він любив, коли підвласні йому люди припадали йому до ніг і як покірливі пси цілували їх. Таким покірливим він часто дарував їхні провини; горливі ж, запальні речі козака роздратували його.

— Жінці за покірливість дарую все...—голосно гукнув він.—Гайдамаку ж бийте, поки вибеть ся з нього дух, тоді одлийте водою

і знову бийте... і так тричі. Як що видержить та і не помре, так тоді потавруйте його і везіть у пікінери, у Самар. Ти ж красуне,—звернув ся він до Галі—їдь до дому та гляди: як що тільки твій чоловік втече з служби, так зараз же я тебе з кимсь звінчаю!

Галя ридала, як мала дитина, припадаючи до чоловіка і прощаючись з ним на віки. Нешасна молодиця не мала надії колись його побачити, бо в ті часи москалі служили, аж поки їх вбють або покалічуть.

— Поблагослови сина...—над силу промовила вона, коли Демка вже вели до стайні.

— Нехай його Бог благословить!—одповів козак.—Мені ж зязано руки і ніяк його перехрестити! А ти, Галю, не вдавай свого серця у роспуку та сподівай ся: я прийду по тебе хоч із того світу.

Тут челядь відтягла молоду жінку від чоловіка і її повезли до дому, Рогозу ж почали катувати, як наказував управитель, а коли він не мав уже сили навіть держати голову, його винесли на двір і тут коновал наштрикав йому на правій руці своїми інструментами літеру „В“, що мала визначати московське слово „бродяга“, і після того натер порізане місце порохом, щоб порази посиніли і їх знать було до віку. Далі Демкови обрили пів голови і тоді вже замкнули у комору, щоб там він вилежавсь, поки трохи погоїть ся спина.

X.

Два тижні дожидали Рогозу у плавні Яків Люлька та Іван Балан; на третім же тижні, не дїждавши його, попливли дубом у Чорне море та до тихого Дунаю.

Тим часом Рогозу забрили у кайдани і повезли у Самар до полковника пікінерського полку. Козак знову побачив навкруг себе свідка своїх юнацьких герців—просторий степ; побачив і свідків своєї весільної подорожі—могили Близнюки... Та тільки сум наганяло тепер на нього все те, він у кайданах, він невольник, розлучений з усім, що миле його серцю. Він проклинав тепер і розлогі степи і високі могили і навіть блакитне небо за те, що вони нагадували йому про страчену волю.

Молодий козак тяжко карав ся тепер з того, що не послухав поради свого старшого брата Петра і не помандрував на Дунай разом з січовим товариством.

У Самарі з Рогози зняли кайдани і почали муштрувати його разом з іншими пікінерами.

З першого ж дня свого пробування у Самарі Рогоза почав обмірковувати, як би йому втекти. Хата, де містилися пікінери, стояла у дворі і хоч на ніч на воротах того двору й ставав вартовий, а про те з другого боку хати вартового не було, і втекти через сад та городи до Самарі було зовсім не трудно, на річці ж козак добре знав, де саме стояли човни.

Перебувши у місті тільки два дні і сховавши собі по трохи хліба од снідання, обіду й вечері, Демко саме у північ, коли всі в хаті поснули, виліз у вікно до саду і перелізши через тин, пішов садами й городами до річки. Там він одшукав невеликого каючка і перехопившись ним на той бік Самарі, зник у дубовій пущі Миколаївського монастирю.

До світу він був у безпеці, бо поки пікінерів не вестимуть на муштру, ніхто не міг довідатись про його втечу; навпаки ранком він сподівався погоні. Рогоза знав, що у Самарі стояв полк драгунів, і гадав, що саме вони й гнатимуться за ним кіннями. Неодмінно треба було кілька день де небудь переховатись, поки погоня повернеться назад; та тільки де переховатись, коли за пазухою всього три недоїдки з кислого московського хліба і ніде не має ніякого захисту.

— Певно сам Бог покаже мені шлях до поратунку!—сказав сам собі Рогоза.—Піду завтра, вклонюся батькови кошовому і проситиму переховати од погоні. Невже чоловік Божий не дасть захисту покривдженому.

Переночувавши під барканом, Рогоза, як лише починався світ, пішов до знайомої вже келії кошового Пилипа Хведоровича і пошукав ся.

Старий чернець одчинив двері і здивований поточився назад. У замордованому пікінері й рідний батько не пізнав би того бравого запорожця Рогозу, що торік брав тут шлюб. Очі йому глибоко позападали, ніс загострився, губи схудли й почорніли, а все обличчя було вкрите синяками від мордування.

Під впливом тяжких пригод, Рогоза впав чернецеві до ніг.

— Пізнайте мене пан-отче! Я зять Дмитра Балана, вашого колишнього товариша. Торік я у вас у монастирі брав шлюб!

— Що ж тобі сталося, сину мій?—спитав упадливо чернець, придивляючись до козака й пригадуючи його.

Рогоза розказав все: і те, як забили на смерть старого Балана і те, як одібрали все його майно; як примушували до панщини самого Рогозу й Галю; як мордували його і знущаючись одрізали чуба, а врешті потаврували і віддали у пікінери.

— Кланяю ся тобі, пан-отче,—закінчив Рогоза своє оповідання,—переховай мене кілька день, поки погоня повернеть ся до Самарі. За тебе на тім світі тесь мій Бога проситиме і Він воздасть тобі за твоє добро!

— Кати... кати!..—хитаючи головою промовив чернець.—Не дають нам спокійно віку дожити. Бог повелів обороняти правду. Переховав би я тебе, переодягши в чернечу одержу, або у шпиталі з хворими братчиками, так небезпечно, бо на тобі тавро.

Через хвилину міркування він повеселішав: на устах складала ся задоволена ухмілка, а очі засвітили ся яснійшим промінням і він повернув ся йти з келії сказавши:

— Ходи, козаче, за мною.

Чернець вивів Рогозу через сад до лісу і там спинив ся біля одного товстого та гиястого дуба.

— Переховаю тебе, сину,—сказав він,—од сих недолюдків так, як наші ченці переховували ся колись од татарів.

Привидившись уважливо до дуба, він встромив гострий, залізний кінець своєї патериці у зовсім звичайну шкарубину на корі старого дуба і та шкарубина зразу поширила ся, роззявившись щілиною.

Заклавши тоді у щілину пучки обох рук, чернець одсунув великий шматок кори на бік і за корою виявило ся велике дупло. Те дупло було таке широке й високе, що у ньому можна було людині сидіти й стояти; у горі ж воно вузчало, сходячись до дірки від гнилого сука; через ту дірку й заходив у дупло світ.

— От бачиш, сину, які у нас єсть хати! От ти влзеш сюди тай зачинеш себе корою.

Чернець показав козакови планку, прироблену до кори з середини, щоб за неї братись, як зачинятись та одчинятись.

— Тут,—додав він,—не знайде тебе і сам дідько, а не те що драгуни!

Рогоза зразу ж хотів улзти в дупло, але чернець спинив його.

— Дарма, козаче будеш там нудитись. Сиди собі біля дубу, а заховатись поспієш і тоді, як почувеш голоси. Сюди я тобі й снідати й обідати винесу, або пришлю з послужником. Наших не бій ся: у нас і ченці й послужники всі свої братчики—не зрадять.

Рогоза поцілував ченця в руку і той пішов до монастирю, сам же він сів під дубом, прислухаючись до цвірінькання пташок та гудіння бжіл з монастирської пасіки.

Не дуже довго просидів козак біля дубу, коли від Самарі почули ся голоси й тупотінне коней. Він зразу ж сховав ся у дупло й зачинив ся.

До монастирю підбігло десятеро драгунів з ротмістром. Той ротмістр пішов до ігумена і збив цілу бучу, кажучи, що у монастирі переховуєть ся десь втікач пікінер.

— Що він тут,—гукав ротмістр,—то се певно так, бо від самого берегу Самарі, де він покинув чужого човна, слід чоловіка видно на піску аж до самих ваших воріт.

Ігумен одповів, що такого втікача він не бачив, а що коли ротмістр має охоту шукати його в монастирі, то він одчинить йому всі келії й комори.

Годин зо три драгуни мишпорили по монастирю. Оглядали всі закутки, шпиталь і льохи, обдивляли ся навіть по руках послушників, шукаючи на них тавра, та врешті, не знайшовши Рогози, посідали на коней і почали оглядати понавколо монастирю ліс. Рогоза чув, як і поуз того дуба, де він сидів, пробігали коні, але його захисток був цілком безпечний і він не турбував ся.

Скоро після того, як тупотінне коней потишило ся і драгуни поїхали шукати Рогозу по Полтавському шляху, чернець кошовий, посміхаючись у свої сиві вуси, постукав у дуба патерицею і, випустивши Рогозу на волю, дав йому обід, що сам приніс у глецику.

— Куди ж сину звідсіля?—спитав він, коли Рогоза скінчив обід.

— Душа рветь ся пан-отче до товариства на Дунай, а звідтіля, взявши братів, як Господь допоможе, так знову поверну ся до Базавлуку, ратувати жінку й дитину!

— Не легка, сину мій, твоя справа...—сказав чернець у задумі.—Серце ж тобі правду говорить: гріх був би, колиб ти сам вирятував ся, а дружину покинув загинати. Моли ся Милосердному, то він тобі допоможе.

Три дні так прожив Рогоза біля таємного дубу, на четвертий же день ранком чернець-кошовий привів до нього осідланого коня і приніс вбранне послушника.

— Одягай сину отсе вбранне,—сказав він,—а на голову підкапок послушника, сїдай на коня, тай їдь собі до річки Бугу. Шляхи ти знаєш, бо походом під Бендери й під Килію, говориш, ходив. У тороках біля сїдла харчів тобі на тиждень, а ось ще візьми трохи грошей. Як питатимуть, куди їдеш, говори, що ігумен послав тебе на Молдаву, до Мирнопоянського монастирю.

Зворушений добрістю ченця, Рогоза впав навколюшки і з сльозами на очах почав цілувати його руки.

Багато пригод зазнав Рогоза, поки добув ся до Бугу. Було лихо йому й з безвіддя й з безхліб'я; сумно було самому у степу і од хижих вовків, що великими табунами що-ночі виходили з терників та байраків, шукаючи собі здобичи... Та все те переміг козак і однієї темної ночі, навязавши коневі на копита перевесла скручені з трави, щоб не чути було тупотіння, він обминув по сей бік Бугу московський кордон і перебрів конем на той бік річки.

Не встиг його кінь ступити на турецький беріг, як з за скель, що лізли берегом одна на одну, виникли темні постаті людей і вхопили його коня за повід.

— Стій, бо тут тобі й смерть!—почув Рогоза серед темряви ночі грізні поклики.

Він сподівався, що на турецькому боці річки його здибають Турки і не дуже злякався, коли його коня оступили люде, але дуже здивувався тому, що до нього гукали на рідній, українській мові.

Придивившись до людей пильнійше, він впізнав на них запорожське вбраннє і тоді догадався, що ті люде були Дунайці, себ-то запорожці, що перейшли з Дніпра на Дунай.

— Пугу, пугу!..—скрикнув Рогоза по запорожському.—Якого біса ви тут полохасте людей!

— Дивіть ся!—почули ся поміж запорожцями крики здивовання.— Та се чернець, та ще певно з наших братчиків, бо пугукає!

Почали розпитуватись. Між запорожцями знайшли ся такі, що знали Рогозу. Вони повели Демка до свого табору і розказали, що турецький султан довірив запорожцям держати кордони по всьому Бугови, а про те втікачів з України звелів пускати на турецьку сторону вільно; Рогоза ж розказав про свої пригоди і про те, що їде на Дунай до брата Петра.

Поки вела ся розмова, запорожці нагодували Демка і поклали спати, ранком же, провозаючи його, порадили простувати по-над Бугом, від кордону до кордону, поки дійде аж до самого лиману.

— Тут скрізь наші по кордонах...—говорили вони.—Доїдеш до лиману безпечно, а на лимані наше товариство рибачить, так дасть тобі пораду, як добутись до Січи.

Щоб же товаришови безпечнійш було у дорозі і щоб не затримали його де небудь Турки, кордонний сотник, прощаючись, доручив йому білет з турецькою печаткою.

ХІ.

Їде Демко по над Бугом і серце у нього радіє: скрізь узброєні запорожці кіньми грають, червоні штани козаків, мов той мак, по зеленому степу красують ся, а на сотниках та хорунжих ще до того й жупани кармазинові—так очі у себе й беруть. Зброя у всіх сріблом та золотом сяє... Де у кого рушниці за плечима чорніють, а де у кого спис у руці гострим залізом виблискуює. Чисто все так, як було й на Україні.

Аж заплакав Рогоза сльозами: так любо йому було після двох років пригнобленого життя побачити узброєне військо запорожське, що гарцюючи тут кіньми, держало на гостряках свої списи, разом з білими прапорками, козацьку волю.

Переходячи від кордону до кордону, Рогоза доїхав до лиману і там справді здивав велику ватагу запорожців. Вони рибачили трьома військовими байдаками, закидаючи у лиман великі сіти. Демко знайшов тут чимало своїх товаришів, та знаючи, що всяка прогаяна хвилина завдає нових мук Галі у її тяжкій неволі, він не хотів спиняти ся біля товариства і тільки спитав як, їхати до Січи.

—Їдь, товаришу, на Тилигул та Хаджібей до Вилкова, а там розпитаеш. У Вилкові наших багато.

Біля Тилигулу та Хаджібею Рогоза побачив однокурінців, що будували собі хати. Чимало з братчиків вже поженили ся і вихедали ся Демкови, що вільної землі по Буджаку скрізь багато і Турки не забороняють займати займища.

— От, сюди я й приведу Галю...—мріяв козак. Тут все, як і у нас: лимани й степ, така сама Україна.

Через кілька день Рогоза прибув до невеликого, молдавського міста Вилково, що стояло на самому березі Дунаю, а у тому місті сидів полковник запорожського війська Свербиніс з кількома сотнями товариства, постачаючи звідсіля на Січу борошно, крупу й інші харчі.

Почувши од Демка про його пригоди, Свербиніс почав сміятись.

— А лиха мати вас там держала? Ото булоб не відбиватись од товариства, а йти разом. Бач, який чернець з тебе бравий, навіть борода одростає.

— Та як би ж я голив її у дорозі?—виправдував ся Рогоза.

— Ну гаразд, так виходить, що запорожська соломаха смачнійша за московську патоку?

— Бодай і ворогови не коштувати тієї патоки!

— Та от; як що хочеш до Січи, так треба тобі їхати дубом. До Січи, братіку, конем не має ходу. Тут ще з десяток є таких саме втікачів, як і ти, так от мої хлопці везтимуть завтра до Січи борошно, та і вас усіх заберуть.

Другого дня великий байдак, навантажений борошном, виїхав кілійським гирлом Дунаю у Чорне море. Січ запорожська тоді ще була не на Дунавці, як в останні часи перед зруйнуванням її 1828 року, а біля Читал на Сулинському гирлі; через те запорожцям доводило ся обїздити Чорним морем великий острів.

Хоч з напятими вітрилами байдак і біг хутко, а все таки у Сулинське гирло він повернув тільки над вечір.

Серце запорожців раділо, коли вони побачили по островах Дунаю таку саме плавню, як і у Великому Лузі на Дніпрі... Ті саме верби, дуби, осокорі, шелюги з червоної лози та очерету. Так само герготіли тут по озерах та протоках гуси, так само буркотіли горлиці, скрекотіли сороки й кували возулі... Здавало ся, що вже не було чого запорожцям більше бажати і всі мало не плакали од щастя, почувши від Дунайців, що все се належить товариству і тут всякому запорожцю вільно і рибачити і полювати.

Ще більше зрадїв Рогоза, коли на другий день байдак, звернувши з Дунаю у протоку, привернув до берега і він побачив на острові тридцять вісім новеньких куріньків, що підковою обступили майдан, так само як і у Січи на Підпільній; там же, де підкова зближала ся кінцями, стояли: паланка, скарбниця і розпочата в будові церква.

Рогоза пішов по над протокою до Січи. Берегом стояло багато великих і малих човнів і тут же запорожці працювали: хто лагодючи човна, а хто плетучи сіти. Козаки здивовано оглядали незвичайного гостя — ченця, не пізнаючи Рогози; він же не хотів ні до кого признавитись, поспішаючись до Платнірівського куріня, де мав надію здібати свого старшого брата Петра.

Петро Рогоза був років на десять старший за Демка. Він був далеко завзятійшої вдачі, ніж Демко та менчі брати. Завжди суворий і рішучий з надзвичайною міццю, він був страховищем не тільки для Татарів та Турків, коли зустрівав ся з ними у бойовищах, — його бояло ся й січове товариство. Боронь Боже було, коли хто скривдить товариша, або не по правді поділить здобич — уже Петро й тут... І досить було йому показати свого великого і, як довбня, важкого кулака на товстій, вкритій чорним волосем рупі, щоб той, хто скривдив, не тільки згожував ся ділитись по правді, а ще й свого додавав покривдженому, аби збути ся лиха.

Уславив ся Петро Рогоза поміж товариством ще на Дніпрі і під час переходу на Дунай був обраний за осавула у тій частині війська, що мандрувала суходолом через Дике Поле.

Демко Рогоза, ідучи до брата, був неспокійний, бо знав, що Петро дуже гнівається на нього за те, що він покинув товариство, лишив ся на Запорозжі й одружив ся.

— Дивіть ся: чернець, чернець!—почув він од берегу хлопячий голос.

Той голос здавав ся Демкови дуже по знаку і, глянувши на хлопця, він пізнав свого найменшого брата Василя. З Січи хлопець пішов за братом Петром зовсім малим, за останні ж два роки він добре виріс і склав ся на молодика.

— Васильку!—радісно скрикнув Демко.

Хлопець не зразу пізнав брата і тільки згодом, добре придивившись, радісно кинув ся йому на шию.

— Демку, Демку!..—гукав він, обнімаючи брата.—На що ти пішов у ченці?

— Скажи краще, Василечку,—одповів Демко,—де брат Петро?

— Тут, Демку... тут усі: і Петро і Гнат. Ходи сюди!

Хлопець потяг брата під кручу до води і там Демко побачив Петра, що разом з середнім братом Гнатом конопатив дуба. Петро був у самих штанях без сорочки, щоб не поцувати її дьогтем, свої ж широкі, як четверикові лантухи, штани він підкачав у гору і прив'язав мотузком до очкура. Все його могутне, волохате від волосья, тіло було в усій своїй красі. В одній руці він держав на довгому держаку квач, а в другій кудель, і коли Василь гукнув братам, що іде Демко, Гнат, що був молодший за Демка, вибіг йому назустріч, Петро ж так і зустрів брата, не випускаючи з руки квача.

— Ото замість того, щоб одружитись, так пішов у ченці? Що ж, се діло добре: ліпше спасти душу у монастирі, аніж запровадити її у пекло через жіночу спокусу!

Демко зразу розказав, що він не тільки не чернець, а справді оженив ся й оселив ся на Базавлуку. Не потаїв він і того, яке лихо випало на його голову.

Оповідання Демка не викликало у Петра ніякого до брата спочуття, навпаки, слухаючи його, він навіть неначе радів з того, що брат зазнав лиха за те, що не послухав старшого брата, коли він, Петро, не радив йому лишатись на Запорозжю і предрікав все те лихо, що стало ся.

— Чого хотів, того й добув,—сказав він врешті, коли Демко

скінчив.—Нема на кого нарікати... Не будь зрадником та не покидай товариства!

— Брате!—скрикнув Демко,—не один же я лишив ся на Україні!.. Половина товариства лишила ся там!

— Від того ж і лихо наше, що забули ми честь лицарську та тулимо ся до бабського боку! Тобі дівка милійша й дорозша була за матір Січ—ну так і живи, як знаєш!

— Бій ся Бога, Петре! Чи не однієї ж ми матері діти? Я до тебе за порадою прийшов: дружина ж не люлька, жива душа... до того ж син у мене лишив ся на Базавлуку... Допоможи виратувати їх обох з неволі.

— А який біс намовив тебе придбати собі ту пеню?

— Та годі бо про се, Петре, вже того не вернеш. Коли у тебе є хоч шматок людського серця, так ти пожалій мене. Глянь, що ті кати мені поробили!..

З останнім словом Демко зняв з голови свій підкапок і відкинувши рукав, показав тавровану руку.

Побачивши на голові брата замість оселедця лише кільки випадково не одрізаних волосків, Петро Рогоза вищав на нього повні жаху очі.

— Де оселедець?—грізно гукнув він через хвилину.

— Се так з нас, запорожців, знущають ся: таврують нас, як волів і на глум, привселюдно, одрізують нам оселедці.

— Хто саме одрізав? Говори!—ще голоснійше гукнув Петро так, що, зачувши його вигуки, запорожці почали оточати братів колом.

— Князівський управитель!

— Яку ж смерть ти йому заподівав?—з погрозою спитав старший брат.

Демко соромивсь одмовити на се питання і винуватим голосом почав розказувати, як він лагодив ся зарізати управителя, і як Галя не допустила його до того.

— Нікчемний бабій!—несамовито скрикнув Петро і так вдарив квачем по дубови, що квач розтрощив ся на дрібні тріски.

Дуже боляче було Демкові почути от брата таку образу замість спочуття, так що він навіть поступив ся од нього назад.

— Так от яка у тебе, Петре, для брата порада! Ну, так братай ся ж ти тут з болотяним лідьком, а я пошукаю між товариством таких, що дадуть мені пораду й поміч і без тебе!

З тим Демко хотів йти до Січи, але Петро, що розтрощивши квач, стояв до нього спиною, тепер враз обернув ся до брата:

— Підожди! Коли ти подарував своє безчесте, так я не пода-

рую такого знущання над козацькою честю! Той, хто одрізав тобі оселедця, умиєть ся своєю кровю! Я поїду з тобою на Базавлук, щоб помститись за нашу честь.

Менші брати, Гнат та Василь, поважали й бояли ся Петра, мов рідного батька, і дуже зраділи, коли він згодив ся їхати з Демком. Вони почали розважати обох братів, щоб вгамувати збентежені їхні душі, і врешті Петро таки помнякшав і навіть пожалів Демка. Покинувши роботу, він повів його до куріня, звелів скинути рясу і дав йому своє зайве запорозьке убрання й зброю, а коли Демко передяг ся, повів його показувати Січ.

Над вечір, коли все товариство позбірало ся до курінів вечеряти, Демкови припала ще одна велика радість: між козаками він побачив свого шуряка Івана та Якова Люльку, що не дочекавшись його у плавні, прибули на Дунай дубом за два тижні до сього.

Того ж вечера троє старших братів Rogoznykh і Балан з Люлькою вже радили ся, як іти на Україну, щоб помститись за знущання над запорожцями і щоб узброєною рукою забрати Галю й Миколку.

Всяк з козаків висловлював свої думки: той радив їхати морем та Дніпром, инший кіньми, тим шляхом, що ним ішов Демко; тільки Петро не казав, якої він думки, а коли його про те спитали, він сказав:

— Коли хочете, щоб я йшов з вами, то робіть те, що я казатиму, а я сам, як знаю.

Знаючи завзяте Петра, всі охоче згодили ся обрати його за атамана і покластись на його досвід та метку вдачу.

XII.

На другий день по Січі пішла чутка, що з російської сторони прибув посланець од князя Потьомкина з тим, щоб умовляти запорожців повернутись на Україну.

Козаки захвилювали ся. За два роки до Січи на Дунай прибуло чимало простих селян, що тікали з України під нелюдськими утисками кріпацтва, покидаючи там хто жінку, хто дівчину, хто батька й матір. Таких втікачів було на Січі під той час мало не стільки, скільки й певних запорожців, що вийшли з Дніпровської Січи із зброєю й де якими клейнодами, і хоч ті селяне на Дунаї одягли ся у козацьке вбрання і носили при боці шаблі, а про те їх тягла до рідного краю непереможна нудьга за родинами. Не дивно, що звістка про можливість вороття на Україну освітила душі втікачів

надією на зеднання з родинами при щастю долі, і вони нетерпляче дожидали того часу, коли посланець прочитає лист Потьомкіна.

Після обіду справді довбиш вдарив у котли, скликаючи козаків на майдани. Товариство посунуло туди з курінів, мов комашня, а разом з іншими пішли туди й брати Rogozяні.

Коли брати вийшли на майдан, там уже стояла військова старшина й російський посланець, невідомий полковник.

У руці сивоусого кошового була срібна булава, а при боці виблискувала дорогими самоцвітами у золотих пихвах шабля. Ту шаблю, як сказав Демкови Петро, подарував першому кошовому, Андрію Ляху, турецький султан з тим, щоб вона переходила од кошового до кошового.

Позад кошового дужий запорожець держав волосатий бунчук. Військовий суддя держав свій пернач, писар каламар, біля довбиша були тулумбаси... Все було так, як і в Січі на Дніпрі, навіть клейноди були однакові.

Коли майдан був уже повний, кошовий вклонився на всі чотири боки і оголосив, що прибув посланець од відомого всім запорожцям князя Потьомкіна, по прізвіщу Грицька Нечоси, а з чим той посланець приїхав, так про те він скаже сам.

Після кошового почав говорити той полковник. Він повів розмову аж від часів Київських князів, доводячи, що Україні й Москалі одної матері діти; далі перейшов на те, що і у князя і у цариці дуже болить серце за своїми, мовляв, „блудними дітьми“ і вони закликають запорожців повернутись до рідного краю.

На доказ того, що він говорить правду, полковник прочитав листа підписаного князем, а у тому листі справді було написано, що велика цариця, як рідна ненька, дарує запорожцям всі їхні провини, закликає повернутись до рідного краю і жити, де хто схоче.

Коли посланець скінчив, кошовий сказав йому голосно, щоб усі чули:

— У нас, мостивний пане, всі козаки вільні. Кого вабить до рідної України, нехай собі йде з вами. Ви ходіть собі вільно по курінях і умовляйте козаків, як хочете. Ми того не забороняємо. Хто з товариства піде на Україну та знайде собі долю, ми з того будемо радіти; хто не знайде долі, той знову до Січі повернеться та ще з собою й інших приведе, так що війську запорожському шкоди з того не буде. Що ж до того, щоб повернутись нам усім військом, як князь пише, так про се ми порадимось з товариством завтра на раді, сьогодні ж обміркуємо сю справу поміж собою.

На тому рада й скінчила ся до другого дня.

Над вечір полковник почав ходити по курінях та умовляти козаків згоджуватись на пропозицію князя.

— Хто хоче повернутись на Україну,—додавав він у всякому куріні,—не дожидаючи, поки підніметь ся все військо, нехай бере у мене білет з печаттю, а з тими білетами хто б не йшов, вільно пропустять на кордоні.

Увесь вечір і мало не всю ніч запорожці хвилювали ся. У Січи стояв великий гомін. Всі купчили ся, гомоніли, радили ся й сперечали ся. Часто промовці переходили од натовпу до натовпу. Часом де кілька окремих куп товариства сполучали ся в один великий натовп, що займав навіть пів майдану.

Бажання побачити рідний край примусило багатьох стати на тому, щоб згодитись на пропозицію князя і ті, що згоджували ся, були не тільки з пізніших українських втікачів, а навіть і з давнього січового товариства.

— Яку землю дав нам султан?—гукав у одному натовпі військовий старшина Бучинський.—Отсі болота, що нї до чого не здатні? Яка се Січ, що з неї конем не можна виїхати через те, що скрізь вода? Де наші коні? Де наші степи? Які ми запорожці без коней? Рибалки ми тепер, а не запорожці!

— Там на Дніпрі вільні степи!—гукнув за ним Іван Губа.—Там святі Божі церкви, а тут навкруги самі бусурманські погані мечеті!

Зачувши, що говорили Бучинський та Губа, Петро Рогоза сразу накрив обох промовців мокрим рядном:

— А ви ж чули у листі, щоб князь обіцяв повернути нам рідні степи? Чули ви, щоб він обіцяв нам наші стародавні запорожські землі й вольности?

Бучинський і Губа замішали ся.

— Хоч і не чули, а певно, що все те нам повернуть...

— Овва! А чому ж вони не повертають вольностей та земель тому товариству, що лишило ся на Запорожу? Я вам скажу чому: наші землі вельможи вже розмежували поміж себе, а товаришів наших підвернули під себе у кріпаки, та ось що з ними виробляють!..

Тут Петро зняв з голови Демка шапку, а далі заголив йому руку й показав сине тавро.

Бачили, люде добрі, як одрізують нашим братчикам оселедці, щоб не було й згадки про запорожців? Чули ви коли небудь таке, щоб людей таврували, як худобу?

Великий натовп, що був навкруг Петра, захвилював ся й загомонів з обурення.

— Отже ж глядіть!..—говорив далі Петро—буде так усім дурням, хто послухає брехунів Губу та Бучинського і повернеть ся на Україну! Не на те закликає нас князь, щоб повернути війську запорожському його землі й вольности, а мабуть через те, що має на мислі Турків воювати, так шаблі наші йому потрібні, а як скінчить ся війна, так поголять нам чуби та повернуть у пікінери, або потаврюють, як худобу, у кріпаки. Тоді може знову схотіли б ви на Дунай, так шкода: чортового батька тоді султан кого-небудь з нас прийме.

Поки Петро скінчив, засоромлені Бучинський та Губа вже заховали ся в натовпі козаків і пішли геть.

Такі суперечки йшли по всіх курінях, по всіх купях запорожців і що далі йшов час, то все більше козацтво повертало ся до думки, що ліпше бути вільним, хоч і у чужій стороні, аніж невольником у своїй рідній.

На другий день після обіду знову загуділи тулумбаси і козаки зібрали ся на майдан, як і вчора. Кошовий уклонив ся товариству і почав говорити до козаків про те, що у листі князя немає обіцянки, щоб запорожцям повернути їхні стародавні права й землі, а є тільки обіцянка подарувати провини; а що ніяких провин військо запорожське не вчинило і навіть свої землі, кровю батьків політи, без змагання віддало, то нам, коли б повернули ся ми на Україну, нема на що сподіватись.

Після кошового говорили де хто з старшини, а далі й прості козаки і стільки тут довело ся посланцю Потьомкіна вислухати докорів і за покривдження старої січової старшини: Кальнишевського, Глоби, Порохні й інших, і за поневолення тих з товариства, що лишили ся на своїх землях, що він відразу стеряв надію на згоду війська повернутись на Україну... І справді коли кошовий сказав, щоб ті, хто за згоду виходити з Дунаю всім військом, переходили у праву руку, ніхто не рушив ся з місця.

Коли всі нагомоніли ся, кошовий підняв булаву і віззавши до спокою козаків, звернув ся до полковника:

— От тепер ви самі чули, чого хоче військо запорожське, а ми доручимо вам листа до князя і у тому листі напишемо, що коли хоче він, щоб ми всім військом повернули ся у рідну сторону, то нехай раніш визволить з кріпацтва й з неволі всіх наших покривджених братів і поверне їм стародавні права і одвічні наші землі по давні границі: по Орель, Буг та Берду. Тоді й ми піднімемо свої клейноди і радо повернемо ся до рідного краю.

На тому й скінчила ся рада. У вечері по Січи вже чути було музики, співи й регіт: козацтво гуляло, згадуючи січове жите на Підпільній.

Вже зовсім було темно, коли у паланку до посланця-полковника прийшло двоє козаків. То були Петро та Демко Рогозяні.

— А що вам, козаки?—спитав полковник:

— Прийшли по білети!—одповів Петро.

— Хочете на Україну?

— Та вже ж нікуди. Там у мене жінка й діти...—брехав Петро.—Якого дідька я буду тут бурлакувати. Отсе мій брат, те ж жонатий та ще й третій брат є. Всі ми хочемо повернутись до рідного краю. Тай товаришів ще з собою підмовляємо. Ви, пане, дайте мені білет на десятьох, та глядіть з печаткою, щоб ніхто до нас не чипляв ся. Нехай вони щезнуть отсі болота та нетри.

Полковник був радий, що як не все військо, так хоч окремі ватаги запорожців повернуть ся на Україну, і він покаже ьнязю, на скільки козаків видав білети.

— Так ви беріть кожний на десятьох козаків—сказав він сідуючи писати білети—та підмовляйте йти з собою як найбільше товаришів.

— Як так, то й так!—одповів Петро.

Через кілька хвилин Петро, посміхаючись собі у вуса і ховаючи білети у кесет з тютюном, виходив од полковника.

ХІІІ.

Через кілька день троє братів Рогозяних: Петро, Демко й Гнат, а з ними разом Іван Балан та Яків Люлька прибули до Килії, щоб купити там коней. Біля них було ще пять січових товаришів, що їх Петро закликав з собою. Двоє з них: Гробар та Гайдабура мали жінок—один у Романкові, а другий у Нових Кайдаках і хотіли перевезти їх на Буджак так само, як Демко хотів перевезти Галю; останні ж троє: пристаркуватий і загартований у бойовищах та походах Гарабурда та двоє братів Пугачів пішли з Петром, щоб пограти кіньми по рідних степах, а як буде потрібно, той у пригоді стати своєму побратимови Петрови.

Всі товариші були з грошима: Демко мав ті гроші, що взяв у Вилкові, продавши монастирського коня, Петро мав чималі гроші ще з Дніпра, з часів турецької війни; з останніх козаків теж де хто мав гроші від тих часів, інші ж заробили де що з свого рибальства, продаючи рибу по Дунайських городах: Тульчі, Килії, Смаїлові, Браїлові і навіть Силістрії.

Прибувши у Килію, козаки купили собі десять добрих коней і узброєні, як годило ся козакам, шаблями, чингалами, й pistolsями, виїхали з Килії тим саме шляхом, що ним їхав Демко до Бугу.

У всіх було вільно й радісно на серці. Пахопці Буджацьких степів виповнили душі козаків згадками про свої рідні, запорожські степи, і вони жваво вигравали кіньми, Петро ж, занудьгувавши за два роки за герцем, так крутив тепер свого коня і кидав його в усі боки, пригадуючи всі витівки запорожського герця, що сердешний кінь його, хоч і був дужчий за коней інших товаришів, тільки хекав та хрпів.

Чрез тиждень походу козаки вже перейшли Буг на Овечому броді і прибули прямо до московського кордонного ротмистра. Тай мав уже наказ од Потьомкина пропускати всіх запорожців на руську сторону, і прочитавши білет, що показав йому Петро, почав говорити приязно:

— Мабуть жінки у вас єсть на Україні, що ви вертаєтесь, а колиб не жінки, то мабуть чортового батька вас тут би й побачили.

— Та звісно, пане ротмістре,—одповів Петро,—бабське коліно, хоч воно й вікчемне та плаксиве, а все ж без нього якось мото-рошно. Таке воно проклятуще, що й до нього вабить і від нього вадить. От і вам тут, пане ротмістре, без жінки мабуть не з медом живесть ся.

— Погано, що й казать... Ну, їдьте собі з Богом далі,—от вам ваш білет.

Рушивши від Бугу, запорожці пішли на схід сонця рідними степами на Ингул, Ингулец та Жовті Води, прямуючи до Дніпра на Романково, щоб забрати там родину Гробаря.

Де не де по колишньому Дикому Полю тепер уже будували ся панські оселі, по степових кряжах між травою вже визначали ся колії шляхів і на тих шляхах козаки кілька разів перестривали великі валки переселенців з дітьми й всяким збіжем. То все були кріпаки: пани скуповували їх по Україні й Московщині і, як гурти худоби, переганяли на подаровані їм степи Дикого Поля.

Петро дуже вороже поглядав на панські будівлі й на переселенців:

— Ач як засмітили вражі пани наше Дике Поле! Колиб моя воля, так я з одним полком запорожців вичистив би його знову. Всі оте будівлі зникли б так, мов би їх корова язиком злизала.

Невеселі думки сповивали чола й останніх запорожців: вони наочне бачили, що їхні одвічні землі беруть у цупкі пазури нові

володарі і що не може бути вже надії на те, щоб сі землі знову їм повернули, як сподівали ся того багато де хто з запорожців.

На пятій день ходу од Бугу козаки побачили з високої гори широкий блискучий Дніпро і біля нього під горою—Романково.

Село Романково, як і інші села вище Дніпрових порогів, як от Тритузне, Карнауховка, Таромське, Камянка (лівобічна), обидва Кодаци й Чаплі, побудували ся ще за часів Старої Січи і належали до запорожського підданства; після ж зруйновання Нової Січи, вони дуже побільшали, бо по них оселило ся чимало січового товариства. Великому зросту сих сел сприяло ще те, що вони мали ся на російських картах і через те їх не віддали панам, а записали у казенні села.

Про те й на сі села скоро набігло лихо: мало не всіх парубків тай з жонатих, хто був молодший, побрали у пікінери. Се лихо примусило й Гробаря, коли його взяли у пікінери, втекти на Дунай.

Біля хати Гробаря, до котрої заїхали запорожці, скоро зібрало ся мало не все Романково, дивуючись на козаків, бо при зброї їх тут не бачили вже два роки. Де хто з селян пізнали серед дунайців своїх товаришів і порозбирали їх по своїх хатах на гостюванне. До тих хат сходили ся люде і роспитуванням про жите на Дунаї не було кінця краю.

Тільки Петро та Демко Рогозяні не гостювали ні у кого. Демко по дорученню брата продавав всіх коней, що на них прибули козаки, а Петро купував великого дуба, найбільшого у всему Романкові, щоб ним плисти Дніпром поуз пороги до Базавлуку та забравши там Галю, вертатись тим дубом на Дунай через Чорне Море. Так надумав Петро, хоч і досі нікому своїх думок не виявляв.

Пски брати клопотали ся по справах, молоді козаки Гнат Рогоза та Іван Балан, що під час походу вже успіли побрататись, зачувши на околиці міста дівочі співи, пішли туди. Вбрані у червоні запорожські жупани, з шаблями при боці й шапками на бакір, молоді козаки почали залицяти ся „на вулиці“ до дівчат, закручуючи свої, ще дуже невеликі, вуси на заздрість та безголове Романківським парубкам, що побоювали ся за своїх дівчат.

Дівчата тулили ся одна до одної, немов захищаючись од чарів запорожців, а самі тим часом запускали їм очами таких бісиків, що, здаеть ся, й мертвого привабилиб до себе.

Після співів всі почали грати у гори-дуба. Пристали до того й молоді запорожці.

Зразу довело ся горіти Гнатови. Оглядів ся він, аж у задній парі стоїть чорнява, прехороша дівчина, завітчана червоним маком. Гнат зустрів ся з нею очима.

— Будеш ти зо мною у парі!—сказав він собі і як уже та дівчина не викручувала ся, як не ухилила ся од нього, а врешті таки опинила ся в його обіймах.

До того часу Гнат, зростаючи з малих літ на Січи, тільки один раз і бачив дівчину, як ішов з військом з Дніпра на Дунай, тай то тому вже минуло два роки, через те не дивно, що гнучкий та мнякий дівочий стан, затріпотівши в його обіймах, мов жаром обпалив всю його молоду істоту. Тільки зважаючи на прохання засоромленої дівчини, він випустив її з обіймів і взявши за руку, повів до гурту.

Йдучи поруч з дівчиною, він тільки розглядав її. Розглядавши, що визирала з поміж разків намиста і білу, гаптовану шовком сорочку, що ворушила ся від хвилювання дівочих грудей, і смуглаве, хороше обличчя, що від погляду козака палахнуло жаром, і скидало ся на той мак, що був устроменений у її волосі і на карі оченята, що вона соромливо ховала за рясними віями.

— Як тебе дівчино, звати?—спитав Гнат, коли вони стали у парі.

— Настею!

— А чия ти?

— Батькова та материна!—жартуючи одповіла дівчина і весело глянула йому в вічі... І що вже то був за погляд! З того погляду козак навіть забув, про що хотів далі питати.

— Чому ж ви не біжите?—гукали їм з усіх боків.

Вони побігли. Парубок, що тепер горів, хотів вхопити Настю і навіть доторкнув ся до неї, та Гнат перечепив його ногою і той впав, Гнат же знову вхопив дівчину.

Той парубок був завзятий і, скочивши на ноги, наскочив на Гната.

— Ти якого біса перечіпаеш ся? Пусти дівчину, я її вловив.

— У моїх вона руках, так я й вловив—одповів Гнат.—Не віддам, хоч ти тут розсядь ся!

— Пусти бісів паливода. Вона моя дівчина... Бо як не пустиш, так я не подивлю ся, що у тебе шабля при боці.

Парубок був закоханий у Настю і не хотів дозволити Гнатови женихати ся з нею; про те й Гнат не хотів одступити ся од дівчини, що так йому уподобалась. Зчинив ся бешкет. Парубок однімав Настю і мняв Гнатови руки, та не помагало. Дівчина почала

плакати, інші парубки заступили ся за свого товариша, гвалтуючи, що запорожець не по правді перечепив парубка. Вони обступили вже Гната та Івана цілим натовпом, погрожуючи кулаками.

— Хто доторкнеть ся, зарублю!..—гукав Гнат, зовсім не розуміючи, що робить.—Моя дівчина!.. Не оддам нікому!

Невідомо чим би скінчив ся той бешкет, колиб з за тину не вийшов Петро.

Побачивши, що Гнат держить дівчину так цупко, мов кіт мишеня, він так і палахнув з пересердя.

— Ти що тут коїш, лобуряко? Бешкет зчинив, неначе й справді запорожець! Ще на губах молоко не обсохло, а вже у гречку стрибаеш! Чи не кийв тобі схотіло ся?—

Суворий погляд брата зразу вибив чад з голови Гната. Руки його розняли ся, дівчина вирвала ся і побігла до своєї хати, а парубки одійшли далі від велетенської й суворої постаті завзятого січовика.

— Ходи, бісів сину, зо мною до дуба, я тебе повчу, як з дівками женихати ся!

З тим Петро повернув ся йти у берег, до Дніпра, а слідом за ним мовчки пішли і Гнат з Іваном.

Ранком другого дня запорожці, забравши на дуба жінку й дітей Грабаря, рушили дубом у низ по Дніпру.

Гнат сидів невеселий, замислений.

— Невже ж то,—думав він,—увесь вік мені прожити бурлакою, як брат Петро? На віщо ж тая воля, що у Січи, коли вона гірша за неволю? Тутешні парубки хоч не у кармазинах ходять і без шабель, так за те вони кохають ся з дівчатами, живуть серцем.. щастє кохання знають. На що ж і жити на світі, як не знати того щастя?

Він виявив свої думки Іванови і той згодив ся з ним.

— Бог з ним, з січовим житем!..—говорив Іван.

— Яка там утіха?.. Тільки що пити... На Буджаку можна й так прожити вільно біля землі. Візьму я отсе разом з Галею ще Івгу... Чогось мені без неї сумно та журно. Одружу ся з нею тай будемо жити на Буджаку поруч з Демком.

В ту хвилину дуб пропливав поуз високу скелю біля Романкова. Дивить ся Гнат, аж на скелі Настя з відрами стоїть та білою хусточкою сліззоньки втирає, а далі як угляділа його на дубі, тай ну хусточкою у повітрі махати.

— Прощай, прощай бравий козаче!—вимовляла та хусточка.— Не довго судило ся нам з тобою у парі бути!

Скочив Гнат на чердак дубу, зняв шапку тай ну махати нею.
— Прощай, прощай дівчинонько! Як живий буду, то по тебе прибуду!

Далеко вже дуб од Романкова. На рожевій від проміння ранкового сонця пелені Дніпра він здасть ся дрібною комашкою, а дівчина все ще стоїть на скелі і дивить ся у слід тому, хто так несподівано збаламутив її молоде, дівоче серце.

XVI.

Не довго пливли козаки. Тільки сидячи у дубі поснідали та пообідали, аж тут уже й Нові Кайдаки, де жила дружина Гайдабури.

За часів Нової Січи у Нових Кайдаках була збудована добра запорожська фортеця, після ж скасування Січи Нові Кайдаки зразу були повернуті на повітове місто нової, Новоросійської губернії, а городничим міста було призначено полковника Шостака.

Коли запорожці прибули до Кайдаків, там будувало ся чимало нових казенних будинків, стіни ж фортеці руйнували ся.

Наказавши Гайдабурі, щоб до ночі був з своєю родиною у дубі, Петро з товаришами пішов обдивлятись по місту та купити як найбільше харчів, щоб уже вистачило їх на всю далеку дорогу.

Тільки вспіли запорожці піднятись на гору до церкви, де був базар та крамниці, як їх оточили з усіх боків Кайдачане і сунули ся за ними слідом, дивуючись, звідкіля взяли ся козаки, коли вже два роки було заборонено запорожцям не тільки носити зброю, а навіть одержу, і звати себе запорожцями.

Чимало й тут знайшло ся товаришів і навіть приятелів наших Дунайців. Роспитуванням про жите на Дунаї і тут, як у Романкові, не було кінця краю і козакам зовсім не давали ходу.

Тільки простягли ся було наші козаки до однієї перекупки, з рундуку котрої на них приємно дивили ся оселедці тараня й чухонь, як їм перепинив шлях поліцай у білих вузьких, як лудки, штанях, синьому каптані з шаблею при боці. Знать було, що то не простий поліцай, бо позад нього йшло ще двоє горесовиків.

— А стійте лишень,—сказав він, ставши напроти Петра,—що ви за люде?

— Хіба не пізнали?—одповів Петро.—Ми ж запорожці!

— Які такі запорожці?—почав гримати поліцай.—Немає тепер запорожців! Мабуть розбишаки якісь або втікачі! Як насмілили я шаблі чіп ляти?

— Запорожцям бути без шабель не годить ся! Ми не тутешні запорожці, а вільні, з-за Дунаю!

— Цить, цить!—замахав на Петра руками поліцай.—Ходить усі за мною до городничого.

Петрови се не подобало ся; про те, маючи в кешені білет з печатю посланця князя Потьомкіна, він не вагаючись пішов з товаришами за поліцаєм.

Кодацький городничий Шостак був уже підстаркуватий і гладкий чоловік. На своєму віку він уже послужив чимало у війську і тепер у чині полковника одпочивав на посаді городничого. Коли до нього привели запорожців, він, після смачного обіду й доброї пляшки горілки, вже виспав ся і тепер сидів у халаті, смокчучи люльку на довгому чубуці.

Коли поліцай одрапортував йому, що привів таких запорожців, котрі втекли на Дунай, він випяв на козаків свої здивовані очі і почав гримати.

— Отсе добре вскочили ви до моїх рук! Як же се ви сміли тікати до бусурманів. Ось я зараз всіх вас голубчиків у колодки!

— Підождіть, пане полковнику!.. Не хапайте ся!—сказав Петро.— Те вже давно цариця нам подарувала, а світліший князь вже аж двічі засилав до нас за Дунай посланців, закликаючи нас назад. Він і землі там і вільне жите обіцяє. От на те нам од полковника, князівського посланця, і білет дано, щоб нам ніде ніякої перешкоди не чинили!..

Прочитавши білет, городничий почав неймовірно розглядати його з усіх боків і навіть проти вікна на світ.

— Не чув я про такі білети нічого...—сказав він згодом,—і наказу такого у мене немає. Чи не самі ви, голубчики, сей білет написали? Певно, що воно так і буде.

— Іванов!—звернув ся він далі до старшого поліцай.—Який у нас наказ про запорожців?

— Наказ світлішого князя від 1776 року, щоб всіх, які знайдуть ся, не панські, запорожці віддавати у пікінери.

— Чули?—гукнув городничий.—Признавайте ся мені зараз: хто з вас панський, а хто казенний?

— Та які ж там у Туреччині пани?—обізвав ся Петро.—Чудні ви, пане. Ви гадаєте, що й там князі та графи?.. Там паші, мурзакки та беї.

— Се ми все розберемо: хто ви й відкля. Перше за все я ваш білет пошлю до губернського правління у Кременчук, щоб там роздивили ся, чи він певний.

— А скільки ж то мине часу?—спитав Петро.

— А місяців зо три мине...

— А як же ми будемо без білета?

— У вязниці вам все одно він непотрібний!

Тепер і Петро зрозумів, що справа виходить на зле. Що може доведеться шаблями та чингалами собі до дуба стежку прокладати. Про те, раніше ніж проливати кров, він вдавав ся до хитрощів. Почувши, що де хто з товариства почав сперечатись з городничим, доводячи, що запорожці вільні люде, він зразу спинив їх і повів розмову сам:

— Ви пробачте нам, пане полковнику. Як ми третій рік уже не бували тут, то й не знаємо, що тут діяло ся і як воно є. От будь ласка скажіть, як воно стало ся, що запорожці були вільні, як от приміром ви, пане, а тепер ви питаєте, чи немає поміж нами панських?

— Бачу, що в тебе в голові горобці літають. Не дурно ж вона як винницький казан завбільшки. Було колись ваше, та минуло ся, а тепер всі запорожці, що по панських землях сидять, так то панські кріпаки, а таких, що вештають ся по селах, як от ви, забірають у пікінери на царську службу. От що!

— Так виходить пане так, що як хто запорожець, так або рабуй у пана, або служи цариці?

— Нарешті таки збагнув! Так же воно й є!

— Так про що ж ви, пане полковнику турбуєтесь? Адже ж ми з тим і прибули сюди з Дунаю, щоб у пікінерах цариці послужити!

Городничий глянув на Петра здивовано, а його товариші ледве не скрикнули з обурення, та таки вдержали ся, зрозумівши, що Петро хоче обморочити городничого.

— Як? Самі, охотою йдете?—спитав Шостак.

— Та вже ж ні як! Запорожцєви що? Звісно, або гуляти або воювати... Гульня нам за два роки прямо остогидла, а воювати так прямо аж руки сверблять... От ви, пане полковнику, і напишіть, значить, до губернського правленія, щоб нас прийняли у пікінери, а ми поки що на прощання погуляємо!

— Так ви б же так зразу й говорили, що приїхали служити пікінерами, а то почали верзти нісенітницю про якийсь вільне жите. У пікінери я можу вас і без губернського правленія віддати... на те у мене наказ є. Як що так по добрій волі йдете, то ідіть з Богом догуляйте, а завтра я й виражу вас у Самар.

— От спасибі, що не довго тут держатимете...—сказав Петро.—Кобби скоріше до війська, бо воювати притьмом хочеть ся!

Вклонившись городничому, Петро махнув рукою товаришам:

— Ну, панове, ходітьте та вдаримо сьогодні ще лихом об землю!

— Тільки глядіть, бешкету не чиніть,—гукнув у слід козакам городничий і почав розпитувати підручного про інші справи в місті.

Петро справді повів товаришів знову на базар та завів до шинку, на берег же до дуба нікого й не пустив іти, щоб поліцаї не вистежили, що у запорожців стоїть дуб на поготові. Тільки коли вже смеркло, козаки пішли у берег і дїждавши Гайдабуру з його жінкою, після третїх півнів відпихнули дуба на воду і попливли вниз за водою.

На сходї небо почало біліти. Зїрки зблїдли, стеряли свої яскраві проміння і одна по одній зникли з очей козаків. Темний, як ніч, Дніпро почав на сходї вкриватись сперше сїрбним, а далї сїрбно-рожевим} килимом. Кайдаки мїцно спали, як і та воля, що її приспали тут пани городничї.

Демко Рогоза, що був під час всїєї подорожї дуже сумний і не балакучий, нарікав що-дня на те, що брат Петро не поспїшає, тепер повеселїшав, радїючи як з того, що так щасливо вони уникнули у Кайдаках пригоди, так і з того, що до Базавлуку тепер було вже не далеко і він скоро побачить свою Галю, пригорне її до серця, приголубить, заспокоїть після нелюдського житя, тяжких образ та мук і повезе разом з любим сином на вільне жите, до лиманів, під захист нової Задунайської запорожської Сїчі.

— Добре викрутили ся,—обїзвав ся під той час Петро,—та тільки що будемо робити без харчів? За тими поліцаями не довело ся навіть хлїба купити.

Всї сидїли стомленї й невеселї.

Саме тут на біловатому обрїї неба виник з темної пелени Дніпра Манастирський острів, а проти нього над скелями Дніпра визначила ся біленька хатина старого Глоби. Глянувши на той зімовник, Демко пригадав, що у старого запорожця чимало в млинї робїтників, а де багато людей, там повинно бути й багато харчів.

— Не жури ся, Петре,—обїзвав ся він.—Підвернеш дуба до Глобиного млина, так будуть у нас і харчі.

XV.

Коли трохи розвиднїло ся, дуб пробїгав уже поуз Половицю. Не бїльше як два роки минуло з того часу, коли Демко був тут з покїйним своїм тестем, а вже якї помїтні стали ся тут одмінї. Запорожських зімовників по над Половицею вже не було, а на-

томість по долині будувалися великі будинки. У праву ж руку од хати Глоби, поміж скелями та по каміннях будувалася ціла слобода.

Дуб наближався вже до протоки між Манастирським островом та млином Глоби. Чарівне було се місце за часів Запорожя, не то що тепер, коли всю голову острову побили на камінь та продали на брук Катеринославських вулиць та на будівлю мосту через Дніпро. Та голова була дуже висока і скидалася на велике замчище. З правого боку протоки, вище млина Глоби, теж випиналися над водою такі високі скелі, що од води до верху їх із рушниці б не досягнути. І от ті височенні скелясті гори, уквітчані кучерявими дубами, мов вартові, стояли по обидва боки протоки, зазираючи у її прозорі води.

Всі подорожні, захоплені красою берегів, з напруженням дивилися, як їхній дуб сунувся у протоку, мов у темну пашу звіря.

— А ну ти, вчений!—зненацька гукнув Петро до Демка.—Прочитай лишень, що то на тих дошках написано!

Демко тільки тепер, коли брат звернув його увагу, помітив, що й на острові і на березі стояли стовпи, а на стовпах були поприбивані дошки. Придивившись у бік острова, Демко голосно прочитав:

— Острів князя Прозоровського!

Перевівши ж очі на берег, додав:

— Власність світлішого князя Потьомкіна!

— Бодай би тобі заціпило з твоєю наукою!—знервовано гукнув Петро і плюнув на бік з пересердя.

— Та се ж Глобин сад, і млин, і хата!—загукали всі.—Ми ж всі знаємо, що тут всяку рослину Глоба садив власними руками!

— Ще й досі не розумієте?—сердито буркнув Петро.—Ще й пан Шостак не навчив вас розуму!—Було все Глобине, а тепер виходить, що й все те, що придбав Глоба, і сам він стали власністю світлішого!

Смутні стали козаки і одвели очі од скель, неначе ті скелі вже не любі їм стали... А велика бистря Дніпрової протоки, неначе навмисне, щоб не завдавати козацькому серцю жалю, так підхопила дуба, що козаки й не зчулися, як промайнули поуз млин, що своїм великим колесом роскидав під скелями по повітрю цілі пасма блискучих бризок.

Вже далеченько від млина пристав Петро дубом до берега і разом з Демком та кількома товаришами пішов до Глоби.

Хоч було ще дуже рано, а про те козаки здибали старого

вже у млині. Він саме давав розпорядок чиє зерно раніше засипати і кому з робітників що робити.

Побачивши перед собою узброєних запорожців, Глоба здивовано й радісно гукнув:

— Пугу, пугу! Звідкіля вас Господь приніс. Чи по волі, чи по неволі?

— Добрі молодці все по волі ходять!—одповів за всіх Петро, чемно вклонившись старому.—Зарадьте, діду, нашому лихови: дайте нам на тиждень харчів.

Петро розповів про те, звідкіля й куди мандрували запорожці і через що опинилися без харчів, Демко ж розказав про свою лиху годину й про смерть тестя.

— Покарав, покарав нас Господь...—кільки разів говорив Глоба, слухаючи оповідання братів. Коли ж вони скінчили, він, похиливши зажурену голову, додав:

— Його свята воля... От і моїх сусідів, що по над Половицею жили, покривдили: всі зімовники їхні поруйнували, землю поодбিরали, а їм зведіли на каменях хати будувати.

— А ви ж, діду, як?—спитав Петро.—От же ми на скелі бачили дошку за написом про те, що ся земля вже не ваша, а князівська..

— Дошка справді там маячить,—одповів Глоба, та тільки мене ще ніхто не зачіпав. Був тут у мене сам світліший... Сади мої дуже йому подобалися і наказав він усім, щоб мене до смерті ніхто не смів чіпати.

Очі Петра засвітилися недобрим вогнем, а брови міцно збіглися до купи.

— Се певно через те вам така вийшла милість, що ви до смерті ще побільшите вашою працею сади для князя.

На виду старого запорожця зовсім непомітно було того запалу, що був у Рогози; навпаки, у очах його був тихий спокій і покірливість.

— Мені однаково, сину!—сказав він.—Не для себе працював я, для людей. Божої рослини князь не зість, а як помре, то з собою не візьме... Хоч так, хоч сяк, а мої садочки людям на користь підуть...

Погомонівши ще де який час, Глоба покликав усіх гостей до своєї хати снідати, а після того дав козакам цілий бурдюг сала, два лантухи пшона, кілька сот тарані, пудів зо два хліба, а овочів та всякої городини стільки, скільки козаки спромоглися взяти.

Далі старший запорожець проводив гостей до дуба і почав з усіма прощатися.

— Дай вам Боже, діти, шасливо на Дунай повернутись і вільними віку дожити... Очеретови старому, мойому побратимови уклоніть ся низенько... Вже ж мені на сім світі з ним не бачитись...

Не вдержав старий запорожець непроханої сльози і покотилася вона гаряча на його сиву бороду...

Вдарили козаки веслами у воду—одскочив дуб од берега і понесли його прудкі хвилі в низ до порогів, лишивши старого запорожця на березі самого з його старістю й сумними думами.

За хвилину Манастирський острів лишив ся вже позаду козаків і дуб вибіг до зімовника запорожця Мандрики. Навпроти того зімовика простяг ся великий, вкритий лісом острів Становий, а на ньому знову маячила чорна дошка з написом.

— Не читай... хай йому абищо!—сказав Петро братови, але той уже поспів очима прочитати:

— Острів князя Воронцова...

З Мандриківської протоки дуб вибіг у широкий Дніпро і прямував до Лоцманської камянки. На чердаку дуба, поклавши руку на стерно і розправивши свою могутню постать, стояв Петро Рогоза. Сорочка на ньому була розхрістана, показуючи засмалені сонцем груди, руки напружені від кермування стерном, ноги широко розстановлені, щоб хвиля, надавивши на стерно, не звалила стерняря геть з чердаку. Скинута з голови шапка лежала долі, а довгий оселедець вільно маяв по вітрію, запорожець—велетень направляв дуба прямо на скелю, що високо баштою стриміла з води.

— Куди ж ти держиш дуба на скелю?—збентежено скрикнули Гнат та Іван, що сиділи на передньому чердаку.—Дуба розібеш!

— Повчїть свого батька, а не мене!..—одповів суворо Петро і трохи згодом додав:

— Послухати хочу, яка сьогодні буде година—чи безпечно йти у пороги.

З усіх козаків, що зараз їхали, тільки четверо, а саме: Петро, Люлька, Пугач та старий Гарабурда знали пороги, останні ж хоч часом і проїздили порогами, а про те кермувати дубом крізь пороги не вміли, бо не знали добре ні каменів та скель, ні звичаїв всякої течії й всякої лави порогів.

— Як то так: послухати, яка буде година?—здивовано питали молоді козаки.

— Буду я говорити блазням...—пробубонів Петро.— Хіба з вас будуть козаки?

— Ба ні, сину!—обізвав ся до Петра Гарабурда.—Так не годить

ся! Що з кого буде, про те Господь святий відає, а ми повинні молодь навчати, бо перед Богом за неї одвіт будемо давати, мов би за дітей своїх.

І звернувшись до молодих козаків, старий запорожець сказав: — Тут діти, щоб ви знали, вода так об скелю бе, що аж грає музикою, а як коли, то гуде, або голосить. Через те ся скеля й зветь ся Музичною. От як грає вона, наче музика, — то добра година буде, а як гуде або голосить, так хтоб поплав у пороги, то годував би своїм тілом раків, от що.

Саме тут дуб, трохи не черкнувшись об скелю, метеликом пролетів у ліворуч і загойдався на хвилях вже низче скелі.

— Справді неначе гуде! — скрикнув Іван.

— Чмелі у тебе гудуть у голові після вчорашнього бенкету! — сердито сказав Петро.

— А мені здало ся, наче голосить! — обізвав ся Гнат.

— Та вже ж! — буркнув суворий козак. — То мабуть та дівка голосить за тобою, що ти на неї у Руманкові й слину розпустив!

— Ось бачите, дядьку, — звернув ся він далі з докором до Гарабурди, — які тепер запорожці: скеля, як є, грає, а їм, бачте, вона гуде та голосить!

Суворий січовик плюнув і почав мовчки запалювати люльку.

Зараз за Музичною скелею були на Дніпрі сумні, скелясті острови, а з правої руки, з високого, скелястого берегу вже дивив ся на запорожців Старий Кодак з його біленькими хатками, невеличкою церквою і височенними окопами.

Тільки глянули козаки на Кодак, аж на зустріч їм уже заревів поріг Кодацький.

Що ближче дуб наближав ся до порогу, то все дужчало те ревінне і врешті вже козаки не чули одного. Жінки зблідли на виду, тулили до себе дітей та хрестились... Принишкли й молоді козаки, поглядаючи то на Петра, що мов кам'яний велетень стояв на стерні, то вперед, де Дніпро, вдарившись об пілий рядок скель, що простягли ся впоперек нього, розбивав ся білою піною і неначе в безодні зникав з очей. Ще мить і біла піна залила бй козаків і жінок і дітей... та не встигли жінки й діти заверещати, як дуб, мов легкопера чайка, вже проскочив ту піну, впав усім днищем на першу лаву порогу і розкидавши на обидва боки великі хвилі, полетів до другої лави. Те саме було вдруге, втретє й у четверте... І не минуло й трьох хвилин, як Кодак з його окопами уже заховався за рогом берегу, а дуб повагом біг по тихій воді.

— А тягніть лишень хлопці сюди барильце з горілкою—сказав Петро, сідаючи на чердаку, підобгавши по турецькому під себе ноги—та давайте, що там є поснідати, бо вже мабуть і пан Шостак, Кодацький городничий, прокинув ся і сподіваєть ся нас на сніданок.

Всі весело засміяли ся, згадуючи, як Петро обморочив городничого.

— Метець ти, Петре!—обізвав ся Гарабурда.—Колиб не ти, то, їй Богу, не було б між січовою молодю жадного певного запорожця.

Поки поснідали, дуб проминув уже величні мосульманські скелі, перебіг Яцеву забору, перестрибнув дві лави Сурського порогу і перед очами козаків заінився вже поріг Лоханський, з скелястим островом Куликом посередині порогу.

Яків Люлька, що тепер стояв на стерні замість Петра, направив дуба під лівий берег, де саме йшла найпрудчійша течія Дніпра, що звала ся козачим ходом, і підіхав під високі, чорні, непривітні скелі.

— Жінки, берэжіть ся змія!—гукнув він, коли під однією скелею несподівано роззявила ся темна й страшна, як паща звіря, печера.

— Ох лихо,—скрикнули жінки, жакливо дивлячись на ту печеру.

— Який там змій!—обізвав ся Петро.—На що б ото я психав жінок та дітей!

— Осе ж та сама печера, що в ній, кажуть люде, живе змій!—провадив Люлька.

— Чули, чули ми!—обізували ся жінки.—І літає він і людей хватає та сюди тягає. Ото ж мабуть кісток тут людських!.

Жінки міцно тулили ся до своїх чоловіків і, хрестючись, поглядали на печеру.

— Бабські брехні!—пробубонів Петро і поколувавши протичкою у люльці, потяг у себе цілу копицю диму.

Поки вела ся розмова, печера лишила ся вже позаду, а дуб, проскочивши чотири лави Лоханського порогу, набіг скоро й до Стрельчої забори і зрівнявсь з чарівною, оточеною з усіх боків Дніпром, великою скелею.

Не багато ще минуло часу, а козаків облив вже своєю піною Звонецький поріг, а слідом по ньому й Тягинський. Тільки обсохли та обтрусили ся після Тягинського, а тут уже загудів і Дід або Ненаситець

Петро Рогоза знову пішов до стерна і став на чердаку поруч з Люлькою. Вони почали стернувати вдвох, бо знали, що великим дубом на Ненаситці одному не вправити.

Як і предрікала Музична скеля, година була дуже сприятлива: вітру не було, і вода линула до порогу тихо, відбиваючи в собі золоте промінне сонця і блакитне небо з невеликими, біленькими, немов руна чистої вовни, хмарками. Перед очима все вище виникав з води камінь Рвач, а що було за Рвачем, того не видно було, бо Дніпро зникав там з очей, ховаючись за каміннями, разом з цілими горами своєї піни... і тільки могутнє гудінне й ревінне подавало звістку, що там низче, за Рвачем, Дніпро падав на гострі скелі і, то стогнав, то ревів диким звірем, лютуючи з того, що не сила йому вивернути з землі і покотити геть ті скелі й каміння, що рвали на шматки його тіло... Гребці вже не чули голосу стернарів і Петро тільки рукою показував, з якого боку загірбати, а з якого табанити.

Не допустивши дуба до Рвача, стернарі круто звернули його в ліву руку і не вспіли жінки скрикнути, як дуб підхопила непереможна сила течії і, мов тріску, почала перекидати його з одної лави порогу на другу. Не один раз забрав тут дуб води своїм носом, не раз заливала його й бокова хвиля, немов навмисне збиваючи його з ходу на скелі, щоб розбити на тріски, та Петро з Яковом міцно держали стерно і вода брєніла позад дуба, як брєнить натягнена струна.

За хвилину дуб проскочив усі дванадцять лав порогу і вийшов на тиху воду, лишивши далеко з правого боку скелю Манастирку, що влізла з правого берегу в саме пекло порогу.

— От тепер і пообідати б не погано!—сказав Петро, сходячи з чердаку дуба, і обернувшись до свого товариша, додав:—Сходь і ти Якове, тут уже й дитина вправить.

— Гей ти, паливодо!—гукнув далі Петро до брата Гната.—У гречку стрибати вже вмієш, а стерна ще й до рук не вмієш узяти! Ходи до стерна!

— На що ж я маю ставати до стерна, коли ти говориш, що тут і дитина вправить?—одповів Гнат.—У дубі є дитина, нехай вона й стернує!

— Ну, ну, не базікай,—сказав Петро суворо,—а йди, коли тобі говорять.

Гнат більше не сперечався і, ставши на чердак, почав стернувати.

Козаки пообідали без варива те, що подарував їм Глоба: сало, тараню, огірки та кавуни. Нема чого говорити—уконтентувались поки добре, так що хоч би й відпочити, так на горі не було часу: через годину підбігла Крива забора, а далі Воронова. Та се ще б

нічого, а то незабаром зашумів назустріч і Онука, або поріг Вовничи, а сей уже не жартує, довело ся всім бути й на стерні й на гребках.

За Онуком Дніпро вузчав, а скелі берегами вищали і тиснули річку з обох боків, немов хотіли задавити. Дуб біг поміж високими скелями, і ті скелі, відбиваючись своєю дикою, похмурою красою у прозорних хвилях Дніпра, досягали своїми тіннями до самого дубу. Над вечір він уже проскочив Будилівський поріг і козаки здалеку вгляділи великі, дивовижні острови, що стояли поруч, розбиваючи Дніпро на три протоки.

Один з тих островів був весь укритий лісом та червоною тавалгою (лозою), звав ся він Таволжанським. Другий, з пів сотні сажнів заввишки та напів верстви завдовжки, був майже з однієї величезної скелі і звав ся Перуном. Висока голова сього острову, його довгий горбатий верх та відкинуті у перед дві довгі, плескуваті скелі скидали ся на голову й тіло якоїсь почвари, що лгши у продовж Дніпра ще й простягла по перед себе дві довгі дубелі лапи.

Петро направив дуба прямо між лапи тієї почвари і козаки опинили ся у захистному, вкритому піском та тавалгою куточку острову.

— Тут будемо ночувати,—сказав атаман.—Роскладайте багатте, а баби зварять нам кулішу.

Над головами козаків, заступивши їм світ вечірнього сонця, піднімали ся височенні скелі шиї й голови острову-почвари.

— Ой сумно ж тут як!—говорили жінки.—Ще, боронь Боже, завалять ся сї скелі на нас. Ми ж тут під сими скелями, мов комашки маленькі.

— Та чудно якось сей острів зветь ся...—звернув ся Іван Балган до Гарабурди.—Що воно визначає, дядьку, „Перун“?

— Я й сам, сину,—одповів старий запорожець,—ще з молодих літ цікавив ся дізнатись, через що сей дивовижний острів так чудно зветь ся, так мені один старий рибалка розказав те, що я зараз тобі розкажу.

До Гарабурди підсунули ся й козаки й жінки.

— У Києві, ще тоді як царювали там князі, а люде ще не хрещені були, стояв над Дніпром, вироблений з деревини, великий ідол, тоб то їхній божок, і звав ся той божок „Перуном“. Тільки як прийшов час, щоб нашим людам охреститись, так того ідола вони звалили у кручу тай кинули у Дніпро. От і понесло його водою все в низ та в низ і мабуть винесло-б аж у Чорне море, коли-б

він от тут не зачепив ся за скелі... А як зачепив ся, так сам скелею став тай почав рости. До наших часів з невеликого ідола він виріс у цілу скелясту гору, все ще росте, та Дніпро в обидва боки роспирає. Так от значить, як звали ідола Перуном, то так і острів сей почали звати.

— Ох лихо!—обізвала ся Гайдабурина дружина. — Так отсе ми під головою нечистого сидимо? Та се я всю ніч і очей не заплющу!

— Дурниці то,—заспокоював дід.—Який там нечистий?... Скелі як скелі. Коли-б се був справді нечистий, так од хреста розсипав ся-б, а сього Перуна скільки не хрести, а він все стоїть.

Старий запорожець розбалакав ся і звернув ся знову до Івана.

— От тут, сину, за татарських часів, найбільше їхня орда переправляла ся через Дніпро, як набігала на Україну. Тут діди наші й підстерегали їх та одбивали хрещений народ.

Дід довго ще розказував молодим козакам про минулі події та стародавнє жите і всі так захопили ся його оповіданнями, що й не помітили, як насунула ся ніч і сповила острів почвару і їх самих густою темрявою. Багатте під казанксм освітлювало тільки скелі двох лап почвари та запорожців, що сіли вже навкруг казанку вечеряти; до високої ж голови почвари те багатте своїм світом не досягало і та голова сумною плямою закривала собою більшу половину небозводу.

Ранком другого дня запорожці рушили від Перуна далі. Вони щасливо минули пороги Лишний та Вільний, птицею пролетіли поміж скелями Вовчого Горла, обминули скелі Розбійників, а в обідню пору вже вибігли і з під височенних скель Кичкасу і побачили по перед себе острів Хортицю.

Втомлений боротьбою з скелями Дніпро, розправляв та гладив тут свої збиті у водокрутні води і розстилав їх широкою, рівною, блакитною пеленою. Голова Хортиці та скелі Сагайдачного були останніми спогадами про пороги, далі ж Дніпро розливав ся широко, розбивав ся на протоки і рив ся у піски по над Великим запорожським Лугом.

Не спиняючись для обіду, запорожці попливли поуз Сагайдачне далі, бо хоч і хутко плив їхній дуб, а все таки до Базавлуку треба було плисти ще два дні.

Нарешті минули й ті довгі та тяжкі Демкові два дні. Козаки доїхали до Чортомлику, підвернули до руїн Старої Січи і поклонили ся там могилі славного кошового Івана Сірка; далі ж звернули

у Підпільню до Нової Січи — потужили там на руїнах запорожської слави і пізно у вечері прибули до Базавлуцьких Великих Вод.

XVI.

На Базавлуцьких хуторах з того часу, як управитель князя запровадив Демка у пікінери, вже не було кому згадувати про права запорожців та баламутити князівських кріпаків. Івгин батько та Лубяний були для того вже занадто старі і ледве видужавши після катування, залишили вже всякі змагання, відцурали ся свого, нажитого довголітньою працею, добра і в усьому корили ся прикащикови.

Галя й Івга одбували панщину, як і всі останні жінки й дівчата. Не всякий день вони бачили ся; колиж трапляло ся, що Івга знаходила хвилину та прибігала до Галі, так вони було обнімуть ся, пригорнуть ся одна до одної та так гірко плачуть, що навіть чужостороннім людям сумно було їх слухати.

— На кого ж вони нас покинули?—плакала одного разу Івга.— Хто ж нас бідних оборонить од лихих людей? Хто захистить од кривди?

Сердешна дівчина не стільки сумувала з того, що минуло ся її вільне жите, як з того, що Галин брат Іван поїхав за Дунай і покинув її, не сказавши навіть прощай. А вона ж то його з дитячих літ любила, мов рідного брата, та мала надію, що й до віку житиме з ним у купі!

— Не нарікай, голубонько!—одповіла крізь сльози Галя.— Не своєю волею вони пішли од нас: Демка повезли у кайданах, Іван же, ти знаєш, помстив ся за батька тай мусів раптом тікати. Помілимо ся Богу за них, щоб хоч їм Господь пославшастя й долю, а ми вже якось перетерпимо. Наша доля жіноча: ми звикли з дитячих літ корити ся всім, козаки ж не звикли корити ся неправді...

Минув тиждень і другий. Прикащик знову почав залицятись до Галі і умовляти її до любощів, але вона не хотіла про те й слухати, перетерплюючи й лайку й знущання і важку роботу.

На третім тижні до управителя прийшла звістка про те, що Рогоза втік з служби і куди подів ся—невідомо. Покликавши до себе прикащика, управитель загадав йому звінчати Галю з якимсь парубком або удовцем.

— Князь буде гніватись,—говорив управитель,—як довідаєть ся, що молода жінка та не дає йому приплоду... Треба з кимсь її спарувати.

У прикащика аж очі заграли з радощів, що він може досягти того, чого бажає.

— Дозвольте мені взяти оту козачку за себе!—сказав він і навіть уклонився управителю.

Управитель глянув на нього здивовано.

— Хіба ти не нагледів собі дівчини, що хочеш взяти молодицю та ще й з дитиною?

— Дуже ся козачка мені в око впала!—одповів прикащик.— Дозвольте взяти!

— Ну, коли охота, то й бери!

— Шкода, що заходить Спасівка...—сказав прикащик.— Доведеться два тижні дождити.

— Підождеш... Не аби який великий час!—сказав управитель посміхаючись і залишив розмову.

Повернувшись од управителя, прикащик зразу ж пішов до Галі.

— Бачиш, хахлушка,—сказав він,—який я до тебе приязний: замість того, щоб тебе засікти на смерть за непокірливість, я зроблю тебе прикащицею, мою жінкою. Будеш найстарша на селі.

Галя зрозуміла речі прикащика так, що вона стала удовою, і зблідла як крейда.

— Хіба Демко помер?—ледве вимовила вона.

— А дідько його знає, чи він живий, чи помер!—одповів прикащик.— Втік він з служби і не відомо, де єсть!

— Так він же живий!

— Однаково що вмер, коли пропав без вісти. От же лагодь ся до вінця. Після Спасівки зараз і поїдемо до Микитиноного Рогу. Там саме тільки посвятили церкву і під нас перших обкрутить.

Прикащик пішов геть, Галя ж навіть не збагнула, чи він жартував, чи правду говорив.

Про те через скільки днів вона почула, що прикащик справді лагодить ся до шлюбу і упорядковує свою господу. Нещасній жінці світ потьмарив ся в очах з тієї звістки і вона ледве дійшла до своєї хати. Душу її сповили тяжкі думки:

— Що чинити?—думала вона з мукою у серці.— Може справді москалі не такі християне, як ми і у них таки й можна вінчати од живого чоловіка? Як же вратуватись? Невже ж на завжди залишити надію жити з любим Демком? Невже мати за чоловіка свого ворога, чужинця?

Тут саме в колисці прокинувся Миколка і простяг до неї свої рученята. Галя вхопила його і почала тулити до лона.

— Дитино ж моя ріднесенька... Сирітка од живого батька! Та коли б же не ти, так знала б я що чинити: лиман глибокий... у ньому знайшла б я край своїм стражданням. Куди ж я тебе по-дїну, дороге моє немовлятко?

Далі молода жінка, держучи дитину біля лона, стала навколюшки до образів і почала молитись.

— Не попусти, Боже, такої неправди! Ти звінчав мене з Демком, то й поверни мені його! Не дай моему ворогови, чужинцю—нехристу, знущатись над моїм тілом і душею. Не попусти, щоб син мій звав батьком когось иньшого од рідного свого батька, Демка!

Довго стояла Галя перед образами і те моленне заспокоїло її. Вона встала повна надії, що те не може статись, щоб її звінчали з прикащиком. Та не вспіла вгамуватись її збентежена душа, як прикащик, неначе його кликали, вже й тут, у Галіній хаті.

— Що ж моя молода,—говорив він жарливо,—чи все упорядкувала до шлюбу?

— Не буде того ніколи!—одповіла Галя спокійно й рішучо.

— Як то не буде ніколи, коли управитель звелів!

— А так, що й піп од живого чоловіка не звінчає.

— На те єсть наказ начальства, що як хто з служби втече, так можна його жінку звінчати з иньшим.

— Не може бути таких наказів, бо те булоб проти Бога. До того ж піп повинен спитати мене, чи згодна я піти за вас, я ж скажу, що незгодна.

Прикащик почав глузливо сміятись:

— Ой яка ж ти дурна.. сказано хохлушка! То тільки у панів так, що своєю волею дівки заміж ідуть; кріпачки ж ідуть за того, за кого пан звелить.

— Як то?—злякано спитала Галя.—І піп не питає про згоду?

— Може й питає, як що то так ведеть ся, та тільки не звертає уваги на те, що молода говорить, а робить те, що наказує пан. Не потурати ж дівкам. Може яка і зовсім не хотїла б заміж іти, так панови ж треба, щоб був приплід, щоб кріпаків у нього більшало. От же я ласкою кажу тобі: покинь ти дрочитись, бо все одно я й звязану звінчаю тебе з собою. Не першу тебе силою будемо вінчати, знаємо, як те зробити!

Знову смертельна нудьга опанувала душу Галі і вона ридала, поки знесилена не впала на лаву.

Минали один по одному тяжкі дні. Наближала ся друга Пречиста, а там уже можна було й вінчати. Не знаходячи собі нія-

кого поратунку, Галя знесилила ся серцем і нею опанувала роспука. Про те ся роспука не знищила її завзяття—вона рішучо стала на тому, щоб не дати себе звінчати, а як уже не буде їй ніякого поратунку, так вкинути ся у лиман разом з сином; покиж що, вона рішила втекти з хати.

— Як маеш рости синочку мій, нещасним кріпаком, — плакала вона над Миколкою, пригортаючи його до лона,—так ліпше я сама понесу тебе з собою на той світ!

А немовлятко неначе хотіло розважити матір: випручає рученята, гукає до неї та смієть ся... Сміяла ся й матір, радіючи на дитину, але очі її росили ту ухмілку пекучими сльозами. Не приведи Боже нікому сміяти ся таким сміхом, як сміяла ся Галя, лагодючись нести свою дитину в холодні хвилі лиману!

Як тільки, через кільки день, Галя почула од прикащика, що завтра рано їхати до церкви, вона дїждавши вечора, взяла в торбу хліба а на руки Миколку і, ховаючись у темряві, вийшла в сад. Проминувши там батькову пасіку, перелїзла вона через перелаз до левади, спустила ся до лиману і пішла по під кручою, берегом, до того місця, де росли очерети. Там, у тих очеретах вона й сховала ся, хоч і добре розуміла, що се переховуванне не надовго відтягне час її згуби, бо не на великий час їй вистачить хліба.

Всю ніч і весь другий день вона просиділа в очереті. Земля під нею була дуже вохка, а повітре між очеретом відбивало болотом, про те Галі здавало ся тут дуже гарно: вона почувала себе тут вільною і навіть щасливою на самоті з своїм сином.

— Ой синашу!—звертала ся вона до Миколки, — не надовго нам щасливе жите. Завтра я доїм свою паляницю і тоді, синашу мій любий, підемо ми з тобою у лиман до русалочок! Не бій ся, серце, що вода холодна, я пригорну тебе до лона і зогрію тебе й у хвилях. А там, під водою, кажуть, єсть чарівне царство: кушир там весь перлами потканий, дерева самоцвітами блищать, а по деревах золоті яблучка ростуть—буде тобі чим бавитись.

Увесь день так щебетала Галя з своїм Миколкою. Тільки над вечір спокій її нарушено. Вона почула голоси людей, що її розшукували. Люде йшли очеретами, ломаючи їх і розгортаючи на всі боки. Навкруг неї розлягав ся гулкий шелест. Щоб Миколка не подав голосу, Галя поклала його до грудей і завімила, сперши дух. Люде проходили поуз неї близько, про те на неї ніхто не натрапив.

Смеркло ся. Навколо стояла таємна тиша: тільки й чути було, як очеретини терли ся од вітру одна об одну і шелестіли.

За кільки місяців до сього, Галя ні за що в світі не лишила ся б сама на ніч в очереті,—вона бояла ся б і русалок і вовкулаків і польового й лісовика, тепер же вона бояла ся тільки людей, бо упевнила ся, що люде лютійші і за лісовиків і за всяких примар.

Вже зовсім було пізно, коли Миколка чогось прокинув ся і почав плакати. Збентежена Галя клала його під груди, але той не вгавав ся. З пів години минуло в непокою: хлопець то затихав, то знову починав плакати.

Під ту добу край очерету, на лимані, почули ся плески води. Галя налякала ся гадками, що то її шукають, їдучи човном по над берегом, і затулила Микольці рота, але той випручав ся і заплакав ще дужче.

— А цитьте!—почув ся голос з лиману—Неначе дитина плаче.

Серце Галі заколотило ся, мов пташка у сільці, а кров вда рила їй у голову і заграла по всій її істоті. Їй здало ся... та ні, сього не може бути... Її почуло ся, неначе з лиману доходив голос Демка.

Миколка знову заплакав і замовк. Галя заніміла, сперши дух.

— Боже мій!—почула Галя з лиману голос чоловіка.—Се моя дитина плаче! Се Миколчин голосочок. Повертай, Петре, в очерет!

— Демко!—несамовито скрикнула Галя, скочивши на ноги.

Тепер вона була вже певна: се їхав він, Демко, її любий чоловік. Він не зрадив! Він похвалив ся прибути по неї і прибув.

Її поклик голосно пролунав по над лиманом і відбив ся в очеретах.

— А, ось де ти!—почув ся в ту ж хвилину, неподалеку, голос прикащика і навкруг Галі зашелестів очерет. Знати було, що до неї бігло очеретом багато людей.

— Демку, рятуй!—скрикнула Галя і кинулась бігти у бік лиману, але в ту ж мить дві дужих руки прикащика вхопили її у попереку стану.

— Задавлю гадюку!—прохарчав він, стерявши з серця голос.

— Демку!—гукнула Галя ще раз і той поклик її був останнім, бо прикащик затулив їй рота, а челядь, набігши з усіх боків вхопила її на руки і понесла очеретом до левади. Галю обхопив жаж від думки, що вона може загубити в очереті Миколку і бідна матір так притиснула його до себе, що хлопець кричав не вгавючи.

Тим часом дуб протиснув ся крізь очерет до берегу і Демко, Іван та Гнат, вискочивши на землю, першими побігли на голоси, слідом за тими, що понесли Галю; плач же Миколки добре подавав їм звістку, куди треба бігти.

Не знаючи, що до берегу пристало аж десять озброєних запорожців, прикащик і не тікав, а тільки поспішав ся вибитись з очеретів; дійшовши ж до левади, він спинив ся. З ним було двадцять кріпаків і він, маючи надію захопити Галиного чоловіка, як що той справді наважить ся йти на її поклики, розстановив кріпаків зараз там, де кінчав ся очерет.

Справді, як тільки Демко, Іван та Гнат вибігли з очерету, князівські кріпаки оточили їх цілим натовпом, та тільки побачивши у запорожців шаблі, кинули ся тікати до прикащика.

— Пусти мою жінку!—скрикнув Демко, добігши до прикащика і схопивши його за груди.

— Не пуцу, вона завтра буде моєю жінкою, ти ж, харциз, втікач, підеш на шибеницю! Хватайте його хлопці з задуг!—гукнув прикащик до кріпаків.—Валіть його на землю!

— Не хочу тебе рубати не озброєного...—говорив прикащикови Демко, одмахуючись шаблею од тих, що намагали ся схопити його з задуг.—А не пустиш по добрій волі, так буду рубати!

— Хіба так розмовляють запорожці?—почув ся з за Демка голос Петра і важкий, мов довбня, та твердий, мов залізо, кулак старшого Рогози впав на голову прикащика.

Захрустіли в Галиного ворога кістки; кров порснула з нього носом, ротом і вухами і, мов важкий сніп, впав він на землю, потягши за собою й Галю, бо руки його прикипіли до її стану.

Демко підхопив свою, залиту кровю напасника, дружину, але вона була непритомна, руками ж все тулила Миколку до свого серця.

— Галю! Галочко! Серце моє!.. Кохана моя зіронько!.. Обізвися... Росплющи очи!..—гукав Демко, бідкаючись коло дружини... та вона все не озивала ся і була бліда, як крейда.

Петро дав волю братови клопотатись біля своєї жінки, сам же зараз почав порядкувати справою:

— Хто ще хоче покуштувати запорожського кулака?—звернув ся він до розтеряного натовпу кріпаків.

Охочих дивитись на кулак Петра після пригоди з прикащиком не знайшло ся і всі кріпаки з ляком поточили ся од запорожця-велетня.

— Ведіть мене до хати прикащика та глядіть: хто наважить ся

тїкати, того зараз же застрелю з пістоля!—сказав Петро до кріпаків і вийнявши з за поясу свого великого пістоля, примірівсь, як буде стріляти.

Лишивши біля дубу старого Гарабурду, а біля Галі—брата Демка, Петро з рештою товаришів, не поспішаючись погнав увесь натовп кріпаків по перед себе до хати прикащика. Там він спитав, хто в прикащика був підручним, звелїв йому одімкнути комори й стайню, назбирав налигачів і шнурів і разом з товаришами поперевязував всіх кріпаків, не тільки тих, що були з прикащиком, а навіть і тих, що спали по хатах.

Управившись з тим і довідавшись, що в прикащика грошей було обмаль, а всі гроші були в управителя в економії, Петро лишив наглядати за повязаними Івана Балана, як тутешнього, сам же взявши з стайні восьмеро коней, поїхав ними з сіма товаришами та підручним прикащика до економії.

Іван, лишившись у слободі, зразу ж пішов до зімовника Лубяного. Старий козак і його дочка Івга спали, нічого не відаючи про наскок запорожців. Коли Іван постукав до них у вікно, у хаті прокинулися, засвітили світло і впустили його у двері.

Чи розкаже ж хто, скільки там було дивовання й радощів! Старий запорожець плакав сльозами, Івга ж кидала ся на шию то Іванови то батькови і вже згодом, опам'ятавшись, почала роспитувати, чи прибав Галін Демко.

— Прибав, прибав!—одповів Іван.—Він бере її з собою на Бужак, а я заберу тебе Івго, як що твоя на те згода!

Дівчина з радощів і забула, що Іван їй стороння людина і почала цілувати його і в уста, і в чоло, і у невеликі чорненські вусики.

Ніякого вагання не було. Лубяний зразу почав складати своє невелике збіже, а Івга почала бігати по хаті, дбаючи про харчі, і через кілька хвилин всі троє з клунками на плечах пішли шукати Галю й Демка.

Ті були вже в своїй хаті. Галя давно прочунала, виплакала ся радісними сльозами на грудях у чоловіка і тепер заспокоєна збирала решту свого пограбованого добра.

Галя та Івга кинули ся одна до одної. Разом вони страждали, разом тужили, разом тепер і діждали великої радості.

— Іване!..—звернула ся Галя до брата,—чому б тобі не взяти Івгу за себе, як вона ще трохи підросте?

— Та вона сьогодні цілувала мене,—одповів весело Іван,—так тепер уже повинна мою нареченою зватись!

— Куди ж мені ще рости Галочко?—весело говорила тим часом Івга.—Глянь: я вже така заввишки, як і ти!

Всі радісні й щасливі пішли з клунками до дуба, та вже на дорозі згадали про Галиного дїда Лантуха і пішли спитати його, чи не хоче й він з своєю старою покинути зруйноване рідне гніздо та поїхати на вільні землі.

Хоч старих через їхню неміч і не ганяли на панщину, а про те й вони не схотїли лишитись по-між чужими людьми і теж прилучилися до своїх родичів.

Гарабурда давно перетяг дуба до верб левади, де колись Демко вперше побачив Галю і почув її пісні, і там старий козак сидів у дубі до світу. Іван з Демком позносили вже на дуб цілі лантухи хліба й інших харчів, щоб вистачило на далеку дорогу, а Галя помолитась вже над домовиною свого батька і знову повернулася до дуба.

Жінки Гайдабури й Гробаря упадливо роспитували Галю, чого так плакав Миколка, коли вони пливли лиманом, і Галя зваживши на те, що Миколка тепер міцно спав, не знайшла іншої причини, як волю Божу.

— Се Господь,—говорила вона,—устами дитини подавав звістку його батькови, де шукати свого сина.

Почало вже світати, коли Петро з товаришами повернув ся з князївської економії. Він спитав Демка, чи не набрали харчів, і довідавшись, що набрали, пустив коней у степ, підручному прикащика дозволив розв'язувати кріпаків, товариству ж загадав сидати в дуба, і коли всі сіли, власною рукою одпихнув його од берега, скочивши на дуба останнім.

Проходячи до чердаку поуз Галю, Петро кинув їй на запаску дві жмені золотих грошей, кажучи:

— Се вам на нове жите на вільних землях!

— Куди мені стільки?—скрикнула здивовано Галя.—Поділіть, брате, на всіх!

— Не турбуй ся про те, всі, хто зо мною ходив, себе не забули!

— Ну, так я поділю ся з Івгою!—сказала Галя.—Йй теж на молоді господарство потрібні будуть гроші. А вам же, брате?

— А мені на що ота полова?—суворо одповів Петро і, обернувшись до Демка, кинув йому до рук пасму волося з невеликим, кругленьким шматочком скривавленої шкурки.

— А се тобі,—сказав він,—прислав князївський управитель за твій оселедець!

Демко здригнув ся і зрозумівши, що шкурка з волосем вирізана з людини, вкинув страшний подарунок у лиман.

— Ти вбив його?—спитав він брата, бажаючи в душі, щоб того не було. Він був тепер щасливий і все лихо, що йому управитель заподїяв, зразу забуло ся.

— На що?—одповів Петро.—Шматочок шкурки невеликий, видужає!.. А наука добра: памятатиме до віку, як різати запорожцям оселедці, та й дітям закаже до запорожських оселедців доторкатись.

Дуб плив лиманом на південь, і оселя, що у нїй народила ся й зростала Галя, разом з садком і вербами меншала й зникала з очей, сповиваючись туманом. Галя не шкоділа тепер за тим, що рідної оселї скоро не видно буде, бо та оселя була місцем її людських страждань. Всї думки молодої жінки тепер линули за море до Дунаю, в ту привїтну сторону, де, як розказували Демко та Іван, люде ще працювали тільки на себе і жили так саме вільно, як жили колись запорожці по над Дніпром.

С. БЕЗТАЛАННИЙ.

Неповний келїх.

З проханнем до вас я сегодня вдаю ся:

Вчинїть менї кривду, образу яку;

Збільшіть мсю тугу... Нехай вже уплю ся

Гіркими слезами... Вчинїть вас молю!

Ще трохи і келїх до дна весь сповнить ся,

Ще трохи й полеть ся відрadne вино...

Давно воно стигне, давно вже годиться...

Улейте ще ж краплю... Най леть ся воно!

Улейте... Най леть ся! Бо тяжко чекати—

Хай камінем в грудях вже більш не стоїть...

Улейте, бо хочеть ся пити... ридати...

Вчинїть хоч маленьку образу, вчинїть!

Фредерік Містраль.

(род. 8. X 1830 † 23. III 1914).

Літературна біографія недавно помершого Фредеріка Містрала—се в значній частині історія відродження провансальської літератури. До тої міри імя Містрала звязане з модерним провансальським рухом, що майже тратить своє значіння, коли відділити його від ґрунту, на якому виростала вся його творчість. Хто хотів би писати про нього виключно як про артиста, послугуючись тільки чисто естетичними критеріями—тому ніколи не буде зрозуміле, як міг такий автор, як Містраль, здобути таку славу не тільки в рідному Провансі, не тільки у Франції навіть, але далеко по-за її границями. Дайте „Migèio“, твір, що найбільше прославив імя Містрала, в руки хоч би першорядного модерного критика, який по-за брими європейських столиць не бачив села і не знає сільського життя, ані природи, він поставить його низше, напр. „Luise“ Фоса, не кажучи вже про Гете „Hermann und Dorothea“. Але нехай той критик прийде до автора, нехай поживе серед тої природи, якої до самої смерті не покидав старенький Містраль, і тоді попробує сказати своє слово про твір, тоді він не заважаєть ся повторити за самим автором: „Хіба навкруг мене не жила і не співала втілена провансальська поема на тлі синього неба оточена Альпіллями? Треба вийти тільки з хати, щоб тебе так і осліпило. Я міг бачити Мірейю не тільки в мріях, але живу, втілену в кожній з дівчат, які снувалися на полі, на сіножаті, в виноградних та оливкових садах. Діячі драми, хлібороби, жінці та пастухи, хіба не снувалися вони у мене на очах від зорі до зорі?“—Очевидно, не кожний, кому-би се було потрібно для вірної оцінки покі йного поета, може пізнати його творчість у жерела, там де вона родила ся і звідки брала натхненне. І багато людей, зацікавлених літературою, особливо чужинці, перейде проз Містрала, дивуючись, як могло довкола такого провінцінала наробити ся стільки галасу. Се вже доля „провінціальних“ літератур і їх поетів, ліпше сказати: літератур, які завдяки починам одиниць розвивають ся в нові часи, коли інші літератури вспіли вже нагромадити великі скарби і показують імена творів, що удержали ся на висоті вже цілі століття. Тут, значить, для правильної оцінки літературних явищ за мало школярської, ученої естетики і смаку, виробленого на найбільших авторах,—тут треба кожного разу приймати і розуміти національну естетику, увійти в основи національної психіки, розуміти ґрунт, на якому родять ся і ростуть Містралі...

Містраль скінчив двацять першій рік життя, коли, розчарований тодішнім політичним життям Франції, покинув його назавше, аби цілком віддати ся літературній праці. Сам Містраль пише про се в своїх споминах ¹⁾: „Я лишив в стороні запальну політику, мов вагу, яку лишаютъ при дорозі, щоб лекше було йти, і тобі, мій Провансе, і тобі, Поезіє, які давали мені такі високі і чисті утіхи, я віддав ся цілком“. В той час струя провансальського руху була вже досить жива, десятки молодих людей вже розпочали працю на запущеній ниві. Особливо гаряче взяв ся за діло Руманіль з Авіньону, співробітник газети „La Comptine“, який почав скликати старих і молодих трубадурів. Наслідком його заходів було видання збірника „Li Provençalo“ в Авіньоні 1852 р., в якому виступив також і молодий Містраль з першими десятима віршами. В них була програма того, чому він посвятив ціле життя.

...„Ми знайшли в хліву
 Одягнену в брудне рамя
 Провансальську мову.
 Пасучи череду
 Вона обпалила обличчя,
 Бідна, мала лиш свої довгі коси,
 Щоб покрити плечі.
 От кілька молодиків,
 Гуляючи там,
 Вгледіли її таку гарну;
 Пожалоли її
 (Хай будуть здорові),
 Бо одягли її пристойно
 Мов панну“...

Свою мету юнаки знали; треба було сотворити для молодого руху закон. Для установлення закону дало початок зібрання в маю 1854 року, на котрому гурток охрестив себе фелібрами. В „Провансальськiм альмаваху“ з 1855 р. на першому місці була поміщена „Пісня філібрів“, яку Містраль називає „програмою народнього відродження“:

„Всі ми друзі, всі ми братя
 Всі ми співаки рідного краю!
 Кожна дитина любить свою матір,
 Кожна пташка любить своє гніздо.
 Наше синє небо, наша земля
 Суть для нас наш рай.
 Всі ми друзі веселі і вільні,
 Яким Прованс дав життя,
 Се ми, яких звать Фелібрами,
 Веселі Фелібри провансальські ²⁾...“

¹⁾ Ф. Містраль „Спогади та оповідання“, переклад Г. Чикаленко. „Літ.-Наук. Вістник“ 1912.

²⁾ Цитовані переклади належать Г. Чикаленко.

Се, очевидно, також програма Містралья, який повернувши по свінченню студій до свого рідного місця, взяв ся її реалізувати і для зреалізовання її зробив найбільше. Як сам він признаєть ся в споминах— все було з початку йому неясно, свою „програму“ він схопив і усвоїв собі більше чуттєм, як розумом. Але молода його душа була пiana красою рідних сторін, молодість та незалежність давали йому крила, до того був з уродження нахил до літератури,—і от одного вечера, задивлений на плугатирів, що йшли за плугом, розпочав Містраль першу пісню „Miréio“.

Так розпочав свою творчу діяльність провідник провансальського руху. Більше як пів столітя Містраль сидів в своїм ріднім Провансі, працюючи для тої думки, якій покляв ся служити разом з товаришами в молодости: збудити народню самосвідомість, добути скарби народньої мови і показати, що вона здібна до самостійного розвою. Доказав се і досягнув сього цілим рядом творів, писаних в провансальській мові. Вони рознесли не тільки літературну славу Містралья, дали не тільки ряд описів, ідилей, романтичних історій,—але виявили на світло давню цілу країну, нарід, історію його, мову, його мрії та змагання. Двадцять літ працював тільки Містраль над обробленням словара, який мав показати богацтво та красу провансальської мови. Не диво, що здобув собі скоро серця земляків і слава його та вплив зростали що-раз більше з роками. Після Віктора Гіґо ні оден письменник Франції не мав такого почитання, як Містраль: його слово було законом для цілого Провансу, недаром його називано „некоронованим пісарем Провансу“. Село Маліян, в котрому він жив, було неначе відпустовим місцем, як колись Ваймар, до котрого що-дня приїздило кількадесять ентузіястів, зачарованих творами його і його особою.

Умер Містраль, лишившись в памяти земляків героєм, майже мітичною особою.

О. ЖУРЛИВА

I

Проклятий досвід—ворог мій,
Старий, глузливий дід—
Який в огонь натхненних мрій
Кладе байдужо лід,
І мовчки дивить ся, як пал
Від холоду згаса,
Як пада дужий ідеал
І гине в нім краса.
Я не скорюсь йому, я знов
Розлую в серці жар,
Бо вірю в молодість, любов,
Без холоду, без хмар!
Я вірю в вічний ідеал,
В його святую красу—
Йому я тільки серця пал,
Йому любов несучу!
Іди ж бо далі, старче злий,
Тебе я не боюсь—
Неси для інших холод свій,
Бо бачиш—я сміюсь!..

II

То не коханне, що мина
При першій вихорі негоди,
Коли об скелі б'ють ся води
І грім лунати почина.
Для сильних душ в таку грозу
Злають ся кращими простори,
Борці спішають зійти на гори
І кинуть все, що є внизу.
А ти кохав, і не кохав,
Дививсь у гору і бояв ся—
І тільки грім лунать почав
Пішов в юрбу, і заховав ся!..

III

Серце повне, повне вкрай,
Наче келих. Не торкай!

Бо пролють ся каплі крові
Від страждання, від любови.
Хочеш—випем се вино,
Щоб від чар його сп'янути,
Як колись, давно, давно
Нам доводило ся пити?
Хочеш—випемо до дна
Сю кривавую отруту,
Щоб для нас отся весна
Заквітчалась в мак і руту...
Швидко прийдуть ясні дні,
Зацвітуть поля і луки—
Геть же спомини сумні,
Дай мені обидві руки,
Будем весело співать
Ті пісні, що серце склало,
Треба весну зустрічать,
Пригадай, життя так мало,
Серце повне, повне вкрай,
Наче келих ненадштий—
Любий друже! Руку дай,
Сає сонце,—треба жити!..

IV

Коханий! Більш тобі ні слова
Я вже ніколи не скажу—
Нащо тобі моя розмова?
Чи ж нею серце розбуджу?
Ні, ні, слова того не скажуть,
Що скаже погляд, стиск руки,
Хвилини сі нас більше зв'яжуть,
Ніж всі слова і всі думки.
І я хотіла б ще зустрінуть
Хоч раз твій погляд дорогий,
Щоб знать, чи жить мені, чи зги-
нуть,
Чи чуєш, любий друже мій?

Новини нашої літератури.

(Орест Левицький. Волинські оповідання з життя XV та XVI вв. Київ 1914; стр. 214. Ціна 90 к.).

З літературою щось сталося. Де вона? Де ті пророки, до яких озивався Господь грізним наказом:

Пророче—встань! Дивись і слухай,
І землі й сторони морські
Проходь наскрізь і словом Духа
Пали вогнем серця людські.

Де ті люде, яким Господь замість серця вклав у груди палаючу жарину? Чи то жите таке лагідне стало, що нема вже про що писати, нічим проймає серце людське? Жите занотовує день по дневи красномовні події у свій щоденник, а література, мов та річка, що добігла до низини, розлила ся по ній дрібними джерельцями, позастоявала ся каламутними озерцями та й пливе собі поволі вперед сонним рухом, ледве й помітним на людське око. Низина засмокує річку, засновує чисті води мулом та очеретами... Коли-ж то зіллють ся ті води в глибоке камінне корито, і ринуть грізною лавою вперед, ламлючи круті береги, пробиваючи скелі, odkриваючи шляхи до вільного моря.

Спинились...

„И маршалы зова не слышатъ“...

Але не винно тому жите. Чи то-ж не в хвилини занепаду і роспусти посилав Господь пророків своїх?.. Ні, жите не винно, воно постає над міру і жовчи, і крові, і сліз... та... „Маршалы зова не слышатъ“...

За винятком скількох добірних майстрів слова, лящить навколо, в кращому разі, непевне і нудне conjugatio verbi amate у всіх формах g. activi та g. passivi.

І раптом серед сього гармідеру рухливих горобців—поважний голос великого знавця історії і талановитого оповідача О. Левицького.

Книжка О. Левицького—така непомітна і сумірна з зовнішнього вигляду, є великий скарб нашої літератури.

Історична література завжди прываблює читачів, вона переносить нас в минуле, знайомить нас з його життям і побутом, дає нам відчуття ті великі почуття, які керували зайшлими героями; все те підносить душу, все те дає людям можливість краще розуміти сучасне, що часами так нагадує минуле. Але книжка д. Левицького дає ще щось вартости більшої, ніж звичайний історичний роман.

О. Левицький відомий учений історик і знавець старовини; ми маємо багато його історичних праць і розвідок і цілу низку історичних оповідань, перший том яких саме отсе видадо „Товариство прихильників української літератури, науки і штуки“.

Сі оповідання—се unicum в нашій літературі. Натура надзвичайно щасливо злучила в особі О. Левицького великого знавця історії з талановитим беллетристом. Кінчаючи одно з своїх оповідань, автор зазначає:

„Що з ними далі діялось, нам невідомо, бо з сього часу назавжди зникають про них навіть спогади в актових книгах, звідкіля ми цілком узяли не тільки фактичний матеріал що до фабули нашого оповідання, але і найдрібніші риси тодішнього побуту, старанно дбаючи про те, щоб не збочити з твердого ґрунту документальних фактів на привабний але непевний манівець вигадок“.

Сі слова характеристичні для всієї творчости О. Левицького—єсть знанце, єсть творчість, але вигадок нема.

Твердою рукою веде нас автор незаними стежками у Волинські пуци і перед читачем оживає минуле жите до найменчих його подробиць.

„Тепер, щоб краще ознайомити ся з Анною Альоїзою,—каже д. Левицький в оповіданню „Єзуїтська Преподобниця“,—побуваємо в її палаці, обдивимо ся її пожитте, побачимо, як вона жила, чим займала ся, тішила ся, розважала ся, як ницила в собі світові спокуси і вправляла ся в високі чесноти“. Так робить автор з кожним персонажем і в кожному випадку. Відною брамою „звідним мостом“ уводить нас автор у замок господарський, в світлиці самого господаря і кожна найменша подробиця тут, то не є поетична фантазія автора, за кожною дрібницею стоять документальні данні: люстрації, реєстри, інвентарі,—актові книги. В сій гармонії і оживає так реально, так яскраво [минуле жите.

Але д. Левицький іде далі,—він дає нам те, чого не може дати нам ні один історик: живі тогочасні характери і самий спосіб, самий кольорит почуття,—те, що виділяє так різко одну епоху від другої.

Як би не силкував ся автор історичного роману виявити почуття своїх героїв у відповідній відомій епосі формі—він мимоволі надає їм багато сьогочасного, свого індивідуального. Не кажучи вже про відомі історичні романи Еберса, де і фараони і Римляне й Греки розмовляють і почувують, як сучасні Німці й Німкені,—майже кожному історичному романови бракує власне того щирого духу епохи, яким так визначають ся волинські оповідання О. Левицького. Бо сі „оповідання“,—се саме жите минуле, тільки переказане д. Левицьким.

Писар, що пише „притикола“ в „По ревизії“, і старанно заното-

ує в судовий акт: „Плиг, плиг, плиг!“ робить велику прислугу прийдешньому: він зафіксує в своїх „притиколах“ живе жите.. Так, як і писар з „По ревизії“ записували всі скарги у книги гродські і „одпорні“ і „поводові“ сторони, і панове возні і иньші урядники тих часів. Історія занотовує на своїх сторінках великі події, але ті події сколихують, як барвій, все жите, і в хвилях його топлять ся подробиці щоденного істновання. В актах рухливе, що-денне жите записало себе власною рукою на потомні віки. З сього старого верстака здіймає л. Левицький живу тканину життя і подає її своїм сучасникам, через те і персонажі його і самий спосіб їх почуття так відріжняєть ся від нашого і так переносять нас в минулу епоху.

Який, наприклад, письменник міг би уявити собі того заживного, розсатанілого пана-біскупа, що, розстібнувши на собі сутану, добуває з-за поясу кинджал і з несамовитим вигуком: „Бий, забий, хто цюпливий“, кидаєть ся на господаря, розсікає йому череп, а потім, як лютий звір, кидаєть ся з бандою своєю на господиню і на челядь. Або таку шляхетну пані, як Ганна Жоравницька, що намовляла, притьмом наполягала на чоловіка свого, щоб він розправив ся з своїм рідним братом, „як то люди шляхетного стану звичаєм рицарським чинити звикли“.

Такі кольоритні фігури могла дати тільки епоха XVII століття, епоха дикої, розятреної сваволі, права дужого, кепкування з будь якого закону і уряду, часи правдивого пановання хижого панства.

В сій здатности малювати перед читачем достоменних живих людей відомої епохи, живих в їх оточенню, в їхнім житю, в їхній мові, в їхнім почуттю, і полягає головна сила творчости О. Левицького.

Але тут працює не самий лише історик: переказати просто історичний акт міг би також кожний свідомий у справі, з такого переказу самого акту не встало-б жите.

Творчість літературна дає оповіданням шановного автора силу і яскравість. З сих безпосередніх фактів, з сих уламків старовини творить автор яскравий малюнок життя. Се коштовна мозаїка, що оживає величнім малюнком під рукою майстра.

Самий стиль автора, такий спокійний, епічний надзвичайно одповідає характерови оповідання. Здаєть ся, що писано їх під високим склепінцем затишної монастирської келії, далеко від гомону сучасного життя. Характеристична ознака їх—мудра безсторонність.

Автор, наприклад, дає нам історію нещасливої Анни-Альбізи Острожської і перш за все наводить характеристику княгині, зроблену отцями єзуїтами, що утворили з неї ще за життя святу праведницю, а поруч з сією характеристикою подає автор і відомости з тогочасних судових актів, з яких виступає образ преподобниці у зовсім иньшому вигляді.

Про те спокійний епічний стиль не позбавляє оповідання О. Левицького великої сили і драматизму. Сцена, наприклад, озброєного нападу превелебних князів костьола на господу панів Станішевських належить до надзвичайно кольоритних, яскравих сцен, які просто примушують читача приймати безпосередню участь в кривавій події, бачити в синій від диму світлиці підпили кровю трупи господарів і розятрені лютістю, червоні, розсатанілі обличчя отців церкви, чути дзвін битого скла, дзизг куль, дикі викрики та передсмертні стогони.

Такими-ж сміливими соковитими мазками змальовано і характеристичний бенкет у пана Стемпковського. Але автор дає нам не самі лиш батальні малюнки минувшини, а й чудові малюнки щоденного життя, наприклад: характеристична рада пана-біскупа Красицького з „агентом“, се-б-то повіреним дому пана Стемпковського—Павлом Тетерою, що згодом став гетьманом України; сцени „рочків земських“, се-б-то сесій земського суду, на які завжди зіздила ся сила шляхти і панства; або тиха іділічна сцена родинного життя в господі панства Станішевських списана в таких мягких, а разом з тим і відповідних епосі, тонах.

Взагалі д. Левицький уміє якось скількома рисами вводити читача відразу в далеку минувшину. Візьмемо, наприклад, оповідання „Пашквіль“.

„Справа діялась в травні 1575 року. Тепла весняна ніч спустила ся тихомірною завісою над містом Луцком, закликаючи його невгамовних жильців до покою і відпочинку“. І разом з автором ми входимо у „столечне місто“ землі Волинської. Виступають панове бурмістри з мійською сторожою з „походнями“ (ліхтарями) і мовчки стукають в освітлені вікна, щоб гасили вогонь. „Вартуй!“ відгукуєть ся мійська сторожа на стінах замкових. Бе 24 години на башті вишнього замку.

Сума сих дрібниць справляє разом закінчене вражіння.

В книжці уміщено чотири оповідання: „Ганна Монтовт“, „Пашквіль“, „Превелебний Сват“, та „Єзуїтська Преподобниця“. В першому й четвертому історик ще переважає белетриста, але в другому й третьому вони дорівнюють ся на силах.

Історія Ганни Монтовт, се, як каже автор, історія вутлого човника, спущеного без стерна і без вітрил в бурхливе море. Сьому бурхливому морю сваволі присвячене все оповідання. Жах наганяють ті страшні можливости, які давало безправне жите. Ганна Монтовт богата спадкоємниця, по двох чоловіках княгиня, на прикінці життя жінка машталіра, покалічена і знеславлена своїм чоловіком.

Поруч з безвладною і легкодухою Ганною автор дає нам і такі потужні жіночі постаті, що на чолі чималого війська кінного і пішого чинили озброєні напади на сусідні замки.

Взагалі сі цікаві оповідання знайомлять нас з виключним становищем жінок, за якими стародавнє українське жите признавало рівні з чоловіками права, і ми бачимо жінок „сутяг“, що позивали ся і по городських і по усяких тодішніх судах, бачимо жінок-розбійниць, що чинили озброєні напади й наїзди і „наступали на горло“. Все на рівні з чоловіками, „яко рівнії к рівним, а вільні к вільним“. І пан, ворогуючий з такою панею, одсилав їй, як рівній по силі людині, „цидулу відповідную“, в якій похваляв ся мстити ся над „прекрасною дамою“ усяким способом.

„Я за такую кривду і зелживість ні на чому иншому, одно на горлі твоім шукати і мстити ся буду. Відай о тім і не безпечай ся ні в дому, ні в дорозі, ні в церкві, ні на бесіді; зорі не досяпай, бо не відаеш відкіль тебе лихо спіткає“.

Одержавши таке миле „billet doux“, пані не заливали ся слізьми, не хапали пляшечки з валеріяновими краплями,—ні, вони обмірковували, як-би то самим помстити ся над супротивником, і, коли не можна було робити, „як то люди шляхетського стану звичаєм рицарським чинити звикли“, робили наїзди, кидали ворогів у вязниці і т. и.

Такий сварці пані горедничої Ганни Жоравської з братом її чоловіка присвячене оповідання „Пашквіль“.

Оповідання „Превелебний Сват“ се історія озброєного гвалтовного нападу, але не пана на пана, а самого слуги Христового—пана біскупа Луцького.

Останнє оповідання „Єзуїтська Преподобниця“ по фактам таке далеке сучасному житю, а по духу таке близьке,—Анна Альоїза, остання парость славного дому князів Острожських зраджує ділів своїх, відступаєть ся від свого рідного, від віри своєї, і починає руйнувати все, зроблене князями Острожськими за-для православної віри і рідної освіти.

Страшне се оповідання, страшні події, страшні часи, коли паніляхи з ксьондзами та з нашими недовірками запанували над приборканим людом та над землею, „проклятою римським кєстьолом“, і заходились „спасати його душі од вічної погибелі, та викореняти з нього схизматичький квас“.

Але, як каже автор Волинських оповідань: „На світі всьому буває кінець. В 1773 році папа знищив єзуїтський орден і звелів позакривати усі єзуїтські школи і заклади... А ще через скільки років, коли Волинь було прилучено до Росії і тут заведено православну єрархію, м. Острог став катедрою Волинського архієрея, який і оселив ся в будівлі бувшого колегіума“. „Так невблаганий рух історичних педій до останку знищив заміри побожної Анни-Альоїзи і дав зовсім иньше призначенне тому закладови, який вона в фанатичнім засліпленню з такою горливістю фундувала на шкоду рідному краю“.

Амінь. *Manu factu, manu destruxit.*

Багато думок будять епічні оповідання О. Левицького. Як кожний талановитий твір вони надовго опановують читачем: скінчив, а уява все ще блукає по Волинських пушах, все бачить криваві події сваволі панської, а разом з тим переймаєть ся мудрим досвідом автора про „невблаганий рух історичних подій“.

Так, все міняєть ся й минає... Висихають моря, розсипають ся гори, розпадають ся світові держави, минає сваволя панська, минає безправє,—одно в житю людськім лишаєть ся нерухоми; як північна зоря на небі,—благо людське. І все те, що наближає людей до нього, буде ширитись і жити „і нині і прісно і во віки віків“.

Велике, надзвичайне придбанне для нашої літератури сі історичні оповідання д. Левицького; можна з певністю сказати, що тільки той, хто прочитає їх, зясує собі гаразд минуле житє і ті можливости бурхливих, несподіваних подій, що кублились в несходимих українських пушах.

Треба згадати ще й за чисту, добірну мову оповідань. Давня мова актова,—могуче джерело: вона повна чудових виразів, живих образів, влучних і зрозумілих кождому, і на жаль, так рідко звертають ся наші письменники до сього природного джерела. Минаючи гарні архаїчні вирази, що, як звук колись чугої музики, разом оживляють давно забуті події і почуття, сама сучасна мова автора чиста, прекрасна; стиль спокійний, поважний, а разом з тим легкий, музичний.

Можна тільки побажати, щоб другий том оповідань видано було, як найшвидче, і щоб шановний автор, узявши свій ціпок, та свою „походню“, повів нас і далі в козацькі стени, та в старовинні будинки гетманської старшини.

Видано книжку недбайливо. Хоча російське прислівє і каже: „Попа и въ рогожѣ узнають“,—та все-ж таки така коштовна річ варта була більшої уваги. Перш за все треба було взяти шріфт на шпони, щоб не сліпити сим чорним насіннем очей читачам; додати ще хоч дві-три ілюстрації, наприклад, чудові руїни Луцького замку, — ще й досі такі величні; таї сю обгортку, що так нагадує арештанський халат, не гріх було-б прикрасити хоч би яким старовинним орнаментом.

Не згадую вже про формат і папір.

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ.

Летючий човен.

Друга частина ліричної поеми

„На білих островах.“

I

Зроблю собі човна із мрій
І весла із пісень,
Полину вгору, де ясний
Тремтить і сяє день,

Вгору полину,
Землю покину,
Кину багно!
В небі я вб'ю ся,
Небом уплю ся,
Небо—вино...

Чи ж не вино—блакить ота,
Що пахне, як весна?
І хмари—піна золота
Прозорого вина.

Вгору полину,
Землю покину,
Кину весь люд..
Пісню співаю
І забуваю
Горе і бруд.

II

Напрямую човна, що зробив я із
мрій,
До хмар—до білих островів,
Під весельцем моїм вітер веть ся
гнучкий,
Мій брат над усіх братів.

Напрямую човна—гей! Лети, як
стріла,
Грудьми, як лебідь, ріж блакить..
Глянь—ха-ха!... Он внизу—царст-
во зла
У сірій млі лежить...

III

Я знов на білих островах,
На хмарах супокійних,
Сновійних.

Забув я горе, плач і страх,
Впиваю ся ясною
Красою...

IV

Журавлі!..—
З краю далекого довгою низкою
З ніжним курликанням линуць вони
Аж по-під хмару, що стала колис-
кою
Мріям моїм і мені.

В тихій млі
Ключ журавлиний тале, ховаєть ся,
Пісня його завмира в долині...
Острів-колиска тихенько гойда-
єть ся,
Лебеді феї несуть мені сни...

V

Смішна мені ти, біла хмаро!
Я вище хочу! Я пливу!
О, човне мій! Дивись: он зорі—
Пливи туди, лети туди!

Ну, щобж мені колишні чари—
Жаданнем нових я живу...
Летім, пливім в краї просторі!
—Ти ж, хмаро, більш мене не жди..

VII

Ми знову вдвох лиш з вітром...
Та й вітер вже втомив ся,
Спуска широкі крила
І падає на землю.

Він буде там дрімати
На обрію блакитнім,
Чи на земнім лузі
Простягне тихо крила.

А я—все лину далі,
Мій човен не зламав ся,
Міцне моє весельце
І не стомились руки.

IX

Ще далеко міріяди світлих зір,
бажаних зір...
Я оддишу й лину в даль...
Поки човен не зламав ся й бачать
очи сей простір,—
Геть, утома і печаль!

VI

Сокіл зо мною веть ся врівні,
Сокіл щось каже мені...
Соколе, друже! Вгору летім,
Сяймо огнем молодим!

Сокіл зо мною йде до мети,
Сокіл, я й вітер—брати...
Сокіл...—от диво!..—вниз полетів
Ах, він там діток лишив!

VIII

Закрила сонце вже земля,
Я в чорній тьмі лечу до зір,
Про волю, гордість і простір
Співаю я.

Комета з золотим хвостом
Прозорі бризки розсипа...
Внизу ж земля—глуха, сліпа
Спить мертвим сном.

Яка краса! О земле—глянь!
Та щó... не можеш бачить ти
Ти й спиш в обіймах суети
Й брудних бажань..

Геть, думки про все колишнє,
геть, нікчемні думки,
Слава, даль ясна, свята!
Вільний я тепер, як пісня, і віль-
ніщий, ніж пташки...
Зорі... воля... самота!..

Манівцями.

Друга частина трільогії

„Мандрівниця“.

(Д а л і*).

Славко і Юліян поїдали Павла очима. Їм імпонував сей сильний, рішучий, палкий чоловік.

— До кінця? Як би до кінця, то кістки б самі лишилися мої, а ви ж ще бачите мене цілого...

— Тут товариш Юліян?..—виходячи з задуми спитала Надя.— Хочу почути од вас щось про Катрю... кілька днів не була в неї...

— Власне, пані-товаришко, вона й прохала, щоб ви прийшли... я переказував Славкови, щоб вам сказав..

— Найшли кому переказувати,—засміялася Ганнуся. Товариш Славко завжди такий зайнятий, все бігає з одного місця в друге...

— Смійтеся, смійтеся з мене, товаришко. Щоб без моєї біганини робили...

— Власне складаю вам признання...

— Ви не обижайте мого Славка, я його боронитиму...—всміхнувся й собі Юліян.

Темноволосий, з темними гарними очима й смаглим обличчям він контрастом був до Славка. Контрастом і по вдачі—спокійний, розважний. Думав, що дуже вже ентузіастично прихилиється до Славка до емігрантів, але тепер придивляючись і сам прихилився до них і цікавився ними.

— О, здасться, Славко не потребує оборони... зуби має...—продовжала Ганнуся.

— Да... а все-таки я вибив йому два зуби—вдоволено вигукнув Павло.

— Кому, йому?

— Тому, хто бив.

— Навіть таке було?—здивувався Кость.—Як же се так?

— Як се? Та вже не так, як в хаті сидіти... а взагалі дуже просто...

Маруся зсунула брови.

— Я йду...—раптом підняла вона, сувора і стримана.

— Чекайте, я з вами...—схвильовався Павло.

*) Розділи XX, XXI і XXII в V кн. треба означити XIX, XX, XXI.

— Ні, пийте чай... я сама... не сама правда... хочу, щоб товариш Остап пішов зо мною...

— Йду!—підвів ся Остап.

— Бувайте!—вклонила ся Маруся і безшумно вийшла з хати. Остап за нею.

— Чомусь чудна сьогодні Маруся...—сказала Надя задумано.

Дитина спала в неї на руках, пригорнувшись рожевою щічкою до грудей; але не хотіло ся рухати ся, не хотіло ся вставати.

— Яка прекрасна дівчина!—захоплено сказав Юліян.

— Слухайте! Слухайте! Юліян каже „прекрасна дівчина“. Антифемініст, холодний, спокійний есдек, якого навіть пані Гельна не могла захопити своїм рефератом...

— Живі істоти швидче захоплюють, ніж всякі реферати...—пробурмотів Павло.—Костю, дай мені свою шапку, в мене ж немає, завтра принесу.

Встав високий, міцний. Очі сині палають.

— Хочете знати, чому чудна Маруся?.. Поцілував її сьогодні, там, після баталії... А вона мене по лиці ударила...

Похитнувсь. Взявши шапку від Костя, непевними кроками пішов до дверей.

— Павло!—кинув ся Михайло за ним.

— Я не паний, не бійсь... ні... не пив нічого... нічого...

Остап йшов шляхом вкритим снігом. Се він вийшов за місто. Після чорних вулиць, мокрих, вохких—білий степ. Так наче се там, на Україні. Там сніг як ляже зимою, білою пеленою до весни лежить.

Отут десь за містом Катря живе. Хотів би бачити її. Але яка холодна з ним, наче неприємно їй бачити його. Катря, Маруся—такі вони гарні, такі горді, суворі, віддані ідеї. Отсе одвів до отелю Марусю, схвильована була... така спокійна, стримана завжди, була тепер так схвильована. Се так вплинула на неї історія з Павлом. Гарячий який!

Взагалі тут тепер щось не те... опинити ся б на Україні, дома, на рідній землі. Там стати на переді, доганяти вогненний смолоскип, горіти, щоб гармонії досягти...

Гармонії... А Катря?

Щось запекло йому коло серця. Зітхнув і швидким кроком повернув з білого чистого степу до дому на брудні сірі вулиці.

XXII

— Дуже добре на сей раз, товаришу Юліяне!—сказала Катря, привітно дивлячись на Юліяна, який сидів проти неї на стільці.

— Дякую дуже, шановна товаришко; се з вас, значить, гарний вчитель, коли я вже трохи научив ся...

— Чи хіба з вас гарний ученик...

Катря вигідно умістила ся на софі перед столом. Над нею на стіні соняшний промінь грав золотими відблисками. Заливало проміннями сонце і другу стіну, де в кутку білосніжне ліжко стояло, поруч його—бюро й полиця з книгами. Радісно, тепло, ясно було в хаті.

— Ви казали Наді, щоб прийшла?

— Переказував; обіцяла прийти.

Катря заплющила очі й одкинула голову на спинку софи в утомі.

— Вже час мені йти, товаришко,—підвів ся Юліян,—до побачення.

— Вже?—розкрила очі Катря.—Приходьте ще коли, почитаємо.

— Дякую красно. Сервус.

Низько вклонив ся й вийшов.

— Симпатичний се хлопець, сей Юліян...—Катря знов заплющила очі, спочиваючи.—І когось нагадує їй. Сьогодні придивилася, коли він читав... щось знайоме в його обличчю... Се Остапа нагадує він... майже такі очі, чоло і рухи... Остап чомусь не йде ніколи до неї. Так наче не знає її зовсім... Остап...

Мрії і спомини зароїли ся в душі Катрі. Ось гарний соняшний весняний ранок... Лілії пахнуть, птаство щебече. Вона виходить вікном у садок. Молочно-білий цвіт на деревах... блищить вмита росю зелень. Вона йде стежкою до дерева, яке було конспіративною почтою і перед нею виростає Остап... Ах тоді лілії так пахли. Цілий день переслідував її їх запах.

Другий весняний день... тепло, весело—і хвороба в грудях... Дніпро, човен, Остап гребе. Сумний, задуманий.. Остап.

Задумане, засмучене обличчя стало перед її очима. Карі ясні очі, лагідні риси... Задумала ся Катря... не чула стукотіння в двері, мимохіть голосно вимовила: „Остап“.

— Ні, се не Остап, се я, Катре,—мовила Надя, підходячи й цілуючи її.—Стукаю стукаю, а ти не чуєш.

— Задумалась щось.. Гарно, що прийшла... спасибі!.. Щось не весело без роботи.. хоч би люди приходили.

— Далеко знаєш, трудно знайти час, не всі його мають... Я завжди рву ся до тебе...

— Ну, в тебе дитина... І Ганнуся не приходять...

— В Ганнусі газета...

— А у інших то газета, то суперечка, то ще щось... Маруся могла б приходити: в неї ні дитини, ні газети, іноді тільки засідання...

— В Марусі щось так на серці важко... вона сохне й сидить, замкнувшись в отелі...

— На серці? От іще дурниці! Мені як би здоровле, то й на серце не зважала б... А як там ваш той метеор-Павло?.. Знаєш, то бувають зорі, а то метеори... Вони так зовсім ніби зорі, але коротко сяють, швидко зникають... феєричні, ефектні...

Катря лягла з ногами на софу. Надя їй подушку підложила під спину.

— Павло виїхав; вплинула на нього та історія на вулиці після „віча“—ти ж знаєш? Ну от він за кілька днів після того і втік, лишив записку: „Тікаю до дому, де жите горить, на зізд приїду“.

— Да, там жите горить,—засмучено зітхнула Катря.

— А ти тут лежи, мірляй температуру, попивай молоко...

— Катре, і ти ж багато зробила... пожди...

— „Пожди“... жите не жде... Юліян приносив газету, там такі дива описують ся! І се все у нас!..

— Юліян? Вже був сьогодні? Знаєш, у нас всі кажуть, що він закохав ся в тобі...

Катря почервоніла.

— Ну, „закохав ся“... він такий серйозний хлопець... Вчу його російської мови...

— А Остап не приходять?

— Ні...

— Сумує щось він... у нас всі взагалі якісь кислі.

— Надюню, і ти чомусь все невесела... скільки тебе бачу, ти невесела... Що тобі? Важко живеть ся?

— Я не знаю, Катре, чи важко, чи ні... Тільки не справжнє якесь, се моє жите... не те, якого я хотіла б...

— Чого б ти хотіла? Теж якогось істинного шляху шукаєш, як всі ваші?

— Хотіла б істинного... Хто його не хоче? І чомусь, знаєш, тепер саме мені мрієть ся, як би так було начати своє жите з науки...

— Як се?

— Отак: піти на університет, вчити ся... ну хоч би десь в Льо-

занні, як ти описувала студенток. Тільки вчити ся, вчити ся й вчити ся... серед тиші й книжок, в самоті. Нічого ж ми не знаємо, в жите вступаємо сліпами.

— Люба, Льозана не зробить тебе видною в житю, як і жадна наука...

— Далі, бути завжди самостійною й працювати для людей... і все самій...

— Все самій... хочеть ся, „все самій“ і власне все не сама... шлях свій почала з кохання, з привязанности до чоловіка... От тобі і зразу родинне огнище утворюєть ся... А ти зовсім не пристосована до нього, моя люба, і тобі треба було лишити ся самій... Самостійність і самостійність, се насамперед наш шлях, шлях свідомих жінок... кохання не повинно заповняти наше жите... Як вже воно не минає нас, то ми повинні лише другорядне місце дати йому в житю...

Зітхнула Катря.

Кохання... краще не пустити його в своє житте, краще закрити своє серце зовсім...

Зітхнула й Надя.

Кохання... Уявивсь їй Василь... так, його кохала так, що все жите її заповнило... до нестями кохала і в кінці не витримала... Василь... його міцно кохала...

Раптом встав в уяві незнайомий, так похожий на Василя, який вивів її за руку з юрби... так схожий... на хвилинку злегка усміхнув ся й зник десь на віки, зник в юрбі... хіба побачить коли? А може се й Василь... може се він був, впізнав її і зник, що б не ятрити старих ран?..

— Ну, от ми й задумали ся... [буде вже моя люба,—обняла її Катря.—Ось мені час порошок з молоком пити, дай мені, будь ласка, там, на вікні.

— Зараз... хтось стукає, Катре... чуєш?

— Entrez!

В сірому убранню й такому ж капелюсі, з меланхолійним виглядом увійшов Остап, тримаючи газети в руках. Змішав ся, глянувши на Надю, привитав ся й сів.

— Нарешті!—зустріли його Катря й Надя.

— Отсе я приніс дуже цікаві газети для товаришки Катерини, тепер таке щось робить ся, аж не вірить ся, що се у нас...

— Дякую... а я мало що знаю... Заборонено мені самій читати, чекаю поки хто прийде прочитає я вже терпеливо корю ся, чекаючи кращих часів.

— Я почитаю вам...

— Добре... Надю, ти мені даєш порошок?

— Зараз молоко нагрію...

Надя хазяйнувала в кутку при вікні. Остап впівголос почав читати. Катря, закинувши руки за голову, слухала, іноді поглядаючи на Остапа.

Приготувавши ліки, Надя дала Катрі випити. Потім тихенько оділа жакет і безшумно вийшла з хати. Не помітивши сього Остап читав далі, злегка хвилюючись. Катря слухала уважно, напівзакривши очі. Соняшні проміння грали на стіні над нею, всміхаючись блискучими, мінливими візерунками.

Крізь відчинене вікно чути було наче щебетання птахів... якісь згуки життя... весняного, повного, радості життя.

Од Катрі Надя пішла просто в парк. Ще мала час... побула б трохи ще у Катрі, та краще їх в двох з Остапом лишити... краще...

Зелено, зелено вже все... ніжна, молода, зелена трава вкриває горби й долини в парку, дерева в пупянках... мов зачаровані... стоять, прислухають ся до дихання весни; розівіють ся пупянки, вийде листячко зелене і чари попливуть по морю зеленому.

Не часто доводить ся Наді мати вільну хвилинку, щоб піти з дому; крім догляду за дитиною, має ще роботу дома: переклади дістав їй Славко... сидить і працює, і радіє, що заробляє. Кость мало одержує, та й вона хоче сама заробляти... Кость... що далі, то важче їй з ним. Не заговорить ніколи, не цікавить ся їнею... ходить і мовчить або сидить та читає... Тяжко з ним жити. Недавно недужа була вона і грошей не було... дитині молока треба було взяти—ну хоч без грошей, в борг, там, де завжди брали за гроші. Кость не хотів йти... дитина плакала голодна, а вона, Надя, зірвала ся хора з ліжка, пішла до молочарні й взяла. З охотою дали, пропонували й далі давати, поки грошей не буде. А Наді гірше стало, не можна було вставати з ліжка цілий тиждень потім... Се може дрібниця... Але чому Кость не міг? „Не вмю я, не знаю як, не піду“... Як болоче було хорій Наді се чути... дитина плаче, Наді голова горить, сил нема встати... І се в нього коханне? Хіба він кохає її? Ні, ні за що більше не поставить себе вона в таке становище... щоб потребувати помочі і не мати її від чоловіка... вони ж чоловік і жінка... так се називаєть ся... О ні, більше того ніколи не буде, щоб залежала від чоловіка, від його ласки... Сама собі поможе, сама собі все зробить...

Надя сіла на горі на лаву. Так гарно дивити ся вниз: оксамитові зелені тераси, яри... біліють стежечки...

І хотілось би й самій жити... Отак незалежній, самостійній... Але звязана з Костем дитиною... звязана...

А як би де Василя відшукати... Може він ще є... може вернулось би колишне коханне.

Привабний образ незнайомого, що бачила в юрбі, встав знов раптом перед нею так, наче Василь, сей наче ще кращий, ніж він...

Туга пекуча за серце схопила. Як би так став перед нею... не сей, незнайомий, розуміть ся, а Василь, її Василь... щоб було знов се коханне, щоб кохав її... Ах, як би її так дуже кохали, може і вона не міняла ся б...

На небі блакитному хмарки біжать... он сонечко їх прогоняє. Надя задивила ся в чисту привабну блакить.

„Як хочеш зберегти любов жінки, всю ніжність серця свого, клади їй що-дня до ніг і давай їй поезію, поезію“... пригадав ся Наді афоризм, який десь читала.

Гарно бути так коханою. Кость... чи ж любить її? Якось не виявляє сього. Хоче її цілувати... але де його ніжність?.. Мовчить... навіть не говорить до неї. Якось так, ніби не має вона значіння для його життя... А їй болюче таке байдуже відношення...

Чого б вона хотіла? Насамперед незалежності... тоді вже кохання, *тоді* вже кохання, поезії, ніжності чоловічої... І ще чогось такого, щоб захотіло ся її в житю, якихсь внутрішніх духовних інтересів свого я. Якогось такого гармонійного життя: для розуму, для серця, для душі...

Шуміло молоде зелене листячко високих осокорів над Надіною головою, навіваючи фантастичні мрії...

Зелені свіжі горбочки й долини всміхали ся, кличучи до життя.

Хмарки рожеві—відблиск заходячого сонця—кликали за собою, вабили за собою в безмежну блакить неба.

Там в неї мабуть так гарно, як і в країні мрій.

І не так, як тут на землі, не так...

Хотіло ся гукнути, шукати... хотіло ся впасти в траву молодду, пригорнути ся до грудей оновленої землі й заридати...

Шуміло молоде зелене листячко високих осокорів над Надіною головою. А в душі зароджували ся співи.

Хотіло ся виспівати тугу свою, жаль свій на безладне життя. Хотіло ся у неба чистого, ясного, поради прохати, як жити, щоб

легко й ясно шляхом життя йти, щоб нікому болю й жалю не завдавати, гармонію сотворити. Щоб не манівцями йти в нетрях життя, блукаючи й топчучи серця ближніх. Чистою стежкою любови й приязни по світі йти, долі ближнім шукаючи. І ще хотіло ся кохання.. рідної любої руки отут в своїй руці... кохання ніжнього, вірного, ненарушимого, сильного й вічного... гармонійного... прекрасного, як ті хмарки рожеві в небі.

Шуміло молоде зелене листячко високих осокорів над Надіною головою, потакуючи її мріям, а рсжеві хмарки все пливли чистою блакитю навманя, аби пливти, аби рухати ся.

XXIII.

— Костю, щось мені недобре, голова болить страшенно, не можу встати,—розляг ся з-за ширми тихий, трохи захриплий голос Наді.

— Тато! Та-то!—дзвенить срібний голосок.

Кость схопив ся з канапи і сів протираючи очі.

В кімнаті ясно; проміння сонячні пробивають ся крізь солом'яну стору, нагадуючи про день весняний, теплий, веселий.

— Зараз, зараз!—одягаєть ся Кость.

Щось він заспав. Сі дні не ходить до свого „бюра“, се страстний тиждень, і тому спить довго, аж поки Надя не повернеть ся з міста, з ринку. А сьогодні вона видно не ходила.

— Костю, я, розумієть ся, не піду до міста,—тихо уривчатим шепотом каже Надя, коли Кость схилив ся над блакитним візком а Віра обхопила його шию руками.

— Ну що ж, то вже будемо без обіду... се ж не важно,—байдуже відповів Кость, беручи на руки дитину й виходячи з-за ширми.

Підійшов до вікна, підняв стору і відчинив вікно.

Соняшне засліплююче світло залило кімнату; проміння золоті заграли мінливими візерунками на стінах, на столі Костя, на книгах, на недописаній сторінці рукописи, що лежала на невисокім шафчику для посуду поруч з недошитою дитячою сукнею. Радісне веселе мелодійне щебетанне птахів з парку весняними згуками наповнило кімнату, закликаючи до життя.

Жити б, жити... Всміхаючись сонцю, йти назустріч житю, легко радісно свою працю в житю творити, як щебечуть птахи, славлячи жите. Небо голубіє, зеленіють дерева, теплий тихий вітерець голубить і закликає: „Жийте, жийте! Дивіть ся на світ природи ясний, цвітучий, соняшний і жийте, жийте“!

— А-а-а! дай, дай!—весело простягає Віра ручки до вікна, до тих дерев зелених, що там в парку, і підскакує на руках Костя.

Кость везе блакитний візок до вікна, садить в нього Віру; дитина зараз же стає в візку і, схопившись за лутку обома ручками, підскакує і все щебече:

„А-а! Ма-ма! са-док... ляля... мяч... гоп гоп... а-а-а“...

— Я молоко зварю для Віри, власне розігрію, бо воно вже варене,—каже Кость і йде в кухню, шукає машинку.

— Добре, добре,—тихо каже Надя й втомлено закриває очі. Повіки палають, голова палає й хочеться тільки спокою.

Раптом згадує: робота не скінчена! І рззплющує очі. Напружує думку—щось ще неприємне єсть... Ага, нема грошей... вся надія була, що скінчить сьогодні переклад, завтра однесе в редакцію і гроші матиме. „Своїх“ грошей, тих, що батько дав їй, вже зовсім немає. І отсе, щоб мати їх, взяла роботу... Тих грошей, що Кость одержав, теж немає, мало їх й було... Ах, на що вона заслабла?

Надя зітхнула й закашлялась.

Вчора пильно прала дитячу білизну; була горяча і вибігала на сходи виливати воду; вітер на протязі обвіяв і перестудила ся, ломить руки, ноги, голова болить.

— Молока мало,—сказав Кость, входячи з чашкою.—Та ось прийде сторожика, то пошлемо її.

— А може ти приніс би.. щоб не було мало Вірі.

— Ні, їй досить; нам не буде зараз... то ми почекаємо... ось чай зараз буде, я самовар наставив...

Кость поставив на стіл, який перед канапою стояв, чашку з молоком, дістав з шафчика білий хліб і на хвильку підійшов до Наді.

— Голова болить? І ще що?—поклав руку на чоло.—Погано? Що ще треба зробити?

— Нічого Костю, нічого... буду тихенько лежати та й годі. Там, щоб Віра не впала...—на хвильку одкрила очі Надя.—Та може б можна Віру в парк одвезти, так гарно на дворі...

— Ну, як я її повезу?.. Я не вмію з нею...

— Можна навіть не в візку, а на руках однести, а там вона зама трошки походить...

— Ні, як же... я не можу... як з нею йти... тай в хаті їй гарно... повітре з садку те саме; ось вона там біля вікна побуде на сонечку, справді...

— Може й гарно, нехай, втомлено махнула адя рукою.—Нагодувать же її треба...

— Зараз...

Кость вийшов з-за ширми.

Надя задрімала.

— Ну, мале, будем снідати,—всміхаючись дитині, схилив ся над нею Кость.

— Мама?—запитливо показало на ширму дитятко.

— Мамі головка болить... мама буде спатки, а Віра молочко пити,—взяв Віру на руки батько й сів біля столу.

Голодне пташенятко розкривало жадібно ротик і швидко випило все молоко.

— Віра хо ще...

— Нема ще... почекай трошки...

— Зараз ще,—стояла на свому Віра. Личко кругленьке скривило ся й вона заплакала.

— Костю,—можна ж принести... се недалечко,—тихий голос Наді попрохав.

— Не можу я! Ну, зараз же прийде та сторожиха.

— Ну, я сама краще принесу.

Кость здвигнув плечима.

— Не розумію... можна ж почекати...

— Так, Костю... але можна ж і принести...

Почув ся стук в кухонні двері. Увійшла сторожиха.

Кость з дитиною на руках вийшов, дав їй корону, яку найшов в скринці на комоді, де Надя завжди гроші тримала, і сказав:

— Пані хора. Одже ви принесіть молока, хліба і два порошки хини.

Потім поніс Віру в кімнату й хотів посадити в візок; та вона хлипала й не хотіла йти з його рук.

— Віра молочка хоче? Правда? Тато зараз зварить... треба, щоб Віра тут посиділа тихенько... а тато молочко з кухні принесе. Віра ж така гарна дівчинка...

Дитина, дивлячись на нього, вже всміхала ся й дозволила себе посадити в візок.

— Ось ляля твоя...—подав він їй ґумову забавку.

— Ось твій „бум-бум“.—присунув дзвіночок їй. І дитина заспокоєна сіла в візочку.

Кость налив чаю собі і Наді.

— Надю, ти не сердиш ся? Бач, вона спокійненько почекає... а я не можу там по молоко бігати... Ось чай... я подержу... голова в тебе горяча... зараз порошки будуть і треба спокійненько лежати.

Так, Надя спокійно лежить... бо й поворушити ся не може...

Ото пробувала встати, щоб по молоко йти, так голова закрутилася... не ворухити ся краще... молоко буде, буде... А більше нічого не треба... Хоч би хто з товаришів прийшов... бо грошей же зовсім немає... Нічого, завтра вона встане, піде в редакцію, трохи візьме... а за кілька день скінчить роботу, однесе і все одержить.. Тільки працювати треба і все буде добре. Все буде добре...

Тихо, дуже тихо в хаті. Чому се?

Надя прокинула ся і перелякано покликала:

— Костю!

— Що?—підійшов він і сів край ліжка.—Ось порошок треба випити.

— Добре,—проковтнула покірливо Надя і спитала:

— А Віра?

— Віра спить там біля відчиненого вікна. Напила ся молока, нагуляла ся й наспівала ся та й заснула.

— Ну, добре...

Так, се добре, все в порядку... тільки обіду сьогодні не буде і на завтра вже нема грошей... думала ж власне завтра раненько піти в редакцію з скінченим перекладом... А переклад не скінчено й вона хора.

Страшно стало Наді і вона зітхнула.

— Що? Так погано? Що болить?—чорні очі Костя з ніжністю дивили ся на бліде, змарніле Надіне обличчє...

— Ні, не дуже... тільки голова болить...

Говорила вже не раз перед тим Костєви, що грошей нема, тих, її грошей, нема, що не вистарчить його заробітку... Він мовчав або иноді спокійно казав: „Так і буде“.

— Костю,—раптом схвильовано підвела ся Надя з ліжка,—нема в мене на завтра грошей, робота моя нескінчена, я слаба...—й упала знов на подушку.

— Ну, що ж я зроблю?—одвів очі й дивив ся в ширму.

— А може б одніс частину моєї роботи до редакції, пояснив все—там редактор така гарна, чула людина; може б трохи грошей дали...—нерішуче, але благаюче казала Надя, держучи руку Костя.

— Ну, як я там ходитиму... нікого не знаю... не знаю де, тай незручно се... смішно просто...—холодно мовив Кость і наче врожі нотки почули ся в його голосі.

— А може, Костю...—надія бреніла в голосі Наді.

— Та ні,—гнівню вихопив він свою руку з Надіних рук.—Що можу, те роблю. Ну ходжу ж в сю прокляту канцелярію, сиджу там, пишу... що ж я ще зроблю?!.

— Костю,—з слізми в голосі мовила вражена Надя; безпомічність і переляк були в великих очах.—Ах мені так недобре й голова горить... я бою ся, як же Віра без молока буде, а ти без обіду.. Треба, треба Костю піти десь до товаришів, позичити..

— Так ні в кого ж нема грошей... пішов би до Миколи, хіба ж є в нього?—роздумуючи казав Кость незадоволено.

— До Катрі..

— Ну, до Катрі мені незручно..

— А я лежу в ліжку й не можу... —гірко всміхнула ся Надя.— І дуже добре і зручно до Катрі піти і я прошу зараз, прошу зараз піти до неї, щоб я була спокійна..

— Ах лихо!—ну, піду, кажу ж, що піду вже..

— Ні, я прошу зараз,—горячково шептала Надя.—Як се страшно нічого вже не мати, не мати чим жити!

— Та йду вже, годі справді комедії такі виробляти!—з серцем мовив Кость.

Надів капелюх, грюкнув дверима і вийшов.

Тихо зарившись головою в подушки ридала Надя.

Таким холодом повіяло на неї від слів Костя. „Комедії... комедії“... Холодом і ворожнечою.

Голова горить, все тіло болить... хочеть ся ніжності, уваги і ласки. Догляду й уваги хоче хора людина... ніжності й ласки потребує жінка.

Самітна вона, зовсім самітна... з сеї хвилі самітна й безпомічна.

Сама про себе буде дбати... щоб не залежати від ласки мужчини... буде гартувати ся, щоб стати сильною, не потребувати мужеської опіки.

„Комедії, комедії“—се слово вогнем пекло її душу. Так наче вона істерична дамочка й „комедії виробляє“.

Рзпачливо, все голоснійше ридала від образи Надя й тремтіла в пропасниці.

— Ма-ма! Ма-ма!—раптом задзвенів голосок дитини.

Надя враз затихла. Тихо, треба тихо вже... все треба перемогти й в собі затаїти... для дитини треба вже тихо.

— Зараз, дитячко моє любе!—ніжно гукнула Надя.—Почекай, не лїзь тільки, щоб не випало. Мама зараз.

Напруживши всі сили свої, держачись за стріни й меблі пішла Надя до дитини. Схопила візок блакитний, покотила за ширму, до свого ліжка; тоді знесилена впала на ліжко, одною рукою голублячи дитину.

Заспокоена дитина знов заснула; задрімала і Надя, притулившись гарячею головою до блакитного візка.

— І не соромно було не повідомити мене!—докоряла Ганнуса Наді, сідаючи біля неї на канапі.— Я була б прийшла, посиділа б, допомогла б де-що... Знаєте, все одно час маю, щось „Наше Слово“ у нас дуже мляве стало, поволі виходить.

— І Марія переїмала ся на Марфу. Ось бачте, баби навіть пече,—розгортаючи високий папушник казав Михайло.

— І ковбасу смажить,—розв'язував і свій пакунок Славко.

— Еге, згадала колишне—усміхнула ся Ганнуса.—Як я пекла колись все в цвіточнім складі.

— Нащо ж се ви се все притарабанили сюди?—запитала Надя.

Вона ще не зовсім добре почувала себе; сьогодні рано встала, саме на Великдень. А то все лежала в пропасниці. Катря принесла їй грошей і вона ж умовила сторожиху обід Костеві приносити, молоко купувати та инше. Тепер вже встала, завтра вийде трохи і буде вже якийсь порядок.

— Притарабанили все на те, щоб їсти. І ви нам допоможете.

— І я поможу...—почув ся чистий приймний голос і легкі кроки.

Катря, тонка, струнка, свіжа зявила ся в дверях. Легкий рум'янець на щоках, бадьорість в очах.

— Нащо двері розчинені? Чад, дим? Ага... Драстуйте.

За нею вирисовувала ся солідна постать Юліяна.

— Приймаєте до помочи? Дивіть ся, нас багато...—засміяла ся Катря.

— Катре, отсе радість! Спасибі, що прийшла. Надя взяла її за руку і посадила коло себе.—Сідайте, будь ласка, товаришу,—звернула ся вже до Юліяна.

— Ну, ви там собі говоріть, а я погосподарюю. Можна, Надю?—запитала Ганнуса.

— Дуже прохаю... тільки самовара нема кому наставити... Кость вийшов перейти ся трохи, занудьгував чогось сьогодні...

Занудьгував взагалі він останні сі дні, похмурий, мовчазний, холодний. І вона—мовчазна. Він вважає, що вона щось йому завинила, вона вважає що, тяжко образив її.

— Я покладаю всі мої надії на Панаса й Омельченка; вони повинні прийти...

— А ми що ж, по твою, не здатні й самовар наставити?—обізвався Михайло, вказуючи на себе й Славка.

— Кожна праця, мої любі, краще виконується, коли за неї візьметься спеціаліст.

— Чуєте, товариші, ви, спеціалісти від самовару,—привітно зустрів Михайло Панаса й Омельченка, які саме надійшли—дякуйте за се Ганнусі.

— Та звикли вже ми до всякого знущання...—мелянхолійно вивтався з усіма Омельченко.

— Ось ми скоро всі мабуть станемо инакшими спеціалістами,—загремів Панас.—Ви читаєте газети? Га?—звернув ся він до Наді й до Катрі.

— По трошку читаємо...

— Ковтати їх треба тепер... Ну й новини, скажу вам... голова крутить ся! Ні, таки я поїду, не втерплю. Чого тут маніжитись? Павло ж там..

— А де Маруся?—раптом спитала Надя.—Чому ви її не привели.

— Маруся в отелю...—сказала задумано Катря, намотуючи на палець золоте пасмо свого буйного волосся.—І не витягнеш її звідти. Хотіла їхати до Женеви, все одно зїзду нема і конференція невідомо коли відбудеть ся, а ось і не їде. В Росію хоче їхати і не їде...

— Чого ж їй їхати? Тут вона буває на засіданнях наших і сповняє свою місію,—трохи знервовано обізвалась Ганнуса.—Вона поважно й солідно доводить нам, що єдиний вихід для нас се спілка з російськими есдеками. Вона малює перед нами майбутній успіх нашої праці в такій спілці. І напр. Микола, *наш* Микола вже переконаний...

— Що таке „Микола переконаний?“—з'являючись несподівано на порозі, спитав Микола.

— Що?—трохи збентежена несподіванкою озвала ся Ганнуса. Повторю: Микола переконаний, що тільки спілка з есдеками російськими вихід для нас, і переконує його в сьому Маруся...

— Ну, се вже вибачте, Квітко, Микола й своїм розумом до сього дійшов...

— Може... Ну, тоді ще й Панас, здається, невдовзі переконається, може ще хто. Красномовного агітатора прислали...

— Ганнусю, чого ти хвилюєш ся?—здивовано спитав Михайло.—Справді, краще показайнуй доладу...

— Лаштуйтеся, бо самовар несучо скоро,—озвав ся з кухні Омельченко.

— І чого се ви до Панаса чіпляєтесь?—почервонів Панас.—Я

слухаю, що каже тов. Маруся і не виступаю проти неї, бо ще збираю всі аргументи..

— Може й не назбіраєте аргументів проти сїрих очей,—тихо кинула Ганнуся.

— Так, товаришко, часом проти счей немає жадних аргументів,—обізвав ся Славко.

Юліян подивив ся на Катрю і меланхолійно зітхнув.

— Та й чекаю Павла... все з ним разом...—бурмотів Панас.

— А Павло втік... може й у нього нема аргументів...

— Проти спілки? Ого! Гаряче стане, як він говоритиме.

— Проти спілки з сїрими очими...—загадково простягла Ганнуся.

— Та ну бо, Ганнусю, залиши се! Розумна жінка, а дурниці плетеш!

Ганнуся гнівню глянула на Михайла, але не відповіла йому нічого й звернула ся до Славка:

— Давайте веселити ся, сьогодні ж Великдень. Співати, танцювати, сміяти ся! Ха-ха-ха...

Скочила й жвава рухлива заметушила ся по кімнаті.

— Насамперед стіл одсуньте! А і ви тут, Остапе! Помагайте „жатва бо многа, ділателів мало“, ха-ха-ха.

— Драстуйте, Остап!—радісно привитала його Надя.

Катря глянула своїми синіми променястими очима в лице йому, простягаючи руку.

Змарнів, зблід... якесь горе в нього... і ніколи не зайде.

— Що се? Революція в кухні!—гукнув Панас.—Самовар біжить, держить його. Омелю!

— Га?—спокійно обізвав ся Омельченко, стоячи біля вікна й змальовуючи дерева.

— Га... ех ти, „художник“... ні, їй богу! Нема гірше як з сими артистичними вдачами.

— „Революція в кухні“! Ні, ось читайте яка там революція!—гукнув Остап, який зразу накинув ся на газети, які приніс з собою.—Страйки, петиції, бенкети, мітінги, рух, рух, рух!

— Отсе ж і у нас бенкет чи мітінг,—метушила ся з посудом Ганнуся! Промову, Остап, промову!

— Що ж так, Ганную! Як би се робітники, ті, кому треба промови...

— Хіба Микола скаже на тему, як то добре сполучити ся з р.-с.-д. р. п.—пошуткував Михайло, смикаючи свої ріденькі біляві уса.

— І таки скажу!—солідно розміреним кроком ходячи по хаті і світлячи лисиною, відповів Микола.—Се ж очевидно, що для нас Українців треба зеднати ся з ними! Подивіть ся: вони працюють, а ми виробляємо програми й сваримо ся.

— Погожим, се не аргумент,—тихий голос Катрі розляг ся,— й вони виробляють програми й сварять ся.

— Але й працюють...

— Їх більше, дуже просто се вже поясняють ся,—вмішала ся Ганнуся,—і більшість імпонує, сила імпонує... А нам треба свою силу утворити. Так, се важче! Легче йти вже на готове...

— Такий самий стан, товариші, у нас,—обізвав ся мовчазний Юліян; польська робітничка партія імпонує, вона сильна й численна; але наша собі розвиваєсь, живе своїм житем, вона живе, се важче! І в міру розвитку цілої нації, цілого народу вона розвиватимесь що-раз дужче.

— А у нас же не робітничка партія, а вінегрет...—холодно мовив Микола.

— Утворюймо її, утворюймо!—гаряче гукнув Остап.—Ініціативи нам треба, творчих сил, а не аналізи, песимізму, квиління...

— А поки що, пиймо чай,—запрохала Ганнуся.

Самовар стояв вже на столі; ковбаса приваблювала своїм виглядом, папушник височів серед столу.

— Се вже не мітінг, а бенкет! Га?—загремів Панас, присовуючи стільці.—Знаєте, як був я отсе дома, на Україні, то чув, як в вагоні один міщанин поясняв селянинови, що таке мітінг, а що таке бенкет. „Мітінг, каже, се таке, де підпанки збирають робітників та за їх спинами кричать всі разом, що їсти вільно хочуть, а бенкет се вже де пани настоящі збирають ся, вільно собі їдять бо мають що їсти і спокійненько кричать: хочемо, щоб і народови (себ-то мужикам та робітникам) можна було свобідно їсти! І самі сидять так собі, закусують, випивають і гукають: „За народ, за волю!“

— Та воно так...—сумно обізвав ся Остап,—і найгірше те, що отсі підпанки, се-б-то ми всі, за спинами робітників кричимо про волю для них, про краще жите для них, а потім все робимо для того, щоб панами стати... на що учимо ся, наприклад? Закиньмо все, всі свої привилеї, які дає освіта, станьмо робітниками, тоді ми дійсно зілемо ся з пролетаріатом...

— Парадокси говориш, Остапе,—зауважив Михайло.

— Се значить „йти в народ“...—іронічно обізвав ся Микола.

— Так, так!—палко підхопив Остап.—Йти в народ! Тільки не в

село йти, мабуть, а в місто. Зрівняти себе економічно й соціально з робітником і борючись за його інтереси, знати, що борешся й за свої. Бо психологія людини се її шлунок. Шлунок керує світоглядом...

— Боже, який песиміст стали Остап,—скрикнула Ганнуся. — Пийте краще чай.

— Словом, бути лише не в статях і промовах соціалістом, а цілим складом свого життя... се я розумію—задумано й уважно глянула в лице Остапови Катря.

Погляди їх зустріли ся хвильку. Обличчя Остапови прояснило ся.

— Утопія...—насмішкувато протягнув Микола.

„Ні, не утопія“,—Катрині очі говорили Остапови. „Ні, се цілий новий світ життя й праці“.

„Утопія“,—думала Надя.—„Може й так, але се справжнє жите було б... гармонійне жите. Гармонія слів з фактами життя, з вчинками“.

— Що ж Остапе, перетворимо ся з інтелігентів в робітників?—всміхаючись запитала Ганнуся.

— Справді, давайте краще чай пити,—коротко одповів Остап.

І чого він отсе розбалакав ся? Те, що росте в ньому, на-зріває в душі його, виявив усім..

— Чай пити, ковбасу їсти, папушиками заїдати,—обізвав ся весело Панас, пересовуючи ковбасу Юліянови й Славкови.

— Дякую, товаришу,—взяв ковбасу Юліян.—Але дивні ви люде, товариші! На заході робітник силкуєть ся інтелігентом стати, брати участь в культурному житю і виборює собі час для сього, а ви в Росії мрієте про те, щоб робітниками стати, в їх умовах жити..

— Так, робітниками стати, в їх умовах жити, бороти ся за поліпшенне сих умов, за змогу брати участь в культурному житю...—сказала Катря.

— Дивні ви все-таки люде, товаришко!—все дивлячись на Катрю, не можучи одвести очей од її натхненного обличчя.—Ускладняєте собі жите, ускладняєте працю. Все, що ясне й просте на заході, у вас якесь трагічне й хаотичне. Ви все хочете чогось надприродного, чогось фантастичного. То хотіли ви, колись давнійше, щоб поміщики в селян перевернули ся, віддавши свої добра й своїми руками землю обробляючи. Тепер ви хочете, щоб цвіт інтелігенції поставив себе в умови робітничого життя, зрікшись своєї ролі культурного й політичного провідництва...

— Ніколи не зрікшись!—перервав Остап.

— І ще може захочете, щоб капіталісти в пролетарів обернули ся, зрікшись капіталу й працюючи поруч з робітниками. Ні, дійсно: ви утопісти. Політичний досвід вчить нас, що мети нашої досягнемо не зливанням себе з робітничою масою, а керуванням нею...

— Що се?—раптом увійшов Кость.—Мітінг чи що? Товариш Юліян промовляє... Драстуйте!

— Ні, се не мітінг, Костю,—всміхнув ся Панас, се „бенкет“.

— Положим, що й так!—всміхнула ся Ганнуся.

— Слухайте, Костю, де се ви тиняетесь?

— Яких шляхів нових шукаєте?

— А ми вже тут знайшли...

— Ні, що, се ви такий галас зняли, справді? обізвав ся сердитий голос Омельченка з-за ширми.—Поки товариш Юліян промовляв все було чудесно. Дитина так міцно спала вколисана його мовою. І я малював чудесно. А се зразу галас... Страшенно недісціплінована публіка...

Надя вже була біля блакитного візка. Взяла дитину й винесла з-за ширми.

— „Молода Україна“,—привитав Віру Славко, цілуючи її руки.—Що то вона нам скаже.

— Дай, дай!—простягла рученятка до огню Віра, поривалючись до лямпи.

— О, се добре, що каже „дай“,—обізвала ся Катря, ніжно дивлячи ся на дитину.—Се значить, як не дадуть, то візьме.

— Ох, треба б і нам простягти руки до „вогненного смолоскипа, що палає там, у нас...—свильовано прошептав Остап.

XXIV.

Хутко, розміреним, діловим кроком йшла Надя від стрийського парку до міста.

Заходила на хвилинку до Катрі; хотіла б ще в парку поси діти, та ніколи. Треба переклад віддати, гроші одержати.

Струнка, тонка постать Наді в скромнім синім англійським убранню дуже солідна й діловита... Се вже не „біла наївна дівчинка“, не розкохана вередлива жінка, се нова, зовсім нова людина.

Даремно закликали її з парку шумливі приятелі-осокорі й килими квіток запашних.

Ніколи... їй все тепер ніколи... заробіток і дитина.

Усміхнула ся Надя на спогад про дитину; в очах глибоких на хвильку промінне засяло.

„Віра, маленька Віра“...

Так, працею заповнити ціле жите своє... працею для заробітку, для дитини, працею над собою... а праця над собою—се ж праця для людей. Праця, праця й праця.. Все иньше—ефемери. Коханне... його нема... є лише полове захопленне і нещасливий той, хто ціле жите йому в жертву приносить. Ось—вона кохала Василя—і перестала кохати. Кость її кохав—і перестав. Коханне... О, ні! Такого кохання вона не хоче.

Хотіла б вічного, незмінного, ніжнього, але... але вже ніякого не хоче. Годі!

Єсть же жінки, які ще й не кохали, а не хочуть кохання... Маруся, Катря... сильні, свободні, „нові“ жінки.

Ах, як се гарно, що гроші зараз одержить... Вірі черевички, Костеві капелюх, краватку. Дивний такий... все каже, що йсму нічого не [треба... сердить ся, гримас, як умовляти його що купити... Але так само сердить ся, що грошей не вистарчає на все.

Тепер трохи легше працювати їй і виходити з хати: не годувє вже Віру й не треба на час поспішати. Ранок і день все вона з Вірою, а вечір—вже Кость—так вони поділили „обовязки“.

Боже, які се гарні вулиці на весні стають, такі веселі, привітні. Наче всміхають ся й вітають!

— З весною!

Ось вже швидко й редакція. Ще не звикла до неї і з тремтінням серця переступає завжди поріг її.

Скромна шляхотна постать редактора схилена над столом.

Привітно встає їй назустріч. Такі добрі, ясні сірі очі... свічадо душі шляхетної, незлобивої, щирої.

— Добридень пані! Вже все принесли... не турбуйте ся, не спізнили ся, ні... отсе зле, що хорували... дуже, дуже дякую... і гроші ваші готові, ось квіток для адміністрації. А чи ж варто так старанно писати, як отсе ви?—казав він підносячи рукопись до своїх короткозорих счей.—Се ж не на виставку. Але се гарно, се—побожне відношенне прозеліта до літератури... Сідайте будь ласка!

Надя червона, мов мак, сіла біля столу.

— І правопису нашого навчили ся... ні, се вже зовсім таки добре. Видно працю... ага, що се? Ви й вірш переклали сей, що в текстї був... я й забув упередити, що вірша можете не перекладати, се вже потім я сам... Але стійте, дуже гарний вірш у вас вийшов... може ви пишете вірші?

Глянув редактор на Надю ясними очима.

— Ні—збентежено відповіла Надя, ще дужче червоніючи.

І раптом їй пригадали ся її віршовані спроби, той її зшиток з віршами, писаний ще до 15 років.

— І не хочеться вам писати? Не просяться пісні з душі?— ласкаво всміхаючись Надя запитував редактор.

— Н-не знаю...—цілком збентежилась Надя.

— Чудесний вірш, музичний, легкий... може вам захочеться коли вірш написати, то ви пишіть. А напишете, мені принесіть... Поезія, знаєте, найвища втіха, єдина насолода на сім світі. Отак, знаєте, таке тобі часом буває, що наче вже й жити годі... та отак вилеш тугу свою на папері, виплаче душа убога свої сльози і наче легше стане.

Так, його туга в перлини повертається... він поет... Надя вже спокійніше дивилася на редактора й заслухалася в його слова.

— І музика в тім і краса життя в тім... так, так, дитино! А отсе візьміть ще для перекладу...—відшукав він на полиці невеличку книжочку в червоній оправі. Се вже вірш і... коли ви така спеціалістка, то беріть і перекладайте.

— З охотою спробую,—встала Надя і взяла книгу.—Дуже дякую вам, пане редакторе,—простягла йому руку.

— Всього гарного вам, пані,—чуло й сердечно стиснув редактор їй руку.—Бажаю вам успіху.—Працюйте й творіть... се може найкраще на світі!..

„Який він... чудовий... привітний, чулий... се людина... людина“,—думала Надя, виходячи з редакції і направляючись до дому. „Така безмежна доброта в очах його і такий сум, така туга... „Поезія—найвища втіха... вилеш тугу свою на папері, виплаче душа свої сльози і наче легше стане“... А сам сумний..

Раптом Надя глянула на квиток в руці і згадала, що грошей не взяла, забула зайти в адміністрацію. Повернула ся.

Йдучи назад, вже на Ринку зустріла Надя Панаса. Летів, мало не штовхнув її.

— Товаришко, Надьо! Отсе чудесно! Йй-бо чудесно. Візьміть отсі газети, се ніс вам, а тут ніколи. Ті, з Росії, Омельченко принесе згодом. Знаєте, приїздять вже скоро всі на зїзд... листування таке... Чого се у вас таке обличчя наче ви іменинниця?

— Добре, давайте газети. А чого обличчя таке? Так. Скарб знайшла... Слухайте, але й ви мені допоможіть: зйдем отсюди до крамниці, треба Костеві капелюха й краватку купити.

— На хвильку, добре, але скажу я вам: се деморалізація. Випхали б його самого з хати, нехай купує.

— Не піде.

— Нехай ходить обдертий.

— Я не хочу...

— Чудні ви, їй Богу! Ну, ось, купуймо.

За кілька хвиль вийшла Надя з пуделком в одній руці й газетами в другій, оживлена, бадьора.

Коли опинила ся біля дому, вже були в неї повні руки пакунків.

Перші зароблені гроші. Се початок... працюватиме далі, буде незалежною й самостійною. Не так гнітитиме байдужість того, хто чоловіком їй коханим мав би бути, з ким звязана; і потім ся праця, літературна праця така мила душі її. І се вже вірші має до перекладу! Душа окриляється, в згуках милується.

Серце Наді радісно стукотіло. Швидше в хату, там певне мала Віра сидить в візку, бавить ся, чекає маму. Та й Костя треба увільнити, щоб не був зайнятий з дитиною більше, ніж на його долю випадає. Може він піде собі перейти ся. Хоч здебільшого читає.

Поспішно стукає в двері.

Розміреним повільним кроком підходить Кость до дверей й відчиняє.

— Ма-ма! мама!—радісно сміється Віра, дві ручки простягаючи наперед.

Всміхається їй Надя лагідно. Кладе покупки на стіл, вдоволено дивлячись на дитину, на Костя. Зкидає капелюх, кладе на комоді, де купа білого чистого паперу її чекає; бере дитину, пригортає, виймає черевички маленькі, червоні з пуделка, одягає дитині.

Кость розв'язує пакунки. Стискає плечима бачучи, капелюх і краватку.

— Се зайве, Надю! Хотіло ся ж купувати!

— Ні, се потрібне, Костю. Чи не до вподоби?

— Ні, воно нічого... Се газети?, Але се не ті, се „Іскра“,— відсунув він газети на бік.

— Еге, ті з Росії. Омельченко принесе згодом. А сї я читатиму,— озвала ся Надя й поклала газети на купу білого паперу. Останній час стала цікавитись полемікою ес-деків і стежила за „Іскрою“.

Се може тому, що полеміка й у себе почала ся.

Посадила Надя Віру у візок і насміваючи пішла самовар ставити (се ж день її хозяйнування). Так якось легко й радісно на душі. Давно так не було.

— Ти йдеш?—звернула ся вона до Костя, який в новому сірому капелюсі вийшов з хати.

— Десь за місто вийду.

Добре, що Кость іде... трохи розважить ся, а то сумний такий. Так мало виходить поза службою, якось нічим не цікавить ся. Думає, иноді пише.

Згадавши щось Надя пішла в кімнату, зняла Віру з візка і посадила на килимі. Так безпечнійше, не впаде.

Ні, сьогодні таки мусить бути „свято“. Ось вона наладить вечерю, чай, вкладе дитину спати. Потім читатиме, писатиме в тиші і спокою. Прийде згодом Кость, разом вечерятимуть...

Що се? Маленька Віра стояла на своїх товстих ніжках на порозі, тримаючись за двері.

— Вже зуміла дійти сюди, моє серденько?—підбігла до неї Надя.—Ну, дай руці, йди до мене. Ти моя лялечка, моя голубочка.—Надя цілувала дитину, тішила ся, потім завела в кімнату і сама тут лишила ся; порядкувала, краjala хліб, бринзу, сир, все позираючи на дитину.

Лагідність і спокій зійшли на її бурхливу душу. Там на шкафчику, який їй заміняв стіл, лежав томик віршів німецького поета і купа білого паперу; се її чекало. І знала: пізно вже буде, всі спатимуть; а вона сидітиме, читатиме й в звуки рідного слова перетворюватиме думки поета...

І наче якісь чудні звуки забреніли в душі Наді.

І рвали ся вони з душі і не могли вирвати ся. Наче душа не пускала, щоб собі залишити на втіху.

Співи якісь рвали ся з душі, хочачи летіти далеко по світі, а душа берегла, не давала їм волі, наче знаючи, що найкращі вони доти, доки ще в душі бrenять.

Надя згадала, що вже вечір, вклала дитину, вколисала її співами й замислилась сидючи над дитиною. Потім отямившись за-світила лампу і машинально взяла газети. Прогляне і тоді внесе самовар, приготує посуд.

Кілька чисел „Іскри“ тут; се все свіжі... а чогось зміняте обдерте й старе якесь число тут, ще торішнє. Перегортає й хоче одкласти. Тут, на останній сторінці довгий список осіб, яких розшукують... Може й вона там або Кость. Пробігає очима.

Багато призвищ і все незнайомих. „Василь Петровський“ кидаєть ся їй в очі. Де він, може тут де? „Розшукуєть ся Василь Петровський який застрелив ся місяць тому закордоном“... Хіба се він?.. Зпочатку читає: „Василь Петровський“... в справі есдеків, років 20... се він, він...

Наді потьмарило ся в очах, голова закрутила ся, і вона впа-ла на підлогу.

XXV.

Вже по літньому пишно-зелені стоять дерева, вже ніжні тонкі запашні конвалії прийшли були з лісу до міста і вже й одійшли, уступаючи шлях розкішним чарівницям-трояндам,—а перед Надіними очима світ цілий чорним покровом зтягнений.

Годинами ходить засмучена на Високім Замку, дивить ся на шлях, що веть ся на Україну, і думає.

„Смерть“... се грізне слово стало на її шляху уперше. Смерть Василя. А як любила його... жила ж з ним колись, йому радість несла. І ось смерть йому дала. І немає ніде тепер їй спокою. Ні праця ні дитина не розважають її. В ночі спати не може, все стоїть перед очима Василь, блідий з червоною раною на чолі.

І тепер пішла з хати.. чогось шукає... спокою душі шукає...

Ні сонця, ні цвітів, ні веселої буйної зелени, ні радісного щебетання птахів—не помічає нічого. Нема для неї нічого. Мовчанье і сум.

Вона сама всьому винна... Через неї, через те, що покинула його, Василь помер. І ось вона не жите несе в світ, а смерть несе з собою... Як би не кидала його, як би все була з ним, жив би Василь—і се була б любов. І все було б ясне, зрозуміле й просте.

А так жите її ціле неясне, складне, заплутане. Де шлях її в кохання? Який істинний шлях? Чи все лишати ся з тим, кого серце раз обрало? Чи слухати ся серця й йти за ним далі?.. Ось послухала ся серця...

І як се так можливо, щоб він коханий, рідний, якого так колись любила, за ким світа не бачила, який все, все заступив їй—щоб він через неї і вмер? Кохала його так, що смерть за нього прийняла б, а то вже сама йому смерть заподіяла.

Як би се він був живий... Як би був тут з нею... взяла б дитину й пішла б з ним. Ну й що ж було б? Була б та радість і щасте, що колись в юности? Може... а може й ні. Але головне, щоб живий... Як мати сина підтримала б.. і було б йому гарно. А тепер що ж? Смерть... Зпочатку радісне юне жите, кохання, а потім—смерть. Житевий рух... Горе, радість, усміх, сльози, туга і все рух, все зміна, що хвилинна, безупинна. Мабуть на світі дійсно й нічого иньшого не має, ніякої мети, а самий рух...

А найкраще, як би спокій... Тиша, погідність, ні горя, ні сліз...

Дужий порив бурхливого вітру нахилив молоді дерева навкруги, поцілунком припадаючи до зелених вітей, з яких в осени

так немилосердно й безжалісно жовте зівяле листячко зривав. Плакали тоді, стогнали дерева від знуцання вітру і сльози лили ся по пожовклих листях. Тепер всміхають ся й тремтять, пориваючись до нового життя радісно шепочуть: чорний холод, розпука осени, білий мертвий спокій зими—се все минуло, минуло. І ми живемо, живемо!

Надя сіла на траві і заплакала в перше після страшної звістки.

Чорною змією вив ся там у низу шлях на Україну, ближче до гори метушили ся люде в своїх оселях, а горою ніс ся зелений шум співаючи:

„І все се рух, рух... самий тільки рух!“...

Поспішала вже до дому Надя. Забарилася тут. А дома дитина чекає: сміхом зустрічає, простягаючи руки до неї; так радісно вигукує: мама, ма-ма!

Так, „ма-ма“... Тому й живе вона на світі... се її держить...

Ще, правда, чекає її дома купа білого чистого паперу, для писання приготовленого.. Праця... такі се, ся праця для тої, хто так радісно вигукує: „ма-ма“! Для себе вже нічого..

На що їй ся праця, на що вірші, на що папер чистий?

Ще може й Кость чекає... Була, мов дитина, хора в перший час... З того часу, як знайшов її Кость непритомною на підлозі, доглядав її як дитину, заспокоював підчас галюцинацій, так лагідно й ніжно поводив ся. Але зовсім далекі вони. І не сплітають ся вже ніколи руки в обіймах, стоїть між ними смерть і холод вселяється в душі.

Своє особисте життя скінчене. Життя—для дитини тепер.

Надя сходить з Копця. Не та бадьора, впевнена, що ще недавно так оживлено йшла до редакції. Зігнута постать, безладні руки і сум.

Годі! Треба жити, треба до дому йти, там дитина чекає...

А тепер ще й Ганнуся чекала, весела, балакуча, і сувора мовчазна Маруся.

— Надю! Надю, ідемо.

Надя взяла дитину з рук блідого захмареного Костя і втомлено спитала:

— Куди ж ви їдете, Ганнусю?

— І ви їдете, Надю, всі ідемо... в гори ідемо!

Ах, ось чому були сі таємничі збори у Катрі... Се вони про неї журять ся... хочуть в иньші умови поставити... А їй все одно, все одно... Чи тут, чи в горах... що ж би змінило ся...

— На що се?—глянула Надя на Костя.

— Як на що? Гарне повітре, гори... ну, дитині краще буде... — одповіла Ганнуся.

Правда, дитині...

— І ви їдете?—звернула ся Надя до Марусі, яка стояла коло неї, тримаючи ручку дитини.

— Я? Та їду... Сподіваю ся там до чогось договорити ся,—підняла на неї чудові сірі променясті очі Маруся.

— Боже мій! Всі, всі їдемо... ціла емігрантська кольонія... приїдять вже швидко наші на зїзд... Павло незабаром буде...—Ганнуся на хвильку зупинила ся й глянула на Марусю.

Спокійно дивила ся Маруся на дитину, мов статуя непорушна й горда; лише злегка зарумянилось ніжне біле обличчя.

— Баця з Женеви, словом всі, хто має силу й змогу все рішати, і буде баталія...

— Хіба справді поїдемо?—знов глянула на Костя Надя.

— Та куди поїдемо? Чого? У мене служба.

— Ну се вже все вирішено, годі вже. Славко обіцяв нас там влаштувати. Він же казав, що ви там „урльо“ матимете... Ось їдемо в неділю дивити ся і ви з нами, Хмаро хмарная, а що на вас не потрапиш. Краще самі собі виберете мешканне. Там, Славко каже, недорого...—Ганнуся весела, жвава, пристроєна, в новому червоному капелюсі, мов весна була, і оживленне внесла в сумну оселю.

Маруся одійшла й задумано дивила ся в вікно, спокійна, стримана, привабна в сірому англійському убранню й чорному капелюсі з білим пером.

— Чого я поїду? Я не розумію...—здвигнув плечима Кость.

— Марусю, та допоможіть мені з ними, я вже не можу. Коли жите є горінне енергії, як каже наш славний вчений природник і філософ Микола, то моя енергія вже згоріла і я перестаю жити.

— Справді, треба ж поїхати,—звернула ся Маруся до Костя.

— Нехай Надя їде...

— А як же дитина?—здивувала ся Надя.

— Ну, дитину вже не годуєте...—підтримала Костя Ганнуся. То що ж тут? Справді, поїдемо. А Хмара, хоче за няньку бути. Нехай. Їй-богу з нього чудова нянька.

— Ну, добре, я справді поїду,—рішуче сказала Надя і вже не подивила ся на Костя.

— Чудово! А що се там? Чувсте? Наче гіпототомова хода Миколи.

У відповідь розлягло ся стукотінне в двері; увійшов Микола й Остап.

— Отже всі разом поїдемо в неділю,—гукнула їм назустріч Ганнуся.

— Миколі тепер чайник придасть ся—чомусь пригадав ся Наді Миколів чайник і вона ледве помітно всміхнула ся.

— Се дійсно—зареготала ся Ганнуся.—Сей чайник.

— От не забудете ви мого чайника досі.

— Та він же в пригоді буде, кажуть тобі,—повеселійшав і Кость.

— Коли ж ми їдемо?—спитала Надя; легке зацікавленне виявило ся на її блідім змарнілім обличю.

— Ви їдете?—здивував ся Микола.—А не Кость?

— Не хоче. Мушу все сама.

— От тобі й голова родини...—похитав головою Остап.

— Ні, хай краще голова вже Надя.

Дрібне нетерпляче стукотінне в двері.

— Се Славко, його нам і треба.

— День добрий!—бурею влетів Славко в хату, на ходу скидаючи жовте елегантне пальго й кладучи білу панаму на комод.—Як ся маєш панно?—не обминув він витаючись і дитини.

— Нарешті!—невдоволено пробурмотіла Ганнуся.

— „Нарешті?“ Я ж був у вас, шукав вас, так ся стомив...

— Ну, добре вже... в котрій же годині в неділю на...

— На двірець? Прошу бути в шів до осьмої. Кілько нас їде?

Шестеро?

— Я не їду,—обізвала ся Маруся.

— Пятеро? Може за мало, то шукаймо ще когось,—пожартував Остап.

Всі засміяли ся. Тільки в Наді вже хвилеве оживлення зникло з обличя. Горнула до себе дитину, задумано дивлячись на неї. А дитина у відповідь на сміх і собі дзвінко зареготала ся, блищучи чорними оченятками.

XXVI.

— Ні, ні! Нігде, тільки тут! Тільки тут!—гукала Надя, стоячи на горі біля білої чепурної хати і впившись очима в краєвид.

Зелений килим внизу стелеть ся ярами, кручами, долинами; за долами ліс густий; далі височіють зариси гір загадково привабно в далечині.

А внизу зараз же під горою—килим зелений перерізує срібна рухлива смуга—рухливий буйний гірський потік.

— Нігде, тільки тут!—захоплено повторив за Надею Остап.—І буває ж така краса на світі...

— Коли від світа не закривати ся партійними програмами й газетами,—мовила Ганнуся.—Тільки тут самим поетам жити, які можуть не їсти по три дні обіду, годуючись поезіями, повітрем і красою.

— А правда, красні які наші гори, товаришко?—вставив нарешті своє слово Славко.—Отже бачите, така краса тут, що люди в янголів хочуть перетворити ся й не потребують матеріяльної страви, підносячись до небес... Ні, тут таки гарно...

— Чарівно, надзвичайно,—обізвав ся Омельченко, який досі тільки мовчазно й захоплено дивив ся.

— Але, діти мої, нерозважно тут селити ся. Тут справді можна з голоду вмерти, або годувати ся акридами та диким медом, як що хоч се знайдесть ся тут... Дивіть ся, які тут кручі, як то тут ходити...

— Так, для поезії воно можна, але що-дня за різними справами бігати, се вже ні,—обізвав ся Микола, виходячи з-за хати. Він обійшов усю садибу навколо і тепер вже любував ся краєвидом.

— Особливо при такій комплексії, як у Миколи...—пожартував Остап.

— Ну, панове, сядемо й порадимо ся,—запросила Ганнуся всіх сідати біля столу, що перед хатою стояв.—Давайте щось рішати. Для Катрі буде та, очевидно, на горбочку, недалеко од крамнички, соняшна, затишна; там же й Маруся буде. Для нас та недалечко від вокзалу над рікою. Ну, вона така велика, що там ще міг би хтось жити.

— Візьміть мене за комірника,—попрохав Славко.

— Та вже й мене; не буду ж я по кручах лазити,—прилучив ся Микола.

— Що до мене, то я хочу на кручу,—обізвав ся Омельченко.

— Горе з художниками... Пропадеш тут на горі...

— Хіба Надю, ви таки тут на горі хочете? Може ще пошукалиб?

— Ні! Нігде, тільки тут!—задумано одпсвіла Надя.

Вона хоче тут... серед хмар, під небом, далеко від земної суєти... Тиші і спокою вона хоче. Стелють ся перед очима далекі рівнини, межигіря, лани і над ними неба безконечний простір. Життя людей з їх ненастанним рухом, горем, сміхом, не видно, не чути... Лише вічна, невмируща величня краса природи.

— Ну, як хочте... то Омельченко з вами... Панас, Славко, Микола з нами... Лишаєть ся Остап... Слухайте, ви моглиб у Катрі... Страшно їм буде вдвох з Марусею; там же є так звана комора, а се просто кімната...

— Маруся не захоче „мужеської опіки“...—почервонів Остап.
— А Катря, як хвора, потребує і жіночої опіки і мужеської...
— Правда, Катрі вже, здаєть ся, краще?—запитала Надя, одіравшись на хвилинку від краєвида.

— Розумієть ся... вона одужала, а треба, щоб ще тут поправи-лась і буде цілком здорова.

Остап жадібно вслухав ся.

Так, вона вже здорова буде. Не кашляє так страшенно, як спочатку, сильнійша, бадьорійша стала... цікавить ся так усім, що робить ся тут і дома, все слухає, як Юліян читає їй газети, навіть вчить його мови російської...

— Ну, панове, то вже всіх розмістили?

— А тих, що приїдуть? Павла, Бацю, може ще кого?

— Ну, тих тоді, де буде ще місце...

— Надю, то вже се рішуче? А Кость як не вподобає?—допитувала ся Ганнуся.

— Нехай би сам їхав,—пробурмотів Остап.

— Рішуче,—тихо мовила Надя.

Надя встала, обвела очима весь простір зелений і навітряний. Серце їй сильно стукотіло. Манили до себе зариси гір далеких, манили хмарки в небі, хотіло ся злити ся з килимом зеленим, припасти до нього й післати подяку небу за те, що ще є де жити на землі, за те, що небо існує безсмертне й чисте над тихими задумливими ланами, під високими мовчазними горами, над горем людським.

„Простір, простір, який простір“!—повторяла собі се Надя, що-ранку виходячи за поріг хати.

І дивила ся, мов зачарована, на широкі лани, зелені долини, лісисті горби, далекі загадково-привабливі зариси високих гір.

Нічого, що далеко від житя, від людей... Близько до неба.

Внизу ріка рвачка, шумлива, водою чистою освіжує зелений килим і далі біжить собі. Пливають хмари небом чистим, ясним, блакитним теж все далі й далі. Лише гори високими громадами все височіють.

Як Надя виходить, дитина ще спить, Кость спить і тільки стара Копичиха щось там в городі за хатою копаєть ся.

Вона, ся стара, тут з внучкою. Спілі черешні, виноград продає у Львові, спроваджуючи з Угорщини. Невістка в полі, а стара тут, usługове „літникам“, варить їм, внучку на село посилаючи по мясо, хліб та иньше.

Надя ловила сі хвилини ранку, коли тихо навкруги і вона сама, коли вільна від усього її душа.

Від усього житевого вільна, та не вільна від туги й роспуки. Сідала так і дивила ся проти себе.

Спочатку тяжко їй було серед природи. Сі ранки ясні, веселі, теплі, чисті серед величньо-прекрасної природи таку тугу несли з собою. Думки летіли в давнє минуле, так хотіло ся вернути його. Хотіло ся почати жити на ново і вже не дозволити собі ніяких „помилоч“. Ах... жити б тут у двох з Василем, незмінно вірно, незмінно привязано... щоб почування були вільні, як сі гори... як се небо... Тоді було б гарно тут, була б гармонія... роскішю б душу сповняла тоді краса природи... А так... все на світі ефемерне, нетрівке, скороминуче... Часом така роспука обхоплювала душу, що Надя тікала від сонця, від радісного життя літнього ранку в душну хату, заривала ся в подушку й ридала.

А іноді мріє: як би так не все сама була, як би так кохане обличчє схиляло ся з ніжністю, як би рука кохана, міцна, уважлива. Але скінчено се все для неї: Василь навик одійшов, ніколи, ніколи тепер вже не вернути колишнього.

Все частійше лишала ся на горі, очі втопивши в далекі зариси гір високих, що привабливо висіли в прозорім повітрі. Прояснявало ся бліде змарніле обличчє, в очах засмучених сяйво мрій займало ся. Часом думки, почутя, мрії в згуки, в пісні перетворювали ся й росли й міцніли в душі, як знаходивсь тоді біля Наді олівець (вона часом працювала вранці над перекладом) пісні сі в слова перетворені, лили ся на папер. На що се? Чому?—Не знала Надя. Тісно, мабуть, робило ся співам в душі; поривали ся вільні на простір.

І зараз сього ясного, радісного, теплого ранку, як сиділа Надя серед тиші, в цілковитій самоті на горі, внизу якої ріка шуміла, лани зеленіли, темніли ліси, згуки рвали ся з душі, наче десь летіти хотіли.

Уявляв ся їй Василь. Ось вона нарешті знаходить його (всеж шукає тепер!). І йде з ним, цілком віддана йому. Живуть бурхливим революційним житем, і все з ним на жите й смерть... Се вічне єдине коханне, таке, про яке мріяла завжди.

Надя, схилившись над папером, в захопленню списує сторінку за сторінкою.

Раптом... „мама, мама!“—нетерплячий дитячий вереск. Надя доває папер, співи в душі замикає й поспішає.

— Вірусю, дитинко...

Всміхають ся уста коралеві, теплі ручки маму обнімають.

— Їстоньки, люба дитинка їстоньки хоче...

Одягає Надя легкою сукнею пухке рожеве тільце, несе на сонечко дитину.

— Ось тут поснідаєм, поснідаєм...—ставить молоко на машинку.

— Поснідаю й я, коли так,—зістрибує з дерева поруч Омельченко.

— Боже, де ви були? Я не бачила вас,—питає здивовано Надя.

— І я вас ні. Я малював, сидючи на дереві. Знаєте, дуже зручна позиція.

На столі, біля якого недавно писала Надя, стояло молоко, хліб, яйця, сир. Стара Копичиха все вже приготувала, раненько піславши внуку на село по хліб, решту все мала в себе на своєму господарстві і берегла для сих дивних панів з Росії, які на горі оселили ся і все або малюють, або пишуть. Особливу симпатію мала вона для Омельченка, який так файно малював її хату й село і її внуку.

— Мо-лока дай, дай, мамо!

— Зараз, моя дитинко!

Як галка, розкриває рота дитина, жадібно ковтаючи молоко. Але ось вже доволі, мотає головою.

— Не хочеш вже і ну, годі.

Посадила Віру Надя в блакитний візок, сама випила молоко й сіла з шитвом поруч.

Омельченко розглядає свої етюди сходу сонця. Кость виходить і вони снідають.

Ось так Надіні дні минають: дитина бавить ся в візку або ходить коло лави. Надя шие, або читає, або просто думає, в далечинь очі встромивши. Обід—такий нескладний, простий—борщ чи кашу Копичиха зварить. Хіба важний обід, коли такі веселі долини, такі величні гори навкруги?

Иноді ідуть „на прогулку“. Не вниз, на село, а ще вище в гору, на скелі, що за хатою. Туди котить ся блакитний візок або просто Кость несе Віру на руках і деь на площинці ставить на землю і мала сама йде по зеленій траві.

А то ще шие Надя дитині і собі. Надходить вечер. Скупає, вкладе дитину і знов сама сідає перед хатою біля столу, звідки всі околиці вирисовують ся.

І тоді знов думки, і туга, і самота. Тихо і темно навкруги. Тихо... але не так, як там—колись в Сибіру... простір, але не рай сніговий, холодний... простір привітний, ласкавий.

Чому ж серце болить і ридає?

Чом десь рветь ся на волю

Шукать свою долю?...

Чому в мандрах душа загибає?

Дійсність зникає, народжують ся мрії про инше життя, поривання на простір. Знов співи в душі... Співи, які брешуть і рвуть ся на простір... які придушують ся дрібницями буденного життя й уривають ся або знов в глибинь душі ховають ся, невиспівані.

А навколо тиша, і простір, простір, простір.

(Далі буде).

Н. ГРИЩЕНКО.

* * *

Надходить віч, туман повив всі гори,

Прозоре небо в зорях золотих...

І тихо лащить ся до скель похмурих море,

І заколисуге усіх.

Нарешті самота! І знов у-двох з нудьгою,

З моєю мрією про тебе, друже мій...

Чи знаєш ти, як я журю ся за тобою,

Як все жите іду я стежкою сумною,

І чую тихий спів моїх журливих мрій,

Що усміхають ся мені

В самотині

Хороші і несмілі,

Немов лілеї білі,

В душі моїй на дні...

Такі сумні!

Такі сумні! Жите мое збігає,

А ти не відаєш й не знатимеш по вік,

Як я люблю тебе, як щиро я кохаю,

Як цілий день хвилину сю чекаю,

Коли впаде на землю ніч.

Коли затихне все, і сон знесилить ві,

І оживеш в моему серці ти,

І оживуть ті свіжно-білі мрії

Кохання вірного без ласки, без надії,

І усміхнуть ся знов мені

У тихім сні

Хороші і несмілі,

Немов лілеї білі,

В душі моїй на дні...

Такі сумні...

IGNOTUS.

Галицькі розчаровання.

Пробудити ся з гарних снів до буденного житя, після гарної казки побачити знов в повній наготі житеву прозу—не належить до приємности. Хоч знаєш, що то був лише сон і лише казка, що терен діяльности се власне оте буденне житє, а все таки почуваєш розчарованне, жаль до когось і на щось. Щож говорити про настрій чоловіка, котрому здавало ся, що він не лише спить, але в дійсности починає реалізувати свою мрію, котрий був навіть певний, що вже щастє усміхнуло ся, що вже і в його віконце заглянуло сонце, котрий почав вже жити так, як живуть „щасливі“? Такий, пробудившись, довго не схоже повірити в „гірку правду“, буде сердитий на тих, що його будили, буде доказувати, що таки він має основу вірити в свій сон і своє щастє, і треба одного по другім багато болючих ударів, котрі-би його привели до отверезіння.

Отаких болючих ударів треба було галицьким націонал-демократичним політикам, поки вони почали орієнтувати ся в тумані угодового похміля, котрого напустили в Галичині.

В 90-их рр. минулого століття так само треба було дуже твердих розчаровань, щоб зорієнтувати ся в дійсних здобутках опортунізму „нової ери“. „Нова ера“ скомпромітувала тодішну генерацію галицько-українських опортуністів, і примусила „відойти“. Історія немов повторюєть ся тепер, після великого „історичного моменту“, проклямованого національно-демократичною пресою, після нової польсько-української „угоди“. Сим разом події, що наступили дуже скоро по ній, дали правдиву міру і оцінку її вартости. Можна-би укладати багато веселих афоризмів на тему того „історичного моменту“, як-би справа була не занадто важна і поважна, і не мстила ся не лише на тих нечисленних одиницях, що з великим криком її аранжували і збирали овочі, але й на цілім українським народі...

Оцінка великого моменту, як сказано, прийшла скоро. Майже на другий день після того, як політичні провідники австрійських Українців подали руку польським верховодам—розпочав ся процес Бендасюка і товаришів за державну зраду. Сам процес і його вислід—відомі з щоденної преси, яка давала широкі справоздання, і ми не будемо спиняти ся над ним ширше. Для нас цікавий він де-якими характеристичними моментами, які посередно—коли й не безпосередно—пояснили те ставовище, яке зайняли Українці в Галичині і в Австрії в результаті своєї

опортуністичної політики. Моменти, признати ся, досить прикрі для Українця, тим більше, що ніхто не міг відповідно на них реагувати, а пережити мусів кожний, хто слідив за процесом. Один за другим виступали обжаловані і їх оборонці і, що робили, збиваючи акт оскарження? Робили те, що з цілою форсою ударили на український рух! Все, що обжаловані і їх оборонці знали з філософії, історії, лінгвістики, суспільних наук—все пішло на те, аби доказати безґрунтовність українського руху, осмішити його культурні стремління та здобутки, аби представити його інтригою, а в найліпшій разі маленькою течією, пропагандованою одиницями-фанатиками. Розумієть ся, самі по собі говорення москвофільських ренегатів не мали б значіння, як би не відчувала ся в тім маніфестація тих, які були хазяевами процесу. В ґрунті річи то не був суд над москвофілами, а компромітованне Українців, зааранжоване Поляками при помочи москвофілів в медовім місяці польсько-української згоди, що мала стати підставою нового згідного життя на довгі часи. Український клуб навіть звернув ся до міністра справедливости Гохенбургера, представляючи йому той невідповідний ужиток, який робить ся з процесу. Але се не лише не допомгло, але дало навіть привід ворогам українства викувати і пустити в широку пресу поголоски про те, як український клуб хотів виконати пресію на суд для засудження москвофілів. І компромітованне Українців було доведене на суді до самого кінця,—тим лекше, що „оскаржених“ Українців не було на суді і вирок на них винесено заочно: винесли „обжаловані“ москвофіли і акцентував австрійський трибунал та польські присяжні судії.

Яка цікава спілка проти українського руху: пропагатори руссофільських ідей і ягайлонської ідеї Польщі „od morza do morza“. Москвофіли, аби не говорити зненавидженим українським „діалектом“ промовляють весь час по польськи, а Поляки делегують на оборонця руссофільських авантюриків польського адвоката, який в своїй „історичній“ промові доводить згідність ягайлонської ідеї з мріями руссофілів! Але та ціла комедія—включаючи сюди й присутність на салі розправ гостей з Росії à la Кашкарев і їх захованне—відбуваєть ся все таки в суді, який формально називаєть ся цісарсько-королівським. Тому польсько-москвофільська спілка, яка судить Українців, консеквентно грає свою ролю до кінця і... закидає Українцям нельояльність супроти Австрії! Висуненням того найстрашнішого атута проти Українців роля спілки й скінчила ся, вона дійшла свого кульмінаційного пункту, який найшов свою розвязку в епілогу.

Сей епілог процесу Бендасюка наступив вже після того, як його і його товаришів увільнено, а заступник державної прокураторії, який з початку вніс був жалобу неважности, відкликав її на другий день—

очевидно на бажанне свихше. В той час, як героїв процесу приймано радісним бенкетом і вихвалювано тріумф „польського правосудія“,—орган української національної демократії сконфіскувала п. к. прокураторія за де-які уваги „по процесі“ і за спростованне москвофільських клевет про нельояльність Українців! Факт, який відповідно може оцінити тільки той, хто читав ту передовицю „Діла“, ще поки воно було сконфісковане. Національно-демократичний український орган дочекав ся: його сконфісковано за критику москвофільства! І „Діло“ не знайшло нічого крашого сказати на своє оправданне перед замітом нельояльності супроти держави, замітом кияним одним з москвофільських оборонців під кінець процесу, як пригадати, як то воно помагало агентам адміністрації ловити москвофілів. В числі з дня 10 червня 1914 року „Діло“ писало: „В часі минулорічної австро-російської кризи, коли здавалось, що кождий день може принести розказ загальної мобілізації, візвав до себе один з чільних мужів державної адміністрації в Галичині одного з провідних українських послів і політиків і звернув йому увагу на реляціонований поліційними і жандармськими органами факт: що в пограничних подільських повітах, серед затривоженої воєнною кризою української селянської людности увихають ся російські агенти, сіють тривожні вісти й погрози про конечність вирізаня Українців російськими салдатами зараз по wypowiedженню війни та радять, щоби для ратунку перед російською пімстою на осталих по селах безборонних старцях, жінках і дітях прийняти російську армію „хлібом і солю“; се—мовляв—захистить українські села перед різнею. Супроти такої відомости українська преса—в сім числі Діло—зробила те, що лежало в її обовязку. Пояснила затривоженому селянству, що до тривоги нема причини, бо є повна надія, що австрійська армія держатиме російський наїзд далеко від границь Галичини; бо дальше навіть в найгіршій випадку російське військо таки ледво чи рішилось-би мстити ся за галицьких москвофілів різнею супокійних жінок, старців і дітей в українських селах. А що до тих, котрі сіють тривожні вісти, то Діло порадило „сівачів“ тих вістей (котрі—як провірено—рекрутували ся не тільки з Росії, а й з читалень відомого, субвенціонованого москвофільського „общества“ в Галичині) віддавати без церемонії в руки австрійських властей“.

Такий був фінал того „сотрудництва“ українських національних демократів з австрійською поліцією, сотрудничтва, котре в свій час змусило навіть було російських Українців устами „Ради“ рішучо відмежувати ся від таких методів політичної боротьби з своїми противниками. Така перемога польсько-москвофільської спілки над Українцями. Процес Бендасюка скріпив москвофілів і дав „моральну“ силу та відвагу йти далі тою самою дорогою, навіть такі приголомшені і збанкрутовані старики,

як „старожурники“, показали свою голову по процесі і вислали депутацію до центрального правительства до Відня; Поляки за свою „справедливість“ та безсторонність на суді наслухали ся компліментів в Петербурзі в націоналістичних кругах, а може дїждуть ся і більш реальної нагороди в законі про польське самоурядованне, що на жаданне правительства вносить ся наново—зараз по львівськїм процесі—для нового розгляду в держ. думу. А галицькі Українці мусять поки що вдоволити ся тим, що про них говорено на суді...

Зрештою не тільки на суді. Маємо на думці останню делегаційну сесію з мая, на котрій говорено також про українську справу, в однім часі з процесом Бендасюка. Очевидно, і тут має Австрія своїх руссофілів,—чеських поступовців—які останніми часами не минають нагоди, аби робити те саме, що москвофіли на львівськїм процесі: вилити всі помії на Українців. І знов Українці мусять те все вислухувати—знов спілка польсько-чеська сильнійша, як ті улюбленці нового „українофільського правительственного курсу—українські делегати. Та що, їх віра в певного рода „історичний момент“, в те, що Українці вибрані до відіграння великої ролі в державі, що сила Поляків у Відні зломана,—вони, мовляв, скомпромітовані своїм руссофілством,—на Українців прийшов час і їх політичні та культурні постуляти вже в найближшій часі будуть сповнені. Ся віра так старанно заціплювана галицькій публіці дізнала тяжкого розчаровання від самих представників правительства.

Се факт, який вижеть ся з виступом українських послів в делегаціях і входить в сферу заграничної австрійської політики.

Відомо, що австрійський і російський міністри справ заграничних—гр. Берхтольд і Сазонов—в своїх ехресе згідно сконстатували приязні відносини між Австрією та Росією. Сазонов тільки в своїй промові—23 мая н. ст.—додав: „Се управнює до надій, що австрійське правительство не допустить-б до того, щоби ворожий Росії рух, котрий в останні часи проявив ся серед елементів Галичини, а котрий має на цілі викликати трудности в граничних російських повітах, міг пеувати добрі сусідські відносини між обома державами“. Українські делегати—др. К. Левицький та Н. Василько зараз по декларації тої згідности поглядів обох міністрів заграничних справ внесли інтерпеляцію до гр. Берхтольда. Той, очевидно, заспокоїв їх, що в своїй промові не надавав словам ніякого спеціального значіння, а кінець кінцем запевнив їх, що „держава дуже живо интересуєть ся культурним розвоєм Українців в Австрії“. А докази того дуже живого інтересу держави до Українців? Їх дав шеф секції міністерства заграничних справ М а к і о у відповіді на інтерпеляцію українських делегатів в справі безправного побирання російським

урядом ціла від українських книжок, імпортованих до Росії. Як відомо російські цілові урядники стягають високі оплати від українських видань, висланих до Росії, покликуючись на те, що українська мова—се діалект російської. Що російські урядники так ставлять справу, не дивно, вони бодай беруть 17 руб. від пуда українських книжок за те що не признають української мови. Але ось що говорив в своїй відповіді, шеф секції М а к і о (29 мая н. ст.): „Інтерпеляція відносить ся до того самого предмету, що й інтерпеляція дел. Цеглинського з 1910 р. На сю останню інтерпеляцію відповів був попередний міністер, що в дипломатичній дорозі інтервентював у російського правительства що-до інтерпретації припису 178. п. з. російської митової тарифи, іменно: як розуміти слова: „Книжки і видання всякого рода, видані на російській мові за границею“. Інтерпретації треба було конечно, щоби дійти до належної оцінки тарифової позиції, що відносить ся до книжок в чужій мові. Австрійське правительство, користуючись даними, обнятими інтерпеляцією, вказало, що інтерпретація 3. позиції може бути лише така, що всі, в якій небудь, навіть в Росії вживаній, мові, друковані книжки належить уважати як підпадаючі під 2. позицію. Російське правительство відповіло на се, що по його думці мова руська, чи малоруська чи руська—се лише діалект російської мови, від котрої ріжнить ся лише кількома словами, що природи мови зовсім не зміняє. Тому російське правительство книжок і друків, виходячих в руській мові, не може вважати як видруковані на чужій мові, отже не може примінити до них 177 припису 2. поз. митової тарифи. Суть спору, як з сього виходить, лежить в осуді характеру української мови; отсей осуд инакший у російського правительства, инакший в інтерпелянтів. Міністер заграничних справ готов сю справу в дипломатичній дорозі порушити у російського правительства, до сього одначе конечно зібранне відповідних наукових підстав, які можна би протиставити російському правительству в сираві осуду характеру української мови, а попере те зі сторони інтерпелянтів у зібранню даних могло би міністри влекшити справу“.

Правда, який чудовий доказ інтересу австрійської держави до українських справ, як він відповідає становищу і заявам краевого правительства, яке недавно робило мир з Українцями! Суть справи—каже шеф секції Макіо—в тім, що погляди російського правительства і українських делегатів не однакові. Отже: російського правительства і українських делегатів! Спір між ними, а австрійське правительство в сю справу не входить.

Українська мова признана в Австрії поруч других мов краєвих, її вчать в народних школах, гімназіях, правительство обіцює українській університет, воно інтересуєть ся щиро українськими культурними

потребами, обіцяє ще пильнійше ними зайняти ся і підпирати їх — а виникає справа, чи є українська нація, українська мова—і представник того-ж правительства каже: міністерство готове інтервенювати в тій справі, але мусить мати докази, що українська мова самостійна, а не лише діалект, який ріжнить ся від російської мови кількома словами. Українські делегати мусять зібрати науковий матеріал, зібрати наукові дані, аби переконати австрійського міністра про самостійність української мови і „улекшити міністрови справу“.

Щож на се українські делегати?—

Рішили дати панови Макію „наукові докази“ самостійности української мови і переконати його, що така мова єсть. „Наукове товариство ім. Шевченка“, як найбільше авторитетна в даній справі інституція, має зладити відповідний меморіал, з усіма науковими доказами.

Будуть українські учені шукати по бібліотеках, нишпорити в книжках, питувати цілий ряд фільологів від Мікросіча починаючи, і будуть доказувати австрійському міністерству заграничних справ, що українська мова таки мова, а не діалект, і що вона таки існує. І то після того, як від 1848 року єсть на львівським університеті катедра української мови і літератури!—

Статя наша була написана, коли трагедія в Сараєві, якої жертвою вияло жите австрійського наслідника престолоа арх. Франца Фердинанда, поставила наново питанне про принціпіальне відношенне австрійського правительства до української справи і галицької політики..

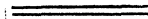
Як відомо, все останнє гучне бундюченне українських національних демократів опирало ся на старанно культивованій премісії про широкі імперіялістичні пляни, котрі, мовляв, престолонаслідник опирає на українським елементі і на його значінню за границями Австрії. Сим надіям на піддержку з боку австрійських імперіялістичних течій, що зосереджували ся довкола особи покійного наслідника престолоа, жертвувано нераз есенціональні політичні інтереси даного моменту, штучно присиплювано або поборювано все, що могло стати на дорозі „австрійській орієнтації“,—бо, мовляв, висока австрійська політика кінець кінцем стократно винагородить австрійських Українців, а головно представників сього курсу, за їх послуги і жертви.

Тепер кінець тим широким імперіялістичним плянам, кінець і надіям українських політиків, що готові були жертвувати все для тих плянів. І очевидно, тепер, коли покійного не стало, смерть його в українських національно-демократичнях кругах оцінюєть ся, як криза, котра як вони представляють, катастрофічно розбила їх зрештою правильні рахунки. Але—чи треба ще після всього вище сказаного додавати що-

небудь на доказ, що дійсність давно вже показала всю хибність тих рахунків? Чи не стало ся те все, про що ми говорили, ще перед тим, поки австрійські Українці стратили широго опікуна, як пише тепер одностайно українська національно-демократична преса? Ні, рахунки були таки не правильні, і даремно нац.-демократичні політики вмовляли в них віру до останньої хвилі. Безкритичний оптимізм українських політиків в Австрії, які на осліп йшли в сіти легенд, повинен би розвіятися. Помимо віри в прихильність і опіку, якої Українці мали зазнати від правительства, вони опинили ся в руках тої самої спілки, яка господарила в краю й перед тим, а представники центрального правительства, що говорили про зчливість для культурних потреб українського народа, потребують аж доказів його істновання.

Прикрі се переживання для австрійських Українців. Але для нації, що розвиваєть ся, що всю свою віру вкладає в будучність і має ще великі засоби незужитих сил—для такої нації всякі, найбільше прикрі і гіркі переживання мають, або скажім радше: повинні мати, одно добре: вони помагають здобути досвід, вчать розуму.

Чи протверезять останні події національно-демократичні групи, що взяли провід галицької політики, в їх безогляднім опортунізмі, чи буде треба на те ще нових, ще більше болючих ударів—покаже будучність.



З українського життя.

Під прапором „нового курсу“. Труси в українських просвітних організаціях. „Мерзость“ підполковника Переверзева. „Негодня“ невідомого офіцера Батюшка з ключем. Земські вибори на правобережній Україні. „Панське“ земство і провокація почаївців. Наслідки архієпископського політиканства. Знов п. Деревицький. Смит смієє. Пилип з конопель. Протести різного гатунку. Пам'ятник Кропивницькому. Справа великої ваги. Небезпека від „Мартина Борулі“. „Крамольний“ плодозмін.

Останні місяці живемо під прапором „нового курсу“. Молодий ще сей курс, але вже добре вбив ся в палки та пишаєть ся тернами, що густо розсадив по своїй дорозі. Властиво найбільше дав ся він в знаки загально-російському життю; для нашого ж життя приніс він тільки те, чого могли ми наперед сподіватись. Хвалити Бога звикли. Не перший і не другий рік свплять ся, наче з мішка, на українське жите, оті терни. Правда, поле адміністраційних утисків на нас ширять ся, примхи начальства усіх відомств збільшують ся і ринуть в глибину життя, але нерви не так гостро вже реагують на такі новини, ми не дивуємось їм, і тільки ждемо, що то ще і ще вигадають проти нас.

Ні для кого вже, наприклад, не було секретом, що уявляла з себе в останні роки хоч-би подільська „Просвіта“ по своїй роботі на користь українству. Відна, забита місцевою адміністрацією і петербурзькими секретними і не-секретними циркулярами просвітна організація, вона не жила житем, до якого була покликана по самій ідеї „Просвіт“, а тільки манячила; иноді щастило щось гуртом прочитати, иноді дати аматорську виставу, дозвіл на яку добував ся з величезними труднощами. А то так, баллові вечірки і більше нічого. Звичайно, більше ніж кому, адміністрації Поділля було відомо про таке існування сього виснаженого вже оазису. Отже комусь захотілось добити зовсім подільську „Просвіту“. Нарядили в ній трус. Звичайно, куда перш всього йдуть в таких випадках? В книгозбірню. І починають там шукати, самі не знаючи чого. Дописувач „Ради“ свідчить просе;

З того, як робили труси, видно, що ні жандармерія, ні поліція добре не уявляли, чого їм треба, бо в одних місцях, наприклад, брали дитячі книжки „Телесік“, „Зелений гай“, „Розум та почування тварі“ (нехай, мовляли, старші розбірають, що треба), а зоставляли історію Грушевського, „Кобзаря“ і т. и., а у других місцях забирали, головним чином, твори Грушевського і „Кобзаря“.

А в просвітян, слідом за сим потрушених, позабирали легальні українські книжки, журнали та газети: „Раду“, „Л. Н. Вістник“, „Світло“, „Маяк“. Здирали, глузуючи при сьому, із стін портрети українських письменників (Шевченка і інших); забирали також одривні календарі „Час“. Виконуючий обовяз-

ки жандармського полковника, підполковник Перверзев, угледівши в залі „Просвіти“ портрет Шевченка, сказав: „Повѣсили зтакую мерзость на почетнемъ мѣстѣ, да еще украсили какъ! Все это мазепинцы, австрияки, но я съ ними скоро расправлюсь“. Поліцмейстер, що був при трусі в „Просвіті“, забіраючи „Раду“, називав її „зрадою“.

Звичайно, нікого не можуть здивувати вирази бравого підполковника, ні його колеґ по трусови в „Просвіті“. І один і другий знали добре, що лишать ся непокараними за своє нетактовне поведінне „при виконаню службових обовязків“, а, навпаки, красномовність їхніх вчинків стане їм надалі в послужі. Їх відзначать, їх не забудуть і все вийде врешті „для пользы службы“. Доброму служаці треба тільки мати гарний нюх і піймати загальний тон. Коли реакція улюбила собі тепер найбільше цькуванняне проти українства, то чому ж не використувати п. Перверзеву такої нагоди? А в якій формі се здобути, він сам вже знав і у всякому разі церемоній не буде розводити.

Невідомо, чи й в с. Стрільченцях, теж на Поділю, трусив місцеву книгозбірню той самий підполковник Перверзев, але, трус стрільчинецької книгозбірні був зовсім схожий на трус Подільської „Просвіти“. Ось як опиує дописувач „Ради“ сю подію в Стрільченцях:

У неділю, коли бібліотека була замкнена, до села приїхав жандармський офіцер з стражниками.

Звістка про се сблетіла все село. Коли селяне прийшли до бібліотеки, там уже стояло скілька стражників та жандармський офіцер.

Прийшов і бібліотекар, щоб відчиинити бібліотеку для сих гостей. До бібліотеки нікого не пустили, приставивши до дверей стражника.

Почав ся трус. „Ишь хохли—гримав офіцер—портрет своего негодяя какъ убрали, а иконы и лампадки нѣтъ. Мы еще съ вами посчитаемся“. Перекидали всі книжки, котрі були на той час в бібліотеці, взявши з собою скілька десятків самого невинного змісту. Потім почали труси по селу.

У одного „Раду“ забрали, у другого якогось листа від товариша школяра. Потрусивши та допитавши де кого, офіцер почав дуже лаятись, згадуючи і Австрію і Франц-Йосифа і звичайно, „мазепинців“.

„Мнѣ стыдно за васъ господа,—закінчив свою промову офіцер,—да мы еще съ вами скоро увидимся“.

Читальню замкнули на замок, а ключ віддали батющці.

Вся ріжниця з просвітянським трусом тільки в тому, що там на адресу Шевченка було сказано „мерзавец“, а тут „негодяй“. І жандармський офіцер був чимсь засоромлений, бо, покидаючи Стрільчинці, сказав: „мнѣ стыдно“ і оддав ключ од книгозбірні батющці. Що далі сталося з стрільченецькою книгозбірнею, невідомо. Більш всего, певно, налякав ся і здивовав ся батюшка, який досі не може зрозуміти, що спільного є між жандармським трусом і обовязками священника і чого власне йому вручили ключа від потрушеної бібліотеки.

Що стрільчинецький батюшка і досі, певно, дивуєть ся, ховаючи в десяте місце од матушки довірений йому жандармським офіцером ключ,

се цілком зрозуміло. Але, здавалося б, що сильного повинні мати труси у просвітних інституціях з земськими виборами? Отже, „новий курс“ і тут виявив себе. Як переказують часописі, сі труси в українських інституціях, крім шукання мазепинської зради, входили ще в загальну програму розчищення вільного шляху для подільських націоналістів потрібного їм під час земських виборів, що одбувають ся в останні дні.

Йшла, бачте, широка підготовка до виборів у земство. Треба ж було піддержати „добру славу“ правобережного земства і дати змогу націоналістам на Поділю бути повними господарями в земстві і на далі. Як ні як, „Просвіта“ є поступовою організацією і коло неї може скупитись гурток виборців поступового напрямку, організуватись і провести в земство кілька душ зовсім не бажаних і націоналістам і їх опікунам. От і зачепили боком „Просвіту“, покінчивши з нею. Новий архирей Митрофан видав після сього наказ духовенству, щоб останнє пояснило селянам, що треба вибирати в земство тільки націоналістів і „роз'яснили“ кого слід; призначили якийсь далекий закуток місцем виборів, і все врешті вийшло, як по писаному. В земство проскочили все „свої“, або й так „певні“ люде.

Вибори в правобережні земства взагалі розкрили більше, ніж сумну картину. Ми вже не будемо казати про те, яких способів вживалось, щоб позбути ся того, чи иншого поступового виборця, або й цілих десятків їх. Сей бік справи досить докладно освітлював ся і досі освітлюєть ся в щоденній пресі. Нас в данному разі більше цікавить те, що творило ся навкруги сих виборів. Націоналістично-союзницькі заходи не спиняли ся ні перед чим: тут була і демагогічна агітація союзників, тут і залякування селянських мас, доноси, наклепи, підпоювання виборців і все, що є гіршого в арсеналі чорносотенної зграї. Ся зграя не зупинилась навіть перед деморалізацією селянських мас, аби досягти свого. Особливо в сьому напрямкові постарали ся почаївські союзники. Вони, знаючи добре велике культурне значінне земства, вдарили по болячих струнах селянства, доводили йому на Волині і подекуди на Поділю, що земство є „панська вигадка“, що проти нього треба бороти ся; воно, мовляв, бере тільки великі податки з селянства, а нічого користного йому не дає.

Така деморалізуюча село агітація мала по де-яких темних закутках свій вплив. Наприклад, в ольгопольському повіті селяне отверто в де-яких селах виступили проти земства, вигнали дрібних земських робітників і „настановили“ своє земство. Звичайно, наслідки сього вийшли сумні тільки для самих селян. Спировоковані союзницькою агітацією, вони муіли потім шукати в своїй біді поради в тих самих союзників у Почаїві. Само собою розумієть ся, що тут „агітатори“ виявили себе Пилатами і умили руки од усього. Вони, мовляв, агітували не проти

земства, а проти того, щоб його захопили в свої руки пани-Поляки та кадети і інші „жидовствуючі“. Земства треба, тільки й треба старати ся, щоб в нього попали „русскіє“ люди. Так всно й вийшло, що врешті мусіли почасти здебільшого „русскіє“, бо иньшим се не вдалось.

В певній мірі відіграла в сьому ролю байдужність поступових елементів і відсутність серед них організації. Але, як тут було організуватись, коли, крім отвертих переслідувань та утисків, чорний табір, мобілізувавши свої сили, тероризував поступові елементи не тільки своїми вчинками, а й тим, що в нього за плечима стояла спочувуюча адміністрація.

Духовенство теж під час виборів мусіло танцювати під епархіяльну дудку і по добрій, чи не по добрій волі одстоювати інтереси націоналістів та союзників. Все се надзвичайно яскраво одбилося особливо на Волині. Для яскравости виборчого кольориту не доставало на Волині на сей раз ще архієпископа Антонія; його перевели у Харків, а переведений на його місце з Холма арх. Евлогій не встиг ще добре освоїтись з почаївським штабом союзників. До речі, арх. Антоній тепер у Харкові. Як він сам заявив, його покликано туди для боротьби з сектанством. Звичайно, боротьба з сектанством є велика місія для православного архієпископа, але гадаємо, що для архієпископа Антонія перевод його з Волині є тільки почесне, напевне тимчасове, заслання. Аджеж відомо, яку ролю грав Антовій не тільки на Волині, а й по за межами її. Неспокійна „бойова“ постать єпископа давно вже трівожила російських дипломатів; він отверто поширював свою діяльність в дусі гр. В. Бобринського й на Галичину. Через се нераз виникали дипломатичні непорозуміння, і певно, „Свѣтъ“ не безпідставно подав звістку, що Антонія переведено у Харків заходами російського міністерства закордонних справ. Правда, місце Антонія заступив Евлогій Холмський, теж відомий „галицієфіль“. Але, Евлогій не мав і не може мати ніколи того впливу, що мав його попередник. Без арх. Антонія обійшлись і свята на козацьких могилах під Берестечком. Розважають ся собі почаївські ченці, як не агітацією серед селян, то земськими виборами, а як не останніми, то Берестечком. Роблять „політику“ тай годі.

Не одстав від них і п. Деревицький, попечитель київської шкільної округи. Про попередні його заходи проти українства в нас вже повідомлялось; сими ж днями п. Деревицький придумав на самоті ще одви циркуляр, хоч і не-спеціально проти-український, але такий, що найбільше торкаеть ся українства. П. Деревицькому не подобалось, що він по школах бачить часто вивішені портрети письменників, про літературну діяльність яких діти не вчать у школі. Здавало ся б, що з сього треба тільки тішити ся. Не можуть діти обсягнути всієї літератури, нехай хоч знайомлять ся з письменниками по їхніх портретах. Так ні, бачте, письменники сї „крамольні“ і діти нічого не повинні знати про

них. Особливо п. Деревницький незадоволений з того, що стіни залу для зборів і окремі кляси прикрашено портретами Шевченка та Короленка, які часто вирізняють ся серед інших своїм великим розміром і бувають прибрані вишиваними рушниками й квітками. Сього вже ніяк не може стерпіти п. Деревницький, а тому — геть такі портрети зі шкіл. Нехай ніколи школярі нічого не знають про Шевченка, Короленка.

У всіх отих заходах п. Деревницького, бувшого професора клясичної філології, цікавить нас тільки одна річ, чи дійсно вірить він у користь того що робить. Напевне ні. Адже ж був час, що й, певно, сам п. Деревницький ховав ся з творами Тургенева, а тепер сї твори—один з обовязкових предметів навчання в середній школі. Ні, п. Деревницькому треба було ще один раз, хоч замасковано, виявити своє українофобство, бо здасть ся, за тиждень до його циркуляру про портрети письменників, київські союзники послали на нього скаргу, і не кому-небудь, а самому Пуришкевичови із обвинуваченням в „мазепинстві“. І от, п. Деревницький поспішив обілити себе.

„Sum cuique“ сказав директор шкіл на Катеринославщині і заборонив розучувати по школах українські пісні. І справді, чому-б п. директорови не видати такого циркуляра, адже ж—кожен робить, що годен. А тут ще така нагода вислужитись. І певно вислужить ся і ще краще, ніж той поліціймейстер, що міг тільки назвати „Раду“ „зрадою“.

У Києві неначе той Пилип з конопель вискочив з проектом нового пам'ятника Богданови Хмельницькому інженір Альошин, один з членів київського клубу націоналістів, такого багатого на прожекторів усякого сорту. Подаючи свій проєкт що до збудовання ще одного пам'ятника Б. Хмельницькому, П. Альошин звертав уваги київської городської думи на те, що в 1917 р. сповняєть ся 250 років з дня прилучення України до Великої Росії. Що ж, ідея гарна. Тільки треба п. Альошину постаратись, щоб і другий пам'ятник Хмельницькому був такий гарний, як і перший. А кошти на новий пам'ятник Богданови Хмельницькому, на думку п. Альошина, очевидно дуже легко добути. Взяти просто тай повернути гроші зібрані на пам'ятник Шевченкови—на пам'ятник Хмельницького. Се при сучасних умовах так легко зробити. Справа з пам'ятником Кобзареві України затягаєть ся Бог знає на який час. А самі націоналісти нахваляються, що все одно він у Києві не стоятиме.

Націоналістам, звичайно, і карти в руки. Їхнє діло боротись з українством взагалі і з постановкою пам'ятника Шевченкови в Києві з-окрема. Тому й зрозумілі всі їхні старання коло того, щоб принаймні затягнути справу з постановкою сього пам'ятника. А ся справа з пам'ятником Шевченкови ускладняєть ся ще й з другого боку. Наслідки останнього конкурсу не задовольняють частину українського громадянства і навколо проєкту п. Шіортино почалась полеміка: проти Шевченківського комітету, що ухвалив проєкт Шіортино, посниались з

усіх боків протести, незадоволення, докори і т. инш. Протести навіть йшли від людей мало знайомих зі справою, як вона є, людей, що у вічі не бачили самого проєкту. Проте проєкт санкціоновано вже київською городською думою. Постанова думи затверджена вищою київською адміністрацією і тепер справа пішла на розгляд міністерства внутрішніх справ.

Бадьорою, дужою степовою і дійсно громадською силою віддає заява в ч. 100 „Ради“ 1727 катеринославських селян. Заява явилась наслідком відомої подорожі катеринославського депутата Макогона і інших у Львів на процес Бендасюка та поведінне п. Макогона там. Ось що пишуть катеринославські селяне:

„Макогін казав своїм духовним братам в Галичині, що на російській Україні немає ніяких селян Українців і навіть не чути про них. Се брехня! Навпаки, тутечки немає селян руських за винятком таких, як Макогін, що ставши кулаками споріднилися духовно з російською чорною сотнею і мало того, що топчуть заповіт своїх предків козаків, але, як в Думі, так і по-за Думою кидають болотом на народ, до якого належали згадані їхні предки.

Макогін ні в яким разі не є представником українського селянства в Державній Думі, бо понав туди тільки завдяки законуви 3-го червня та голосами великих земельних власників, на губернським виборчим зібранню. Останні-ж, підтримавши його кандидатуру, ні трішечки не помилились, бо потрапили на певного оборонця істинорусської ідеї, котру так завзято тепер провадять в житє. Ми протестуємо проти такого вчинку Макогона, навіть в тїм разі, коли він виступає з доручення чорної сотні, як є в даннім разі. Заявляємо, що представниками українського селянства в Державній Думі ми вважаємо трудову та с.-демократичну фракції і доручаємо боронити наші, взагалі селянські і з-окрема, національні справи. Макогонів вважаємо за зрадників та як землевласників-визискувачів нашого селянства“.

Сей протест, крім великого значіння в підрахунку наших національних здобутків на селі (підписали його селяне 12 сіл), послужить надалі наукою для всяких Макогонів і інших перевертнів українського народу і вони будуть надалі обережнішими в своїх заявах і по сей і по той бік кордону. Велике моральне задоволення принесла робітникам на українській ниві ся проста і щира заява селян. Се було одно з утішних явищ за останні похмурі часи нашого громадського життя.

Другим гарним, але вже матеріяльним придбаннем за сей час було відкрите памятника у Харкові на кладовищі батькови українського театру М. Кропивницькому. Свято відкриття пройшло скромно без великих премов (по кілька слів всього сказали — представник городського самоупрадування і представник українського студентства); семя небіжчика одержала багато телеграм і привітних листів з нагоди одкритя памятника.

Тихо і непомітно народилось в нашому житю ще одно явище не аби якої ваги. В звязку з Шевченковим ювілеем на сторінках нашої преси знов підняли питання, яке вже за собою нараховує три роки історії.

Се питання про вихованне національних талантів. Зпочатку сій справі якось не пощастило і вона була затихла. Тепер ювілей Шевченка зворушив наші громадські сили, про справу знов почали писати, пішли жертви і помалу склав ся маленький фонд на вихованне українських талановитих людей. Се один з перших практичних іспитів нашої громадської дозрілості і щастя Боже витримати його з честю.

Поки в час наростає громадське жите і більшають наші придбання, не сплять і наші вороги і лівія утисків простує вже туди, де не було її досі в найлютіїші часи. Не будемо вже казати про такі факти, як увільнення з посади учителя Сокола, що прослужив на ниві народньої освіти 30 років і тепер за виступ в оборону української мови на петербурзькому зїзді учителів мусів залишити любе і рідне йому діло. Такі факти нікого вже не дивують. А от, коли вже починають забороняти аматорські вистави, як, наприклад, заборонили ні з того, ні з сього у с. Ковонівці, пирятинськ. повіту, виставу „Мартина Борулі“ та „Миротворців“ Грінченка, то тут тільки можна дивуватись. А в Хоролі адміністрація визнала навіть „крамольною“ книжечку Е. Чикаленка — „Чорний пар та плодозмін“. Після доносу союзників на хорольське земство, яке ніби захопилось „украинской идеей“, приїхав в Хорол губернатор, „розішк“ редактора „Хорольскаго Вѣстника о-ва сельскаго хозяйства“ за друкування статей на українській мові. А після приїзду губернатора взяли ся за земство. Поліція почала допитувати хто, де, коли і з чийого дозволу роздавав книжки Чикаленка „Чорний пар та плодозмін“. „Агрономічний персонал був сим дуже здивований, пишуть „Раді“ з Хорола, бо книжку навіть „одобрено“ в народні бібліотеки. Земство перелякалось. Розіслало у всі школи, с.-господарські т-ва та агрономам такий циркуляр за № 4827:

„Предлагается изъять изъ ввѣренной Вамъ библіотеки брошюру Е. Чикаленка „Розмова про сельське хазяйство, книжка І-ша. Чорний пар та плодозмін“. Изд. 1910 г. и немедленно прислать в Управу, если таковыя имѣются. Въмѣстѣ съ симъ Управа предлагаетъ впредь указанной брошюры въ библіотекахъ не имѣть и между населеніемъ не распространять“.

Чого ж се така кара на таку невинну книжку, як „Чорний пар та плодозмін“? В земстві сї книжки звязані, запечатані і сам председатель управи підписав, що в тому пакунку „19 экземпляровъ“. От до чого дожились!“ — дивуєть ся хорольський дописувач.

Дійсно, тільки й можна сказати — „до чого дожились“. Адже ж, за що могли конфіскувати таку з усякого погляду тільки користну для нашого селянства книжку. Очевидно, тільки за те, що вона писана українською мовою. То чи не простійше-б було вже й заборонити зовсім українську мову. Очевидно, ми йдемо навпростець до сього. І логічним продовженням політики „нового курсу“ було б разом з книжками конфіскувати і людей за кожне вимовлене прилюдно українське слово.

„Новий курс“, парламент і країна.

Одставка гр. Коковцова й призначення за прем'єра п. Горемікина зворушили певні політичні кола, серед яких повела ся мова про „новий курс“, що повинен оновити нашу внутрішню політику, зблизити уряд з Державною Думою й, взагалі, зробити крок наперед в напрямку демократизації російського державного життя. Політичні оптимісти зробили з цього навіть логічні висновки: ті особи, що займають найбільш відповідальні міністерські посади, хутко залишають останні; на їх місце буде призначено свіжих людей, більш популярних й бажаних для громадянства... І так далі...

„Новий курс“ функціонує вже досить часу, але... ніхто з членів уряду досі ще не подав ся в одставку. Навпаки, об'єктивні дані говорять за те, що ще не скоро вони прийдуть до того, що депутат Неклюдов влучно прозвав „самоупраздненням“. Мало того... Вони, з особливою енергією взяли ся за переведення „нового курсу“ і майже кожного дня „свободному“ російському громадянину влаштовують такі несподіванки, які йому і не вмигали ся.

„Сезон“ „нового курсу“ розпочав Голова Ради Міністрів, п. Горемікин... Державна Дума якось ухвалила запитання п. Коковцову з приводу пенсійної скарбниці. Одповідь на се запитання була призначена на 12 марта. Але в сей же день п. Горемікин сповістив Голову Державної Думи, що він не вважає можливим для себе яко Голова Ради Міністрів давати пояснення на се запитання, бо до Голови Ради Міністрів, яко особи, що не підлягає Сенатові, Дума не може звертати ся з запитаннями. Таким способом п. Горемікин розв'язав ст. 33 „Учреждения Госуд. Думы“. Формально п. Горемікин правий. Бо ся стаття каже: Державна Дума може звертати ся до Міністрів й Головних Управителів окремих відділів, що підлягають по закону Сенатові, з запитанням... Але тільки формально. Річ в тім, що, коли редагували сю статтю (вона єсть вже в „Положеніи 6-го августа“), тоді ще не було Ради Міністрів в тій формі, в якій вона тепер існує. Тільки 19 жовтня 1905 року Рада Міністрів була реорганізована „в цѣлях вящаго ея объединенія“ і дістала ту компетенцію, яка їй належить. З особна, й Голова Ради Міністрів одержав такі права, що роблять його особою відповідальною за загальне керівництво об'єднаного уряду, бо юридична природа останнього нічим не відрізняється від кожного взятого нарізно міністерства. Більше того. Крім мертвої літери закону існують ще прецеденти, що вкладають живий зміст в закони там, де існує непевність. Наприклад, єсть в „Учрежд. Госуд. Думы“ п. 2 ст.

18-ої, але він ігноруєть ся як Думою, так і урядом. Прецеденти також давно вже внесли й до ст. 33 „Учрежд. Госуд. Думы“ відповідний коректив. Так і Столипін і Коковцев завжди давали пояснення, будши Головами Ради Міністрів, на запитання Державної Думи, окрім того й Державна Рада також вважає, що Голова Ради Міністрів підлягає доглядови законодавчих установ, бо в 1912 році ухвалила запитання до Столипіна, яко Голови Ради Міністрів, з приводу заведення земства в західних губерніях на підставі ст. 87-ої Осн. Зак.

Горемікин ставши на формальний ґрунт, витворив сим дуже небезпечне становище: досить якомусь міністрови своє незаконірне распорядженне перевести через Раду Міністрів, і Думі вже не вільно вимагати від нього з сього приводу пояснень; опозиція внесла де-які додатки до законопроекта про реформу Сената в тім смислі, що й Голова Ради Міністрів підлягає Сенатови і що останній може відмінити його незаконні накази. Але праві лави Думи за льояльною допомогою вельмильояльних земців-октябристів провалили сї додатки... Віднині Дума не має права звертати ся до Голови Ради Міністрів з тими чи іншими запитаннями.

В сьому питанню „новий курс“ знайшов собі спочутте серед більшости низшої палати!

Безкровна перемога п. Горемікина в Думі в смислі обмеження прав останньої розпалила і п. Касо, який доручив своєму вірному джурі, бар. Таубе, вказати Думі на її місце, хоч пан джура успіху не мав...

На чому ж виявили ся заборчі інстинкти бар. Таубе?

Ще в 1912 році Державна Дума забажала поліпшити матеріальний стан вчителів жіночих гімназій. Вона визнала се питанне нагальним й роздвигла його в порядку спішности. Але виділ народньої освіти, взявши на себе виробленне відповідного законопроекта, за два роки нічого не зробив в сїм напрямку. В марті біжучого року се питанне повстало знов перед Думою і вона його вирішує здійснити в порядку думської ініціативи. Тоді представник п. Касо, бар. Таубе, заявив, що яким би симпатичним не був законопроект сам собою, але міністерство не може взяти участі в його обговоренню, бо порядок останнього суперечить ст. 57-ій „Учрежд. Госуд. Думы“. Я процитую сю статтю, аби читач побачив, яким и обмеженнями прав Думи загрожує така „інтерпретація“ закона: „Коли Державна Дума поділяє міркування (33 членів. О. К.), що викладені в заяві про бажаність одміни або зміни існуючого або видання нового закона ¹⁾, то відповідний законопроект вироблюєть ся й

¹⁾ 33 члени Державної Думи мають право вносити заяви на обговоренне Думи про виданне нових законів, або про зміни старих, або про доповнення законів, або про автентичне їх зясування.

вносить ся в Думу відповідним міністром. Як що міністр не захоче скласти такого законопроекта, тоді Дума може засновати для його розроблення комісію зі свого складу“. Барон Таубе розуміє закон абсолютно. Саме: в 1912 році уряд погодив ся розробити відповідний законопроект; через те Дума вже не має права виявляти свої ініціативи. Але для кожного ясно, що таке розумінне ст. 57-ої загрожує повним знищенням права Думи проводити закони з власної ініціативи. Досить буде якому-небудь міністрови взяти на себе вироблення відповідного законопроекта, аби усунути порушене питання з обговорення Думи на необмежений час, бо ст. 57 ніякого терміну для внесення такого законопроекта не призначає.

Але ні в чому так яскраво не виявили ся тенденції „нового курсу“, як в справі покликання посла Чхеїдзе до відповідальности за промову, яку сказав він в Думі під час обговорення законопроекта про будованне робітничих хат. З особливого журналу Ради Міністрів з 20 марта 1914 року видно, що міністр внутрішніх справ углядив у промові депутата Чхеїдзе „преступное возбужденіе к ниспроверженію монархическаго образа правленія в Россіи и к замѣнѣ его республиканским“, а міністр юстиції запевнив, що в сій промові є безсумнівні ознаки злочину, про який говорить ся в п. 1 ст. 129 „Уголовного Уложенія“. Тому Рада Міністрів ухвалила доручити міністрови юстиції внести справу про карне переслідування депут. Чхеїдзе на обміркованне першого департаменту Державної Ради.

Перший департамент, розглянувши сю справу 13 травня, не зважаючи на блискучу й юридично-непереможну аргументацію відомого криміналіста Таганцова, ухвалив розпочати попереднє слідство.

Справа майже передрішена!

Я вже підкреслював в попередній статті¹⁾, що імунітет депутатів фіксуєть ся ст. 14 „Учрежд. Госуд. Думы“ і зясовував всю юридичну вартість посилок уряду на ст. 22 „Учр. Гос. Думы“, яка неначе б то дає йому право покликати депутатів до відповідальности не тільки за злочинні вчинки, але й за промови їхні з думської катедри. Я вказував на те, що не дивлячись на категоричність змісту ст. 14, уряд її ігнорує й ігноруватиме, доки не буде переведено законопроект, що зєднав-би сі дві статті (14 й 22) в одну, яка категорично забезпечувала-б повний імунітет народним представникам²⁾. Принцип імунітета впливає з самої природи парламентаризму. Ще на початку XIX ст. Рос Коляг се зясував такими прегарними словами: „По- за атмосферою безумовної незалежности парламент існувати не може. Ось через що й визнаєть ся

1) Осіння сесія Думи. „Л.-Н.-В.“ № I за 1914 р.

2) На засіданню Держ. Думи 27 травня с. р. такий законопроект ухвалено більшістю 136 голосів проти 69, себ-то більше ніж $\frac{2}{3}$ всієї Думи.

за аксіому конституційного ладу теза, що за виголошені в палаті слова депутат відповідає тільки перед нею самою“.

В той час, коли в Росії тільки починаєть ся боротьба навколо питання про імунітет народних представників¹⁾, в західній Європі давно вже вирішено се питання. І треба було долі так без жалю поглузувати. з „нового курсу“, висунувши аналогічне питання в Пруссії, що керуєть ся людьми, політична психологія яких мало чим відмінна від політичної психології російських урядовців, але які все ж мають якесь почуття законности та звичку до конституційного ладу.

Граф Іорк (консерватор) звернув ся сими днями в палаті панів до міністра юстиції з вимогою притягти до сулової відповідальности соціал-демократів, що одмовили ся встати, коли виголошувало ся „hoch“ на честь цісаря в рейхстазі. Міністр юстиції заявив, що не можна того зробити, бо депутати користують ся імунітетом. Саме через се прокурор відмовив ся розпочати судове переслідуванне соціал-демократичних депутатів. „Але хоч би переслідуванне й розпочало ся,—сказав міністр,—справа майбуть що скінчила ся б їх виправданнем.“

Чи потрібні коментарії?

Тенденції „нового курсу“ ясні. Тільки Дума, що й досі стоїть на перешкоді реакції, тільки вона ще досі має де-які права, стоїть живим свідком розгублености й слабкодушности ідеологів дореформеного ладу в 1905 році. Тільки в сій частці „конституція“ ще не була ліквідована. „Новий курс“ поставив собі завданням звести на нівець й сю частку. Треба згодити ся, що за для осягнення сього він вживає вірних засобів. Але не тільки на Думу звертаєть ся його увага: яку б сферу політичного життя не взяти, які б політичні інтереси не зачепити,—всюди можна побачити ознаки його творчости. „Новий курс“—се, коли вжити слів князя Є. Трубецького, реакційний нігілізм. Себ то напярмок, що кожна власть є найвищим безумовним началом, по над яким немає нічого святого, вишого, ані Бога, ані закона, ані сумління. Єсть тільки один голий принцип власти, перед котрим все повинно схилити ся²⁾.

Але коли в дореформену добу сей „голий принцип власти“ цілковито колідував з загально-державними інституціями, то в „конституційну“ епоху він різко з ними розходить ся. Початки права, що пройшли повз ідеології апологетів реакції, глибоко зворушили суспільство, яке встає в їх оборону з тим більшою рішучістю, чим сильнійше й отвертійше їх ігнорує реакція. Тому, як курс Столипіна й Коковцева не міг задовольнити вимог часу й вимог нового державного ладу, так і „новий

1) Бо відповідний законопроект, ухвалений Думою 27 травня, безперечно буде одкинутий Державною Радою й матиме тільки декляративне значінне.

2) Кн. Є. Трубецкой. Реакційный нигилизм. „Рус. Вѣд.“ № 28 за 14 р.

курс“, курс Горемікіна—Маклакова, не може й не зможе цього досягнути. Але в той час, як курс Столипіна й почасти Коковцева переводився в атмосфері загального розчарування й зневіря, а значить, не зустрічав проти себе виразної й твердої опозиції,—сучасний курс саме й одрізняється від попередніх тим, що йому доводиться функціонувати в атмосфері загального розбуркання й незадоволення. Він губить навіть своїх прихильників. „Нелад поміж урядом й громадянством,—говорить, напр., барон Розен,—все більше й більше загострюється в міру того, як яскравіше й яскравіше виявляється нахил знищити потроху все значіння великого акту (себ-го маніфесту 17 жовтня. О. К.). Стремління сяї небезпечні. Історія всіх народів і часів вчить, що ніколи спроби повернути назад колесо історії не мали в кінці успіху, але завжди приводили до тяжких, а часом й нещасних наслідків...“¹⁾

Але й в Думі курс Горемікіна—Маклакова з дня в день одпихає своїх прихильників до опозиції. Хто стежив за бюджетовою дебатами, той міг бачити, що „новий курс“ знаходить собі підтримку тільки на крайніх правих лавах Думи, серед тих людей, міра моральності і державного розуму яких давно всім відома. Я не буду наводити уривки з промов представників поступових фракцій: останні завжди були в опозиції до урядової політики. Я процитую слова лідерів тільки тих думських фракцій, що давніше „не тогмо за страх, але й за совість“ підтримували „обеднавий“ кабінет.

„Головною рисою нашої внутрішньої політики й раніш був брак законності й нахил до самоволі, або ще гірше, до введення самоволі в закон. Такі спроби дають протилежні наслідки. Вони привчають до самоволі ті елементи, в відношенні до яких така самоволя вживається. Мені здається, що вся наша урядова політика недалеко одійшла від панцизлянських поглядів... Зміцненню критики уряду підкреслює те, що розбрат між урядом й лояльними елементами робиться все більший, і для мене зовсім незрозуміле, куди піде далі уряд“ (з промови лідера лівих октябристів, посла Шидловського)²⁾.

„Перша хвороба, на яку слабує уряд, се—дальтонізм, себ-то така вада, при якій людина не може розрізняти де-які коліри... Все земське самоврядування уряд бачить пофарбованим у яскравочервоний колір... Друга хвороба уряду по-латині зветься neurasthenia, але Німці влучніше підкреслюють прикмети цієї хвороби, прозиваючи її „reizbare Schwachheit“ (дражлива слабкість) (з промови офіційного речника фракції земців-октябристів, депут. Степковського)³⁾.

¹⁾ Стеногр. отчет. Госуд. Совѣт. Засідання 29 янв. 14 г.

²⁾ Стеногр. отч. Госуд. Думы. Засідання 24 апрѣля.

³⁾ Стеногр. отчет. Госуд. Думы. Засідання 24—IV—14.

Лідер консервативної групи („центра“), депутат Львов, прозвав шлях „нового курсу“—шляхом „затримування необхідних реформ, неповаги до прав народнього представництва й призирства до громадської думки“¹⁾.

Формули переходу до чергових справ з приводу обрахунків міністерств внутрішніх справ й народньої освіти, міністерств найбільш реакційних і руйнуючих,—ухвалені $\frac{2}{3}$ всієї Державної Думи. Сі формули дають саму гостру оцінку тенденціям „нового курсу“.

Розуміть ся, на конкретні висновки зі всего сего сподівати ся не доводить ся. Але не втім річ. Важним єсть самий факт вступу на опозиційну стежку Думи, тої Думи, що шість довгих років шукала спільної мови з урядом, тої Думи, що глибоко вірила „в оновленне власти“. Ся опозиційність ізольоє уряд від живих сил країни, одсовує його по-за межі закону, по-за межі права.

Дума не на боці уряду. Але в Думі відбиваєть ся настрої країни. Навіть висловлю ся ще сильнійше... В обставинах самобутньої російської конституції ота незначна опозиційність Думи, яку я зазначав вище, може свідчити про те, що незадоволенне в країні поступово наближаєть ся до свого шахішма. „Мені довело ся,—пише депутат Олександров,—побувати по де-яких визначних містах, здибати ся з людьми найріжнійших громадських станів,—і вражіння, які я дістав з сих балачок, досі мене пригноблюють. Я гадаю, що не перебільшуватиму, коли скажу, що вищі свідомі верстви провінціального громадянства доведені майже до роспуки. Я не здибав жадної людини, навіть серед найпоміркованійших кол суспільства, навіть серед тих кол, що офіціально числять ся на боці „властей придержащих“, яка б похвально відносила ся б до сучасного курсу“²⁾. Се не одинока характеристика. Я міг би навести безліч анальогічних цитат з ріжних статей, що уміщені протягом сього року по всяких поміркованих й поступових часописах і які належать людям, що вдумливо спостерігають сучасне жите Росії. Але для всіх них спільним єсть один мотив, що так знаменито висловив депутат Шингарьов. Керманічі „нового курсу“ самотні, бо за ними немає нікого. За ними немає представників релігії й церкви, бо незалежних вони женуть і бажають тільки безсловесної слухняности; за ними немає науки, бо незалежних й талановитих вони викидають, а пасажують донощиків, плягіаторів, шкандалістів; за ними немає суду, бо вони жахають ся суду, підроблюють і перекручують його ухвали; за ними немає молодіжи, бо вони підкупаючи науку, роблять шкандалістів, академістів; за ними немає незалежної преси, бо вони душать її і, підмогоричуючи видання, утво-

1) Стеногр. отч. Госуд. Дума. Засѣданіе 3—V—14.

2) Александров. В глубинѣ Россіи „Рѣчь“ № 13 за 14 р.

рюють свій підневільний друк; за ними немає громадянства, бо вони боять ся його, підроблюють вибори до Думи й міст, давлять на земства й міста; за ними немає авторитета влади, бо вони не можуть працювати нормально без охрани, без кари, без порушень, без заслання, без арештів, без адміністрації. За ними немає нікого, крім злиденної купки малесеньких людей, що крамарюють своєю совістю, що особисте добро становлять вище вартости держави, слави й величи країни“ 1).

„Новий курс“ і країна різко розійшли ся. Ясно, що такий стан річей довго тягнути ся не може. Тому, коли уважно придивити ся до того процесу, що тепер відбуваєть ся в Росії, то кидаєть ся в очи, що з одного боку йде мобілізація сил, а з другого—роблять ся спроби нової політичної орієнтації. Мобілізують сили крайні верстви російського громадянства. Шукають легального виходу з тої кризи, що насовуєть ся на країну, середні громадські групи.

Мобілізуєть ся реакція. Одчиняють ся всякі „Содружества“, що в осередок пролетаріату хотять внести колотнечу, азефіцину й моральний розпад; всякі „Філаретівські товариства“, які міцним ланцюгом духовної роспусти намагають ся спутати молоде покоління, що й без того живе в атмосфері якогось дикунства й хулїганства; накладаєть ся veto на все те, що носить на собі хоч тїнь де-якого поліпшення соціального становища людности (останні вотуми Державної Ради); сиплять ся щедрою рукою кари не тільки за вчинки, не тільки за думки, що носить на собі характер заклик до „ниспроверження“, але й за думки, що теоретично традують яке-небудь наукове питання (напр., справа проф. Бодуена де-Кортюне).

Але мобілізуєть ся й пролетаріат. Стає на сталий ґрунт робітнича преса, не дивлючись на всі „скорпіони“, що трапляють ся їй на дорозі. Все організованійш й організованійше відбувають ся його виступи, хоч зовнішні обставини дуже несприятливі для сього.

Тільки середні групи ще досі дезорганізовані, ще далекі від свідомости боротьби во імя тих принципів, що декларативно виголошують ся ними, починаючи з часів реакції. Вони шукають, як я вище зазначив, легального виходу з сучасної політично-державної нісенітвиці. Хоч вони й згадують про боротьбу, то про ту тільки, що переводилась би виключно в межах парламентських. При чому одні ставлять на чергу утворенне думської більшости (опозиція й октябристський центр) для „ізоляції“ уряду; другі—обєднання всіх опозиційних сил, щоб примусити уряд до капітуляції.

Першу ідею порушив депутат Маклаков. Розбираючи тактику октябристів, він прийшов до того висновку, що вони належать до опозиції, і тому треба бороти ся не проти них, а разом з ними. Треба

1) З примови ден. Шингарьова. Стеногр. отч. Засіданіє 22—IV—14.

використати їх ліберальний настрій й злучити кадетські заходи проти реакції з їхніми. Що може дати ся спілка для Росії? По-перше, „вона покладе межі реакційному законодавству“, по-друге, вона „покаже урядови на його ізольованість в тім осередку, з яким він бажає рахувати ся, керувати без якого він не вміє; а се утворить той правний й психологічний натиск на владу, значінне якого опреділюєть ся по-за Думою,—тою підтримкою, що сама Дума в сій політиці зустрине в країні“¹⁾. Говорячи про октябристів депутат Маклаков, очевидно, має на оці октябристів-земців, бо ліві октябристи майже завжди йдуть поруч опозиції, а праві октябристи, як каже п. Шингарьов, „плутають ся десь коло націоналістів й „конституційних консерваторів“ групи Крупенського“²⁾.

Що-ж то за октябристи-земці? „Се—порожнє місце“,—так атестує їх октябрист Хомяков. „Вони самі боять ся—каже п. Милюков—прямої підтримки з боку опозиції й, здаєть ся, влада має незрівняно більш засобів, щоб дати почути сим діячам залежність від себе, ніж мають вони, щоб тримати в залежності від себе владу“³⁾.

Характеристика і влучна і вичерпуюча. Але коли б хто небудь з оптимістів все-таки їй закидав в суб'єктивності, то один з лідерів октябристів-земців, п. Варун-Секрет, виявив їхні карти. „Навіщо нам продавати своє першенство за сочевичну юшку? Ми знаходимо ся в користному становищу й анулювати себе не бажаєм. Наш голос має рішуче значінне, хоч ми й складаємо невеличку групу. Ми будемо незалежні й голосуватимемо коли з правим, коли з лівим крилом Думи“⁴⁾.

На ліпшу відповідь д. Маклаков і не міг сподівати ся.

Далі... Депутат Маклаков говорить, що треба показати урядови, що він ізольований в країні. Я трохи вище зупиняв ся на сьому питанню і довів, що влада не тільки чує свою ізольованість, але й знає про неї.

Оптимістичність експозе д. Маклакова під виїшню політичну хвилю вражає настільки, що воно однодушно всіми було одкинуто. „Рішення з приводу пропозиції В. Маклакова склало ся якось легко, раптом, і рішення се таке, що пропозиція немає під собою ніякого практичного ґрунту“⁴⁾.

Заходи депутата Маклакова коло утворення думської опозиційної більшості не мали позитивних наслідків. Але в звязку з сим повстало ширше питання—про загальну тактику опозиції.

Ся опозиція, що складала органічну більшість в першій й, почасти, в другій Думах, увійшла в третю Думу з тими гаслами, які вона широко поставила в двох попередніх, з тими стремліннями, які були їй характеристичні в її Думах, з тими мріями, які панували нею в пар-

1) „Рус. Вѣд.“ за 26/II.

2) П. Милюков. Новый путь? „Рѣчь“ за 25/II.

3) Интервью с Варун-Секретом. „Рус. Вѣд.“ за 26/II.

4) Литовцев. Парламентскій дневник. „Рѣчь“ за 26/II.

ляменті „народнього гніву“. Тому її початкова діяльність була такою яскравою, особливо, на чорному фоні чорної більшості, що густо засіла майже на $\frac{3}{4}$ думського сегменту. Але з часом її бойовий тон почав спадати... Вона почала віддаляти ся від народу, принаймні, від виборців, бо зносини з останніми були заборонені. Від гострої критики вона перейшла до позитивної роботи. Вона зайняла становище відповідальної опозиції, або, як висловив ся на одному з бенкетів в Лондоні д. Милюков, опозиції його Величності. В атмосфері вузького законодавчого матеріалізму вона мимоволі мусіла звзвити й свої пляни. Вона критикувала, але й будувала... Не можна одкидати того, що її зусиллями було поліпшено урядові законопроекти; але саме ті з них, де опозиція мала найбільше успіху, загинули зовсім, або радикально змінені Державною Радою... А як так, то чи не шкода і заходу? Чи варт було відмовляти ся від того, що їй належало ся органічно? Опозиція—меншість. Меншість змагаєть ся, критикує, але не будує, бо для будівництва вона немає відповідного ґрунту... Розумієть ся, що з часом мусіло виникнути з боку громадянства нерозумінне її завдань, її, мовляв, практичності... Нічого позитивного немає, а опозиція по-вуха влізла в переведенне позитивної роботи...

Першими, хто порушив питання про тактику опозиції, були „Рускія Вѣдомости“. Визначні ділячі опозиції відгукнули ся на се статтями. Завязала ся жвава полеміка, що мала й практичні наслідки: конференції поступовців і кадетів висловили ся за гострішу опозиційну тактику поступових фракцій. Останні, наприклад, голосували сего року проти бюджету en bloc...

Але ясно, що ані пляни депутата Маклакова, ані гостріша тактика опозиції не спричинять ся до того, до чого повинен привести „новий курс“: до демократизації держави. Не спричинять ся тому, що в межах самої парламентської боротьби, в межах всяких міжпартійних думських комбінацій при сучасних політичних відносинах сієї демократизації осягти неможливо. Се визнає вже й сама опозиція. Але вона не робить зі всего сего певного висновку. Опозиція любить посилати ся на Европу, а, особливо, на Англію, де органічно відбував ся процес демократизації країни. Але англійський парламент здобув там значінне першорядного державно-політичного чинника не промовами, не парламентськими комбінаціями, а використанням тої ситуації, що складала ся по-за нм.

Сучасний урядовий курс з завзятою упертістю йде шляхом реакції, шляхом повної ліквідації тих невеличких цінностей, що лишили ся ще з 1905 року. Але з того, про що я казав у горі, видно й иньше; видно, що країна виступила на нову путь—путь демократизації державного ладу.

Албанська справа і Балканські відносини.

Албанія являєть ся тепер єдиною країною Балкану, що має нещастє ще залежати від „Європи“. Сама по собі Европа є тільки дипломатичною фікцією, в дійсности ж в албанській справі, як і багатьох иньших політичних питаннях останнього часу, стоять проти себе дві ворогуючі чи принаймні конкуруючі групи держав і се усуває всяку можливість якогось порозуміння та річевої політики європейських держав в албанськїм питанню. Положення погіршуєть ся тим, що Англія—єдина держава здібна на незалежну політику в Албанії,—все більше усуваєть ся від албанських справ, обмежуючись чисто формальним додержуваннем постанов європейських держав в албанськїм питанню. Франція цілковито упокорена своєю північною спільницею і іде слідком за нею не тільки в питаннях міжнародної політики, а і дозволяє їй вміщувати ся в свої внутрішні справи, як се яскраво виявило ся при заведенню трьохлітньої військової служби у Франції. Французький посол в Петербурзі підносить ся в політичнїм житю Фринції чи не висше самого президента французької республїки і його безмежний вплив не знаходить належного відпору жадної з політичних партій Франції. Австро-Угорщина, за кождим кроком якої нільно стежить Росія, в кождім своїм виступі в албанських справах мусить чекати санкції Європи. А дістати одноголосне благословенне Європи в найменшій з албанських справ річ зовсім не легка; до тогож енергія Австро-Угорщини тут зведена до мінімуму безконечним суперництвом з своєю приадрійською спільницею.

Свою працю в Албанії Европа увінчала короною на голові принца Віда, ледви розпочавши сю працю; отже нема нічого дивного, що корона ся тримаєть ся на голові її власника так слабо. Культурна Европа віднесла ся занадто легкодушно до своїх обовязків перед албанськими дикунами, зваливши на плечи принца Віда упорядкованне албанських відносин і не давши йому до тогож двох головних підстав, на яких тримають ся тепер корони—грошей і війська. Що принц Від не є адміністративним генієм, про те ніхто сперечати ся не буде, але поперше геніяльність не є необхідною ознакою коронованої особи, а подруге і геній потребує необхідного матеріялу для втілення своїх ідей і талановитих осіб, які помогли б йому при переведенню його ідей в житє. А помічники принца Віда, інтригуючи один проти одного, більш пошкодили, ніж помогли йому, порадивши втїкати на італійський корабель замість того, щоб рішуче виступити проти повстанців і постарати ся задумати повстанне в самім його початку.

Ессад-Паша не був, звичайно, причиною повстання, він був тільки

його ініціатором, що віроломно постарався використати фанатизм темних мас магометанського селянства для здійснення своїх темних плянів. Проти Ессада-Паши виступила не тільки жандармерія, а і албанські націоналісти і арештований він залишив на чужім кораблі свій край, в яким хотів панувати. Про Ессада-Пашу албанські повстанці дуже скоро забули, але на його місце прийшли десятки подібних йому і повстання охопило поволі цілу південну і середню Албанію.

Для спокійного культурного розвитку Албанії бракує передусім свідомости, а навіть і почуття національної єдности у її мешканців, сеї необхідної підстави державного організму. Народне господарство, що могло б переступити через межі поодиноких родів і релігій і спричинити ся до розвитку національної єдности Албанців, знаходить ся ще в початковій стадії свого розвитку, і має дуже незначний вплив на розвиток суспільних відносин в Албанії. Албанія повна суперечок і контрастів: рід тут ворогує з родом, релігія з релігією, селяне з власниками землі, беями, і беї один з одним, в боротьбі за частинки політичної влади, яку Європа передала в руки принца Віда. Влада всюди спираєть ся на силі, тим більше вона повинна спирати ся на силу в Албанії, горожане якої, узброєні всіми здобутками нової техніки знищення, мають пошану лише перед грубою силою. Століття турецького панування не пройшли для Албанії без сліду; Туреччина залишила в спадщину Албанцям іслам, цілковиту політичну дезорганізацію і ворожість до всякого державного ладу. Призначивши християнського володаря Албанії, Європа зважила ся на дуже небезпечний експеримент, і виправдати сей крок можливо тільки небажаннем залишити нещасливу країну під руйнуючим впливом Туреччини. Національний розвиток Албанії дійсно можливий лише під охороною держав, зацікавлених в існуванні сеї країни. Можливо, що за-для національної самостійности Албанці і вибачили б своєму володарю його християнське походження, але вороги албанської самостійности не спали, і принцevi Віду довело ся обороняти самостійність Албанії, виставивши гармати проти своїх непокірних підданців.

Повстання албанських селян проти нового уряду закордонного походження. Се дуже яскраво доводять безглузді домагання повстанців відносно повороту уряду падишаха, проти якого вони недавно ще провадили таку завзяту і криваву боротьбу. Повстання провадить ся уперто і пляново і організовано безперечно не самими албанськими селянами; повстанці прекрасно узброєні і мають очевидно досить не тільки зброї і пороху, а і грошей, без яких вони не змогли б прогудувати таких порівнюючи великих мас людю, сконцентрованих у військовій стані. Повстанці дуже добре поінформовані про всі пляни боротьби з ними і се безперечно доводить досить тісний звязок між „вірними“ уряду Ал-

банцями і повстанцями. Знають повстанці і про апатичне поведження Європи в албанських справах і не хочуть особливо дратувати її штурмами Дураццо, сподіваючись позбути ся немилого їм князя і без штурму його столиці. Участь турецьких емісарів в албанськїм повстанню не підлягає звичайно жадному сумніву, а в останнім часі газети повідомляють не тільки про допомогу повстанцям грїшми та зброєю з сербського боку, а і про безпосередню участь переодягнених сербських салдатів в боротьбі проти албанського уряду. Співробітництво Сербії і Туреччини в боротьбі проти албанського уряду було б звичайно явищем в висшій мірі оригінальним, але Балкан є країною взагалі досить своєрідною.

Боротьба з такими різнородними ворогами для албанського уряду була тим трудніша, що в Дураццо ніяким чином не могли osiąгнути єдності в виступах проти повстанців. Заходи принца Віда дуже часто розходили ся з заходами контрольної комісії, склад албанського кабінету міністрів міняв ся частійше ніж в Франції; а між австрійськими та італійськими покровителями молодї держави провадила ся безупинна закулісна боротьба за вплив на албанський уряд, яка часами osiąгала стопня непорозумінь між віденським та римським урядами. Арешт і висилка авантюриста Ессада-Паши, наприклад, стрінула дуже неприхильну критику в римській пресі, якою італійські дипломати може сподівали ся здобути прихильність повстанців в разі їх перемоги над урядом принца Віда. Змагаючись з Австрійцями за вплив на албанський уряд, Італійці не мали б разом з тим нічого проти того, щоб усунути німецького князя, на якого Австрія та Німеччина цілком природно могли мати більше впливу, ніж Італія. Найбільшого напруження osiąгли австрійсько-італійські відносини в Дураццо в часі відомої афери італійського полковника Муріччіо та арештованого разом з ним професора італійської мови, обвинувачених в тім, що вони подавали повстанцям відомости з Дураццо. Афера ся не osiąгла свого льогічного кінця, вина Італійців не була безперечно доведена, небезпечну для австро-італійських відносин аферу постарали ся як найскорійше затушувати і Італійці були випущені на вільну стопу; у Відні і Римі були зроблені відповідні заходи, щоб вернути нормальні відносини між представниками обох держав в Албанії і урядові органи урочисто повідомили, що між австрійськими та італійськими матросами в Дураццо існують найліпші відносини. Яко сатисфакції для Італійців посол Аллесті домагав ся усунення неповинного голяндського офіцера Томпсона, що заарештував згаданих двох підозрілих Італійців. Незабаром Томпсон був усунутий кулею албанського повстанця, обороняючи, як чесний ляндскнехт, чуже йому місто і країну з посадженням Европою чужим Албанії князем.

Справи молодї держави йшли все гірше. Гуманний але досить легкодумний план оточити повстанців і без великого проливу крови

примусити їх піддатися, стрінув на шляху свого переведення непере-можні перешкоди. У албанського уряду не було досить сил не тільки для нападу на повстанців, а навіть і для оборони від них. Урядове військо, набране переважно з християнських малісорів та мірдітів, билося з повстанцями дуже неохоче за чужу їм справу албанського уряду і терпіло поразку за поразкою. В кінці мая повстанці здобули резиденцію Ессада—Тірану і посувалися безупинно вперед, Шіяк, Кройя, Шеккіне і Кувайя опинилися також в руках повстанців і „Могаметанський комітет“, що провадить повстанням, оповістив приєднання цих міст до Туреччини. Разом з тим повстанці, сконцентрувавши свої сили на горах Раствулу, почали правильну облогу столиці Албанії. Правда, напад повстанців на місто був відбитий при допомозі шкодівських гармат з великими втратами для повстанців, але і Дураццо втратило при сьім свого сміливого оборонця Томпсона. Спроба заступника Томпсона—Кроона рішучо виступити проти повстанців довела лише цілковиту недісциплінованість вірного князю албанського війська і могла б кінчитися досить трагічно для Дураццо, коли б артилерія з європейськими вольонтерами не відбила нападу повстанців на місто.

Нове міністерство з проводирем албанських націоналістів Турканом-Пашею на чолі і з мірдітським принцом Пренк-Біб-Дода в своїм складі не поліпшили положення албанського уряду. Правда, Дураццо було захищене гарматами австро-угорських та італійських панцерників, капітани яких дістали наказ бомбардувати повстанців в разі небезпеки для принца Віда. Але для здавлення повстання у албанського уряду засобів не було. Прохання Туркана-Паши і Сирей-Бей-Флори у Відні надіслати інтернаціональне військо лишилися гласом вопіючого в пустині: держави обмежилися поки що „демонстрацією фльоти, яка пошкодила звичайно повстанцям значно менше, ніж „Герцеговина“ і „Гізела“—наняті албанським урядом два „воєнні“ кораблі, що від часу до часу обстрілюють позиції повстанців. Мирні переговори з повстанцями лише дають їм спроможність стягнути до себе нові сили, а до того ж ні до чого не можуть довести вже через те, що вимоги повстанців диктують ся головним чином турецькими проводирями повстання і містять в собі не тільки призначення якогось турецького князя для Албанії, а і заведення турецької урядової мови в Албанії. А тимчасом повстанці невпинно посуваються наперед; Альбсан, Барат і Фієрі знаходяться вже в руках повстанців; така ж доля чекає очевидно і Вальону. Похід мірдітського принца проти повстанців, на який покладали всі надії в Дураццо, кінчився нещасливо, правда Пренк-Біб-Дода не був ані захоплений в полон, як повідомляли спочатку часописі, ані навіть побитий повстанцями, але він був примушений прибути в Дураццо, бо його людям не вистарчило патронів та муніції. А до того ж він потрібний і Скутарі,

де турецькі та чорногорські агенти підбивають магометан проти уряду.

Положення князя Віда та албанського уряду зробило ся нарешті остільки неможливим, що європейські держави, в першій мірі, звичайно, Австро-Угорщина та Італія, звернули на них свою ласкаву увагу; а що Албанія держава балканська, то з проханням про допомогу нещасливому албанському урядови звернув ся до Європи уряд Румунії, без якої тепер жадна балканська справа не може бути розвязаною, і в Європі почали ся знов безконечні дипломатичні наради про те, що в оборону принца Віда і європейського престижу в Албанію треба послати вистарчаючу військову силу, або принаймні, потрібну скількість офіцерів для організування албанської міліції. Поки що сї переговори мали той безсумнівно добрий наслідок, що Албанії забезпечена була коли не військова, то принаймні грошева допомога: незабаром буде заснований албанський банк з основним капіталом 75 тисяч ф'ранків, який буде складено з рівних частин, внесених кожною з великих держав. Дирекція сього банку має бути передана Австро-Угорщині та Італії.

Поспішають допомогти нещасливому володареві Албанії і приватні особи: різьбар Гуршнер та інженер Вірт, що брав діяльну участь в обороні Дураццо, відкрили в Відні бюро до записування охочих йти на поміч князю Віду, яких вони на власний кошт мали вирядити в Албанію. Успіх першого дня перевиспів всякі сподіванки; записало ся більше 1200 вольонтерів; були тут не тільки голодні безробітні, а і панове, які приїхали до бюро Гуршнера у власних автомобілях і бажали не лише допомогти князю Віду в боротьбі проти албанських дикунів во імя культури і поступу, а і зазнати сильних емоцій, як при польованню на левів або слонів; були тут і люде, що лишали власні справи і готові були взяти участь в небезпечнім поході: присутність останніх доводить в певній мірі, що серед певної частини вихованих політично віденців виробило ся вже переконане в необхідности незалежної Албанії для австрійських політичних цілей. Між віденськими вольонтерами було, правда, досить і неавстрійських горожан, головним чином горожан Німеччини, число яких осягло 600. Але акція Гуршнера та Вірта стрінула опір з боку віденської поліції. Вони були примушені перенести свою діяльність до Берліну, де їм також не повело ся. Отже поки що в Дураццо прибуло тільки 25 вольонтерів з Німеччини.

Поки що, звичайно, досить трудно сказати наперед, чим кінчать ся сучасні розрухи в Албанії; чи примушений буде принц Від залишити албанський трон, чи вдержить ся на нїм. Відомости про намір його скласти корону Албанії з себе можуть, звичайно, бути лише політичним маневром для прискорення європейської помочи. Пропозиція повстанців одному з синів Гаміда зайняти албанський трон ледве чи буде прийнята Європою. Невідомо також ще, які результати матиме подорож Туркана-

Паши в столиці великих держав за допомогою албанському урядови. У всякім разі принц Від має ще спроможність дочекати ся сеї помочи: в боротьбі повстанців проти уряду наступив певного роду затишок, значна частина повстанців поспішає з військового стану до свого поля, бо коли хліб лишиться незібраним, то повстанцям загрожує голод, страшніший від уряду принца Віда; тай не можуть-же повстанці безконечно провадити війну навіть при допомозі „добрих сусідів“ Албанії. Таким чином при невеличкій допомозі Європи повернення ладу в Албанії не є виключеним. На жаль допомога ся досить сумнівна: про се знають і повстанці, повідомляючи в проклямації населенню Албанії, що тридержавна згода, Сербія та Греція стоять на боці їх—повстанців. Можливо, що вони і не помиляють ся.

Останні політичні події в південно-східнім кутку Європи зробили політичне положення знов досить непевним. Російсько-румунські переговори в Букаресті являють ся закінченням певного роду еволюції в відносинах сих двох держав. На віденську дипломатію букарестські переговори зробили досить трівожне вражіння. Правда, можливість російсько-румунської спілки досить проблематична, але досить проблематичне і відновлення австрійсько-румунської конвенції. Румунія хоче провадити самостійну політику між обома державами, з котрих кожда має добрий шматок етнографічної румунської території. У всякім разі Австро-Угорщина не може тепер з певністю числити на Румунію в разі конфлікту з Росією; а в міжнародних відносинах приходиться ся тримати ся принципа, хто не з нами, той проти нас, отже південно-східний кордон Австро-Угорщини, коли і не загрожений з румунського боку, то і не охоронений нею, як було ще недавно. Не може тепер вже придунайська монархія впливати через Румунію на балканські відносини, а зокрема і на упорядкування албанського неладу. В албанській справі Румунія, здається, обмежить ся самим запрошенням родини принца Віда до Сінайї. Зв'язана своїми відношеннями до Сербії та потрібного порозуміння Румунія не зважаєть ся серйозно вплинути на Туреччину та Сербію, без яких албанські повстанці не продержали ся б довго.

Але не в самій тільки Албанії почувають ся відгуки недавно минулих кривавих подій. Недавні противники не покінчили своїх рахунків і напруженне відносин між Грецією та Туреччиною давало албанським повстанцям надію на нову війну, від якої вони могли сподівати ся і деяких змін в своїй власній долі. Але конфлікт між Грецією та Туреччиною на передодні свого улаження і замовлені панцерники, на які виснажені війною держави витратили останні мільйони, можуть за декільки літ спокійно обернути ся в старе желізо. В спорі про острови європейські держави рішучо стали на боці Греції, і Туреччині лишало ся тільки скорити ся. Щасливо було розв'язано і питання про турецьких та грець-

ких вигнавців. Поділ Балкану між побідниками викликав ціле „велике переселення“ балканських народів, жерелом якого була переважно нещаслива Македонія. Болгари з захопленої Сербією частини Македонії потяглися в Болгарію, Греки в межі Еллади і т. д. Турки, під пануванням яких цілі століття мешкали балканські християне, не вважали можливим жити під християнським пануванням і масами попрямували до Малої Азії. Сі європейські вигнанці викликали тут антигрецький рух, який почасти зясується тим, що турецькі вигнанці просто не мали де селитися в Малій Азії. Сей рух прибрал тут небезпечні форми і грецькі втікачі почали масами залишати свої оселі та емігрувати на острови і в Грецію, викликаючи між грецьким населенням обурення проти Туреччини. Але незабаром буде розв'язане і питання про емігрантів з обох держав і то, треба сказати, в досить оригінальний спосіб. Турецький уряд запропонував грецькому виміну емігрантами і їх майном. Таке розв'язання питання вигідне особливо для Греції, яка відчуває в завойованих провінціях брак грецького елементу. Само собою зрозуміло, що ся обопільна еміграція сполучена з великими матеріальними втратами як для Греції так і для Туреччини. Але жадні жертви не є великими для того, щоб запобігти війні, неоправданій жадними життєвими причинами.

Значно більш небезпечним для європейського спокою являється сучасний конфлікт між Австро-Угорщиною та Сербією, загострений божевільними стрілами сербського гімназиста. Сим державам рішучо не щастить в їх добросусідських відносинах. Старий спір за східні залізничні анектовані Сербією турецькій території був вже майже розв'язаний і держави були вже на шляху до порозуміння... А тепер сербська націоналістична преса готується стрінити багнетами австрійських слідчих, які бажали б в Білгороді пошукати ініціаторів атентату на австрійського престолонаслідника; а московський орган російських імперіялістів грозить, що в боротьбі з Австро-Угорщиною Сербія не лишиться самітною. Доки не опубліковані наслідки слідства про сараєвське убийство, досить трудно, звичайно, сказати, оскільки австрійський уряд має рацію добивати ся допущення австрійських слідчих на територію Сербії, а виступи російської імперіялістичної преси в обороні сербських бомбистів можна вітати лише, сподіваючись, що і російська поліція перейнявшись поглядами сих імперіялістів, зменшить трохи переслідування російських емігрантів в усіх європейських центрах.

Про саму сараєвську трагедію, звичайно, не може бути двох думок. Розвиткові велико-сербської пропаганди сараєвський атентат, звичайно, пошкодив; маю тут на думці, звичайно, не погроми, уряджені темними елементами Мусульман та Хорватів над ні в чім неповинним сербським населенням, які зрештою безсумнівно також в певній мірі спричинять ся до часового поглиблення старої суперечки між Сербією та Хорватами.

Не багато зроблять і поліційні заходи проти велико-сербської пропаганди, постановлені на загальній нараді міністрів 7 липня. Але сама велико-сербська пропаганда безперечно сильно скомпромітована сараєвським атентатом в очах всіх, що не спочувають терористичним актам. Особливо глибоке вражіння справила сараєвська подія на льояльні верстви Хорватів і Словінців; в загребьськiм соймі не припиняють ся бурливі маніфестації проти сербських послів, що роблять просто неможливим нормальний хід праць сойму. На всіх жалобних маніфестаціях з приводу трагічної смерти престолонаслідника Хорвати і Словінці старають ся всякими способами відмежувати ся від Сербів; на сцену виступає хорватсько-словінський нарід; довга і тяжка праця сполучення Сербів і Хорватів в одно національне ціле в межах Австро-Угорщини, на довгий час попсована божевільним вчинком сербського гімназиста. В своїй промові на зборах в Люблянах провідир Словінців Шустершиц признав Білгород „безсумнівно“ відвічальним за сараєвський злочин і кликав словінський нарід до безоглядної боротьби проти велико-сербської пропаганди, яка є небезпечною не тільки для монархії, а й для самого істновання хорватсько-словінського народа.

Безперечно шкідливий сараєвський атентат і для самої Сербії, оскільки добрі відносини з придунайською монархією потрібні для господарського і політичного розвитку Сербії, а вони були б для неї особливо потрібні як раз тепер, після того, як Сербія майже вдвічі збільшила свою територію. Вибух сербського націоналізму, який тим менше обоснований, що убито не сербського, а австрійського престолонаслідника, може викликати досить небезпечну політичну еволюцію в Сербії з перевагою військового уряду над цивільним пануванням сербських мілітаристів. Сумним явищем являеть ся і бойкот австрійських товарів, пароплавів на Дунаю, австро-угорських курортів і т. д. проголошений сербською націоналістичною пресою. Сей бойкот відібеть ся, звичайно, більш шкідливо на самих Сербях, ніж на австро-угорських підприємствах; але і поминаючи се, бойкот сей являеть ся шкідливим вже через те, що напружує і без того напружені політичні відносини між Австро-Угорщиною та Сербією. Можливість війни з приводу сараєвської події може, звичайно, зістати ся фантазією сербської не в міру войовничої преси з її російськими імперіалістичними підголосками, але все ж теперішні відносини між сими державами стоять на перешкоді не тільки до поалагодження деяких сербо-австрійських справ, а і до кінечного упорядкування балканських справ а передусім албанських розрухів.

Південно-східна частина культурної Європи все ще показує себе досить некультурною. Але будемо сподівати ся, що нарешті і вона наблизить ся в своїм розвитку до своїх західно-європейських зразків.

Бібліографія

Український Етнографічний Збірник. Вид. Українського Наукового Тов. у Києві. Т. I-й, під ред. О. Шрамченка. Київ 1914, ст. II+портр. + II+121+44,8⁰, Ціна 1 р. 75 коп.

Наше молоде „Українське Наукове Товариство“ в Києві що раз поступає наперед. Крім спеціальних „Записок“, присвячених більшим і поважнішим працям, головно з обсягу наук історичних, почало воно видавати науковий журнал загальнішого характеру „Україну“, про який була згадка в попередній книжці Л. Н. В., видало кілька томів Медичного й Природничо-технічного збірників, а отсе свіжо випустило I-й том Етнографічного збірника. Як бачимо круг дисциплін поволі, але постійно, розширяєть ся. В час добрий! Бажаємо як найбільших успіхів великоважній нашій інституції і сподіваємо ся, що громадянство зрозуміє прямування її основателів і провідників і моральною та матеріальною допомогою з свого боку підобре їх змагання.

Жатва велика і обильна, ходить лише о ділателів. Роботи кожному буде досить. Візьмім хоча б етнографію. Скільки матеріалу вже зібрано і лиш жеде на наукові студії, скільки ще можна зібрати! Тим часом тут і що до збирання і що до студіювання можна помітити у нас на Україні деякий регрес: що раз менше появляло ся сирого матеріалу, не кажучи вже про статі.

Після збірок Грінченка, які закінчили славний період великих етнографічних корпусів, чим може похвалити ся широка Україна? Маємо, правда, збірки Малинки, Кравченка, Милорадовича, Новицького і Яворницького, але все ж таки се як не безмежну Україну—просто крапля в морі. Правда, дещо (збірки Лесевича, М. Г—го та інших) видало львівське Тов. ім. Шевченка, але все ж Галичина під снм оглядом значно випередила рос. Україну. Крайня пора, щоб і російські Українці так само енергічно заходили ся коло збирання і опрацьовання етнографічного та етнологічного матеріалу, як і галицькі. Тепер, коли Київське Наукове Товариство заснувало спеціальний орган для таких робіт, треба сподівати ся, що й на Україні справа піде наперед ad majorem gloriae нашої науки. З сього погляду почин Київського То-ва треба привитати як найгарячіше!

В першій томі його Етнографічного збірника, виданого, до речі сказати, коштом спеціальної фундації покійного Вол. Лозинського, знаходимо чимало цікавого. Спершу треба відмітити коротку статю проф *М. Грушевського*, присвячену памяті фундатора (з портретом Лозинського), далі йде передмова, в котрій подибуємо ті самі погляди на стан нашої етнографії в межах Російської імперії і на завдання її, які висловлено на початку сеї рецензії. Сі самі думки знаходимо і в статі проф *М. Сумцова* „Слобідсько-українські історичні пісні“. Видко, що став отой глибоко обходить наші вчені круги, що знову може бути запорукою на краще.

В обговорюванім збірнику більшу частину займає сировий матеріал з різних околиць широкої України і то не лиш російської, а й закордонної. Редактор, д. *О. Шрамченко*, подає „Де-що з народніх звичаїв на Холмщині“ (ст. 26—28)—1) крук, 2) улія та 3) овути; д. *Мр. Г.*,

відомий з своїх незвичайно совісних і цікавих записів, видаваних львівським Наук. Т-вом, друкує чимало визанку знадібків „З життя селян на Чигиринщині“ (ст. 29—51), присвячену виключно „Оселищу“; д. *Костів-Верховинець* подає широкий опис під заг. „Українське весілля (ст. 71—121) з додатком 64 ММ мелодій (надрукованих при кінці книжки, ст. 1—44). На початку своєї роботи спиняєть ся автор на мелодіях укр. весільних пісень. В основу опису положені власні записи. Звертаючи увагу на працю д. Верховинця, підчеркуємо потребу фонографічного способу записування мелодій. Нарешті неструджений *др. Ів. Франко* подає три записи від підльвівської селянки, з них одна із так зв. новотворів (пісня про пропаганду тверезости, розпочату 1874 р. митрополитом Сембратовичем)—„Старе й нове в устах народа“, ст. 17—25.

Крім сього маємо ще згадану вище статейку проф. *Сумцова*, в котрій він розглядає кілька пісень,—що так чи инакше відносять ся до Слобідської України (див. ст. 1—16) і статью д. *Л. Добровольського*, в якій знаходимо й невиданий матеріал з відповідними друкованими варіантами („З старих пісень на Київщині“, ст. 52—70).

„Збірник“ є органом спеціальної Етнографічної Комісії, котра має намір видавати його що року. Звертаючи увагу наших читачів на пове виданне Укр. Наук. Т-ва, сподіваємо ся разом з урядовиками збірника, що „всі, хто цікавить ся народним життям зо всіма його відмінами і займаєть ся етнографією нашого народу, допоможуть своєю працею роботі Комісії і новому видавництву“.

Вол. Дорошенко.

Ол. Новицький. *Тарас Шевченко як маляр. Львів-Москва. 1914 р.*

Серед широкого громадянства Т. Шевченко довгий час був відомий тільки як автор „Кобзаря“—геніяльний поет. Про те, що він вчив ся малярства, був в академії художеств—біографи Шевченка згадували, але Шевченко, як маляр, не притягував до себе особливої їх уваги.

Аж прийшли ювілейні Шевченкові роки 1911 та 1914, і тільки тепер дослідники життя й діяльності Шевченка викрили перед нами величю постать Шевченка у повному освітленню, показавши громадянству, що Шевченко був же тільки геніяльним майстром слова, але й талановитим художником пензля.

Під час ювілейних років про Шевченка, як художника-майлара, видруковано було чимало статей (П. Слатьсона—в I випускови „Малюнків“, Є. М. Кузьміна—в „Искусствѣ“, К. Широцького—в „Раді“, В. Щурата—в „Неділі“, Ол. Новицького—в „Л.-Н.-Вістнику“ і баг. ин.).

Особливо цінна була праця останнього автора, відомого історика мистецтва.

Розбудження інтересу до малярської праці Шевченка мало ті наслідки, що за останні часи розшукано чимало його малюнків і рисунків, котрі були досі зовсім невідомі, або вважались за пропащі.

По всяких музеях і приватних збірках переходуєть ся тепер більше 600 художніх річей роботи Шевченка, і число се все ще збільшуєть ся... Коли ми візьмем на увагу ті тяжкі обставини, серед яких довело ся Шевченкови працювати, коли ми згадаємо, що десять літ заборонено

було йому брати до рук пензель й олівець, то не можемо не дивуватись кольосальній продуктивності українського Кобзаря, котрий за короткий вік свого відомого життя находив час писати свої знамениті поезії, змалювати таку силу річей, дбати про самоосвіту, складати підручники для школи, подорожувати, і т. д.

Видруковану три роки тому у М.-Н.-Вістнику (2 кн. 1911 року) свою працю про Шевченка д. Новицький тепер переробив і розширив, доповнивши її новими даними.

Праця шановного автора розбивається на три частини: з початку загальна оцінка Шевченка, як маляра, і розгляд його праць, далі реєстр відомих автором праць Шевченка, які дійшли до нас, або про які маємо звістки, і нарешті—знімки з робіт Шевченка.

Стежучи крок за кроком все життя Шевченка, д. Новицький доводить, що не зважаючи на ті впливи, яких зазнав він од праць Рембранта та Брюлова, він лишився самим собою. Малярство завжди йшло по-зад літератури. Шевченко ж сам був письменник геніяльний і через те він опередив своїми працями не тільки малярів, але й письменників свого часу на цілі десятиліття. Не кажучи вже про петербурських тодішніх малярів (Венеціянова, Федотова), навіть за кордоном, Тасар, Дангауер і Вірц писали по суті мельо-драматичні сцени і не пішли далі романтичного напрямку в штудії. Зовсім инакше ставився до своїх праць Т. Шевченко. Перш усього він бере життя таким саме, як воно є, ні трошечки не причепурює, й не прикрашає своїх дієвих осіб. Він уміє знайти артистичну красу в тім вигляді, в яким вона зявляється мимо всієї гідоти його ввішніх умов.

При розгляданню творів Шевченка, насамперед мимохіть вражає дивна різнородність його таланту: нема такої галузі малярства, в якій би він не працював;—тут бачимо і релігійні твори, і історичні; маємо чимало портретів і, нарешті, такі теми побутового малярства, де він далеко випередив своїх сучасників.

І в малярстві, як і в поезії Шевченко, на думку д. Новицького, зостався вірний тій „стихії народній, котру приніс він з села“ і через те ще під час свого вчення в академії почав він виявляти свою самостійність, не зважаючи на вплив такого великого артиста, як Брюлов.

„Я певен—каже д. Новицький при кінці своєї праці,—що прийде час, коли ще оцінять і малярські твори Шевченка, і побачуть, що і тут—маляр, Шевченко був тим саме „апостолом правди“, що він не ухилився від тої високої ідеї—любви до людскости, що червоною ниткою проходить крізь усі його твори“.

Праця д. Новицького є дуже цінним вкладом в нашу літературу про Шевченка. Її можна рекомендувати як необхідний підручник для кожного, хто хотів би ближче познайомитися з артистичною творчістю автора „Кобзаря“.

Надзвичайно пильної, уважної роботи вимагало од автора упорядкованне реєстру всіх артистичних творів Шевченка. Не зважаючи на всі старання д. Новицького, він все ж таки допустився деяких помилок, приписавши, напр., приватним власникам ті твори, які тепер належать вже музеям (№№ 43, 65, 66, 67, 68, 120 власність Київського му-

зею). Знимки з праць Шевченка поміщено далеко не всі, і се дуже шкода: в такому виданню слід було-б дати всього Шевченка. Виконано снимки добре.

Книжка друкувала ся в Москві і сим, очевидно, поясняєть ся чимало коректурних помилок у текстї.

М. Лисовицький.

Лис Микита. З німецького переробив **Іван Франко.** Пяте виданне. Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки у Львові. Київ, 1914. Стор. 152+XIV. Ціна 50 коп.

Не вагаючись, можна сказати, що „Лис Микита“ Івана Франка давно вже є найпопулярнішою і найбільш улюбленою книжною для дітей в Галичині. На протязі двох десятиліть твір сей витримав уже п'ять спорих видань в накладі по кілька тисяч примірників кожного разу, а на нашім ринку се річ просто нечувана.

Не одразу він появил ся в світ в такім вигляді, в яким маємо його тепер. В перший раз він був видрукований в дитячому часописі „Дзвінок“ етимологічним правописом і в такому-ж вигляді вийшов і в першому виданню. Друге виданне, що вийшло р. 1896 вже фонетичним правописом, відрізнялось від першого і обсягом і мовою викладу; в нім автор до первісної перерібки додав і вставив щось з тридцять більших або менших оповідань і уступів, а мову значно виправив і одмінив, намагаючись зробити її більш легкою, доступною і зрозумілою для українських читачів по той і по сей бік політичного кордону. До свого твору він додав трохи ширшу передмову під заголовком „Хто такий „Лис Микита“ і відки родом?“ В сій цікаво і компактно зложеної передмові Франко, боронячись від поверхових закидів, що ніби то позивив свою байку про Лиса Микиту з відомої трагестії Гетого „Reineke Fuchs“, подає генезу звірячого епосу у давніх народів і наводить досить докладний спис перерібок байки про лиса (між иньшим не зазначає ще перерібки Генрика фон-Алькмара, з якої в перекладі на долішне-саксонський діалект повстав „Рейнке де Фос“, потім перекладаний на горішне-німецьку, латинську, данську, шведську та иньші мови). Далі він каже, що для своєї перерібки він черпав матеріал переважно з нідерландської поеми Віллема, що була джерелом і старо-німецького перекладу її і пізнійшої трагестії Гетого. Справді нам відомо, що Гете користаючи з давнього прозаїчного перекладу поеми Готшеда, мало що дав нового; він до сатиричних домислів Готшеда додав у своїх гексаметрах хіба кілька власних дотепів на політичні теми. На мою думку, вплив Гетевого „Reineke Fuchs“ все-ж таки мусів позначитись на Франковім „Лисі Микиті“. Опрацьовуючи Готшедову прозаїчну поему і перевертаючи її у віршову форму, Гете дав їй високу літературну обробку, відсвіжив і розквітив поетичними зворотами, метафорами і т. и. Се не могло поминути марно, не відбившись на поетичній концепції Франка. Коли ми читаєм в „Reineke Fuchs“*):

„Pfungsten, das liebliche Fest, war gekommen; es grüntem und blühtem
Feld und Wald; auf Hügeln und Höhn in Büschen und Hecken,
Übten ein fröhliches Lied die neuermunterten Vögel;

*) Goethe's Werke. Dritter Band. Leipzig. 60 sitten.

Jede Wiese sproste von Blumen in duftenden Gründen,
Festlich heiter glänzte der Himmel und farbig die Erde“...

ми бачимо, що се не те, що в „Лисі Микиті“:

„Надійшла весна прекрасна,
Многоцвітна, тепла, ясна,
Мов дівчина у вінку;
Ожили луги, діброви,
Повно гамору, розмови
І пісень в чагарнику“.

Тут і иньший, повний руху, віршовий розмір і своєрідний кольорит з ширю національних українських фарб, але разом з тим ухоловить в сім віддалений відгомін, ремінісценцію Гетевої поетичної концепції, що знов таки не обнижує самостійної цінности Франкової перерібки. Коли ми заглянемо до змісту обох перерібок, то знов побачимо і в основній будові і в методі національного засвоєння байки про хищного лиса, де-що спільного (можливо, злегка нав'язаного Гетем) з технічного боку і цілком ріжного з боку національного характеру, хоч розмежувати впливи первісного джерела Віллема і пізнішого Гетевого на твір нашого письменника дало би ся лише при пильній науково перевірній аналогії, я-ж кажу тільки про безпосереднє художнє вражіннє. По-за тим мушу з притиском зазначити, що, читаючи „Лиса Микиту“, дістаєш вражіння цілком оригінального і самостійного твору: стільки в ній національної стихії, виявленої в змісті нових, суто-українських оповідань, в своєріднім народнім гуморі, в барвистій мові викладу, на решті в цілім світогляді нашого автора, так неподібнім нї до нідерландського, нї німецького.

Як і „Reineke Fuchs“, „Лис Микита“ складаєть ся з дванадцяти пісень, але в них є чимало епізодів і спенок, яких в чужоземних переробках не здибаємо. Як літературний твір, річ сю зроблено надзвичайно мистецькою, художньою рукою.

От, наприклад, як виглядає складня, де оповідаєть ся про домівку Лиса Микити:

Гей, хто в лісі не буває,
Той не бачив, той не знає,
Як Микита Лис живе.
Лисовичі—славний замок,
Не один там хід і ганок,
Ям, скриток чимало є.

Яке воно національно характерне, се вжите на початку: „Гей“.

От як під час відпочинку виявляєть ся національна вдача Лиса Микити:

Лис Микита в своїм замку
По обіді меду склянку
Преспокійно спорожнив,
Сів у кріслі, люльку курить.
І нічого ся не журить,
Зла мов зроду не чинив.

Наведу ще маленьку сценку з судового трибуналу, бо в ній чимало ідкого гумору.

Та цар Лев не вів і вухом!
І взяли Микиту духом
І звязали й повели
Стражники у трибунали;
В трибуналах засідали
Старі Цапи і Осли.

Став Микита тай балака,
Та найстарший пан Осяка
Вже пять років як оглук.
Присудили: „На галузці,
Лису висіть на мотузці
Поки з нього вийде дух.

Де-які епізоди, як, напр., з малпою Фрузею та иньші сповнені таким зідливим гумором і дотепами, що без регогу їх читати не можна.

Хоч в основу своєї мови автор цоклав галицький діялект, але він остільки його змнягчив та згладив, що де-які окремі одміни у виразах і наголосах загального тону викладу—ясного, зрозумілого і милозвучного—не псують.

Тому що в твір сей внесено чимало характеристичних рис з нашого політичного і соціально-побутового життя, він набуває інтерес і для людей поважних і цілком дорослих.

Для дітей в нім не вичерпане джерело веселости, сприту і цікавости.

Вірш жвавий, музичний і дасть ся до легкого вивчення

Ще одна визначна вартість сього пятого і разом з тим першого на російській Україні видання: його прикрашено гарними малюнками відомого ілюстратора дитячих книжок—Карика. Поки діждемось кольорових малюнків до сієї цікавої і корисної книжки, мусимо привітати дотепні і оригінальні малюнки пером Карика.

Микола Вороний.

Гнат Хоткевич: *Гірські акварелі.*—Харків 1914, Ст. 80, 8^о.

Гірські акварелі Хоткевича, друковані частинами і в давніших роках по різних виданнях, се продукт захоплення автора Гуцульщиною і її природою, захоплення, яке він впрочім виявив вже перед тим, в романі „Камяна душа“.—„О-о-ой тужить душа за вами, гори! За вашою красою несходимою, за вашою поезією невицлаканою! А ще гірше тужить душа за людом щирим твоім, о земле ти рідна, Україно гірська!“—кінчить автор свою книжочку. Треба вірити в правдивість тої туги, в щирість захоплення автора. Тільки вони дали йому змогу зблизити ся до гуцульської душі, пізнати й полюбити її, зжити ся з чарівною природою гір до тої міри, щоб потому, коли її не бачиш, можна сказати:

Вже ми так не буде.

Так добре не буде,

Як з вами...

І от з того зачаровання красою та поезією Гуцульщини сотворені „гірські акварелі“. Схоплено тут ціле багатство подробиць з життя природи і побуту, намічено масу дрібних моментів, на які досі ніхто не звернув уваги. Читаючи ті картини признаєш, що гріх бути тільки туристом чи літником в тих горах, що не можна не піддати ся чарови всеї поезії і не співати гимну нашим горам разом з автором: „Гори мої, гори, любі мої верхи... Ходив я вами,—тужу я за вами“...

Одначе твір Хоткевича полишає остаточно неприємне вражіння. Вражає на кождім кроці те саме „строїтельство“, яке ми надібали в „Камяній душі“. Там воно мало до певної міри своє оправданне, для роману треба було „строїтельства“, тут воно надокучає і псує картини, які читаєш з захопленням і з досадою. Той сам автор вичаровує всю поезію, осліплює читача якими красками, видає перед очи чудові картини, бу-

дить в душі настрої,—і він же в ту саму хвилю неначе ловить за полу, починає з усяких боків підходити до читача, пояснювати йому,—хоче йому доконче вяснити те все, що він почуває, кожної хвилі неначе говорить йому: „Зрозумій-же, нарешті, чоловіче, що я тобі говорю!“

Таким чином Хоткевич сам руйнує те, до чого, як артист, змагає: він стає поміж читачем і твором, своїм постійним резонерством перешкоджує читачеві в прийманню вражінь твору. Те резонерство не тільки псує вражіння твору, але й стає на дорозі самому авторови: він забуває, що говорячи постійно, він не дає ніяких повних картин, а тільки їх начерки, зазначає їх тільки і зарисовує тло, на якому вони можуть бути змальовані. Взагалі твори Хоткевича дають ще раз доказ того, що творчости нема там, де письменник не може вийти поза „строїтельство“, яке навіть в своїй найшляхотнішій формі мусить бути безплідне.

М. Евшан.

Dr. Hans Kuttelvascher.—Selbstmord und Selbstmordstatistik in Österreich (Statistische Monatschrift (XXXVIII, 1912 стор. 267—350 з мапою).

Ми вже мали на иньшій місци нагоду спинити ся над студіями Кутельвашера про самовбійства в Австрії, а саме в австрійських містах з людністю вище 10.000 душ. Тепер можемо обговорити обширнішу працю автора, що обіймає ціле населення Австрії і дотикає різних питань, звязаних із самовбійствами в цілій державі і в поодиноких коронних краях від 1819 року.

Праця автора складаєть ся із вступу і трьох окремих розділів, в яких обговорюєть ся трактованне самовбійства в австрійським законодавстві і адміністрації, і статистику самовбійств загалом, а у військових з окрема. Перший розділ розглядає питання про самовбійства в австрійським карнім законі, приписи про похоронення самовбійників і техніку статистичного досліджування самовбійств. В другім розділі обговорюєть ся з наведенням табелярних зіставлень часове і територіяльне розпросторення самовбійств, їх розміщенне на міста і села, пол, вік, стан, занятє і віроісповіданне самовбійників, розділ самовбійств по місяцям і роди самовбійств. Третій розділ присвячений обговоренню справи самовбійств у війську після військових приписів і статистичних результатів з узглядненнем тих самих точок що і в другім розділі.

Хоч висліди Кутельвашера можуть мати і загальне та теоретичне значінне, я обмежу ся лише на ті його дати і результати, що посередно або безпосередно відносять ся до Українців а також до Галичини та Буковини.

Як нині загально відомо, самовбійство не підпадає тепер віякій карі: її звіс остаточно цісарський патент з 17-січня 1850 року, виданий за часів міністра справедливости Шмерлінга. Перед тим уважало ся самовбійство спершу зчином, а потім проступком і власти в кождім випадку перепроваджували відповідне слідство. Такі слідства робило ся і в Галичині, і автор згадує, що приміром у 1849 р. було їх у нас 63 на 366 випадків у цілій Австрії, Галичина стояла з того боку на третім місци по Долішній Австрії (119 слідств) і Чехах (106).

Статистичні дані про самовбійства дуже неповні, бо ніколи не-

вели ся в Австрії по одному сталому пляну. Тому й не можна подати потрібних комбінацій за цілий час ведення статистики, се-б-то від року 1819. Особливо недостаточні записи про час від 1819 до 1828 р., коли потовано лише щорічне число самовбійств про цілу державу, а про поодинокі краї подано тільки загальну суму за протиг 10-ти літ. Тоді виказує статистика 4 653 випадків самовбійств у цілій Австрії, а в тім 1.066 в Чехах, 964 в Долшній Австрії і 776 в Галичині, до якої тоді належала і Буковина.

Дальші роки дають ся вже лекше обробити статистично. Про них можемо загально сказати, що вони виказують з кожним роком більше число самовбійств. Виймок становлять тільки Галичина і Буковина, де найбільше число самовбійств припадає на час між роками 1881 та 1890, одначе останні роки (від 1891) виказують значне зменшенє і то так абсолютно як і релятивно.

І так виносило пересічне ріжнє число самовбійств у десятилітних періодах:

	1831/40	1841/50	1851/60	1861/70	1871/80	1881/90	1891/900	1901/10
в Галичині	186.0	212.3	220.8	223.9	517.5	592.3	475.2	397.6
на Буковині			23.5	26.6	80.7	86.6	67.2	60.1
в Чехах	188.7	238.5	350.2	491.5	941.6	1.253.5	1.447.3	1.871.7
в цілій Австрії	687.2	789.5	1.015.2	1.382.8	2.947.6	3.711.5	3.954.0	4.856.6

Ся обставина виступає яркїше, коли взяти до порівняння релятивні цифри. На мільон мешканців *) приадало на рік самовбійств в

	1871/75	1876/80	1881/85	1886/90	1891/95	1896/1900	1901/05	1906/10
Долшній Австрії	201.4	291.5	270.3	284.4	257.7	260.3	278.7	302.7
Трієстрі	137.9	180.9	258.4	218.8	324.8	371.6	410.1	411.6
Уєстрі	45.5	61.8	60.3	44.9	68.7	73.6	85.6	91.4
Чехах	138.8	109.5	217.1	221.6	226.3	247.5	281.8	288.7
Галичині	81.3	98.4	98.8	89.1	84.8	51.9	51.8	51.5
Буковині	112.2	180.8	151.5	131.7	120.9	74.6	77.0	79.3
Дальмації	66.8	108.4	83.0	83.9	49.3	43.1	47.6	46.3
Цілій Австрії	113.3	161.2	161.6	159.9	157.9	156.7	173.0	181.1

Галичина і Буковина займали що до числа самовбійств майже останнє місце в ряді австрійських коронних країв, які йшли приміром в р. 1905—1910 в такім порядку: 1. Трієст, 2. Дол. Австрія, 3. Чехи, 4. Моравія, 5. Стирія, 6. Шлеск, 7. Сольногород, 8. Каринтія (заразом пересічна для цілої держави), 9. Гор. Австрія, 10. Гориція і Градиска, 11. Форальберг, 12. Тироль, 13. Країна, 14. Істрія, 15. Буковина, 16. Галичина, і 17. Дальмація.

Статистичні зіставлення не можуть нам пояснити цифрами всіх причин більшого або меньшого числа самовбійств. При їх помочи можемо здобути лише де-які висновки, і то узгляднюючи для порівняння 1) густоту людности по коронним краям, 2) розділ людности відповідно до величини місцевостей, 3) степень образования і 4) заводові обставини.

Що густота людности не остає без впливу на число самовбійств, про се свідчить више число самовбійств по містах чим по селах. Одначе сеї появи не можна ніяк підносити до значіння правила, бо побіч неї маємо і виїмки. Сузетські краї, Дол. Австрія і Трієст виказують справді найвисші цифри що до густоти людности і самовбійств, але за

*) Беру умисне краї з maximum і minimum.

те інші краї, як приміром, Сирія, Сольногород, Галичина і Буковина не проявляють такого паралелізму. Галичина була що до густоти за-люднена і в 1900 і в 1910 р. на шестім місці, а виказувала за той самий час пересічно аж 16 місце що до числа самовбійств. Для Буковини подає статистика VІІІ (1900) зглядно ІХ (1910) місце по густоті людности, а XV що до числа самовбійств.

Далеко більше значінне при оцінці числа самовбійств і ріжниць, які заходять поміж поодинокими коронними краями, має розділ людности по величині місцевостей. Статистичні зіставлення виказують справді, що краї з більшим числом міст і взагалі більших осель мають також більше випадків самовбійств. Особливо добре годять ся дати що до Трієсту, Дол. Австрії, Чех, Моравії, Шлеска і Дальмації, а в части також що до Гор. Австрії, Сольногороду, Гориції і Градиски та Тиролю.

Степень образования відбиваєть ся до певної міри на числі самовбійств. Хоч дотичні дати не цілком певні і не мають поки що рішачого значіння, все-ж таки видно із зіставлень проценту неграмотних і висоти числа самовбійців, що між ними заходить відворотне відношення. Краї з великим процентом неграмотних виказують малі цифри самовбійств, а навпаки краї з малим процентом анальфаетів характеризують ся великим числом самовбійств. Найбільше неграмотних мають Дальмація, Буковина, Галичина, Істрія і Гориція (77.6, 64.07, 56.58, 53.65, 25.44), займаючи до того I, II, III, IV, V місце і майже в такім самім порядку йдуть краї з малим числом самовбійств. (I. Дальмація, II. Галичина, III. Країна, IV. Істрія, V. Гориція.

Головною причиною ріжниць що до числа самовбійств у поодиноких краях австрійських є господарські відносини. Людність хліборобська менше має нахилу до самовбійств, ніж людність країв торговельних і промислових.

На мільон людей випадало в 1900 році 86 самовбійств між хліборобами, 192 між промисловцями, 141 між торговельниками і 428 самовбійств між урядниками і військовими. Тим треба пояснити мале число самовбійств у хліборобських краях в Галичині, Буковині, і Істрії, а значне число випадків самовбійств у промислових територіях як Трієст, Дол. Австрія, Чехи, Моравія і Шлеск.

До зросту числа самовбійств причиняють ся вкінці доволі численні нещасливі випадки особливо в горах. З другого боку в рубриках нещасливих випадків ховаєть ся не одно самовбійство, яке з різних причин затаєно перед очима властей. Особливо підозрілі цифри нещасливих випадків у Галичині і на Буковині. В Галичині було в десятиліттю 1901/10 тільки 3.976 самовбійств, се-б то 50.9 випадків річно на мільон мешканців, а за те аж 17.740 нещасливих випадків то є 226.9 пересічно на рік: на 100 самовбійств випадало про те в Галичині аж 446 нещасливих випадків, найбільше по Дальмації (651), Країні (530) і Тиролю (487), де великі цифри повстали в наслідок гірських катастроф. На Буковині відносини подібні як у Галичині: тут випадало в р.р. 1901/10 пересічно на рік 40.8 нещасливих випадків на 100 самовбійств.

Широко обговорює автор розділ самовбійств на міста і села.

Загалом беручи стрічаєть ся самовбійство далеко рідше у жінок

чим у мущин. Так приміром було в Галичині в р.р. 1851—60 1.807 випадків самовбійства у мущин, а тільки 401 у жінок, в 1860—70 1.807 проти 432, в 1871—1880 3.956 проти 1.219, в р.р. 1881—1890 4.430 проти 1.493, р.р. 1891—1900 3.678 проти 1.074, в р.р. 1901—1910 3.239 проти 737, а разом в р.р. 1851—1910 18.917 випадків самовбійств у мущин проти 5.356 таких випадків у жінок. Релятивно представляла ся участь обох полів у самовбійствах ось як: На 1.000 мущин-самовбійців припадало пересічно на рік жінок-самовбійниць.

	1851—1860	1861—70	1871—80	1881—90	1891—1900	1901—10
в Галичині	221.9	239.1	308.1	337.0	292.0	227.5
на Буковині	327.7	260.7	405.9	410.4	394.4	341.5
в цілій Австрії	215.0	209.9	204.4	267.7	285.3	302.7

Число жіночих самовбійств є 3—5 разів менше від числа самовбійств у мущин, однак Галичина, Буковина та Дальмація виказують меншу різницю чим інші коронні краї. Особливо багато випадків самовбійства у жінок бачимо на Буковині, де відносини з того погляду майже два рази гірші, ніж пересічно в цілій Австрії. Однак в останніх часах число самовбійств у жінок почало вже значно зменшувати ся і то в Галичині з 40.3 річно на мільон мешканців в десятиліттю 1871—80 на 29.8 в р.р. 1891—1900 і на 18.7 в р.р. 1901—1910, а на Буковині з 84.9 в р.р. 1871—1880, на 81.1 в р.р. 1881—1890, 50.1 в р.р. 1891—1900 і 39.2 в р.р. 1901—1910.

Окрему увагу належить присвятити релігійній приналежності самовбійців, про яку маємо статистичні дані лише з років 1851—59 і 1908—1910. З того погляду найбільше самовбійців виказують протестанти, найменше грекокатолики і православні, а по середині стоять римокатолики і жида. На 10.000 мешканців кожного віроісповідання в Австрії випадало пересічно в р.р. 1908—1910 2.92 на протестантів, 1.66 на римокатоликів, 1.14 на Жидів, 0.80 на православних, 0.44 на грекокатоликів 3.03 на дрібні віроісповідання: загально-австрійська пересічно виносила 1.85. В Галичині було в р.р. 1851—9 проценто далеко більше самовбійств між грекокатоликами, ніж в останніх роках 1908—1910, коли більші цифри виказали римокатолики. В роках 1851—9 було в Галичині самовбійців римокатоликів 817 (683 мущин і 134 жінок) або 43.7 на мільон римокатоликів, 1158 грекокатоликів (935 мущин і 223 жінки) або 61.9, 10 протестантів або 35.7, і 37 жидів або 9.2 на мільон людности жидівського віроісповідання. Для Буковини виносила аналогічні числа 66.9, 609 (грекокатолики), 594.2 (православні), 12.7 (протестанти) і 4.1 (Жида), а для цілої Австрії 56.3, 62.0, 51.2, 80.3 і 20.1.

До розвідки додана на кінці карта висоти самовбійств в політичних повітах коронних країв за останнє десятилітє 1901—1910 в відношенню до середньої людности сего часу. Із сеї карти бачимо, що ані Галичина ані Буковина не мають повітів, де би було більше як 450 або від 351—450 самовбійств на мільон людности, 251—350 самовбійств виказують лише міста Львів і Краків, 151 до 250 самовбійств мають тільки повіти підгірський, перемиський, бережанський і косівський в Галичині і вижницький, заставнецький, кіцманський, черновецький і

сучавський на Буковині, усі ж інші галицькі і буковинські повіти вказують число 76—150 самовбійств на мільон людности. Більше самовбійств трапляється про те в обох столицях, на Гуцульщині в околицях Черемоша (повіти Косів, Вижниця) і в північно-східній Буковині (повіти Заставна, Кіцмань, Чернівці).

З. Кузеля.

Від Редакції.

В останній полеміці між, д. В. Винниченком і його антагоністами кілька разів згадувано про якісь ніби то непорозуміння між редакцією Л.-Н.-Вістника і д. Винниченком з приводу тем його творів. Мисимо заявити, що редакція Л.-Н. Вістника незалежно від такого чи іншого відношення його читачів до сих тем ніколи не відмовляла ся від уміщення творів д. Винниченка з огляду на теми, не робила пресії на нього з сього погляду, навпаки устами проф. М. Грушевського в кн. за лютий 1911 р. ст. 401—403 дуже рішучо висловляла ся в обороні свободи творчости свого близького співробітника.

ЗМІСТ ШІСТЬДЕСЯТЬ П'ЯТОГО ТОМУ

За квітень, май, червень 1914 р.

I. ПОЕЗІЇ.

	сторінка.
<i>М. Чернявський</i> : З книги тасмниць	23
<i>Гр. Чупринка</i> : Не суди!	
Переходи	32
<i>Хр. Алчевська</i> : Весняні сни	54
<i>Гр. Чупринка</i> : Обережність	
З глибин	200
В самоті	
Над простором	201
<i>П. Стах</i> : З весняних настроїв	251
<i>Хр. Алчевська</i> : Гомін ночі	
Невільникови	279
<i>Л. Старицька-Черняхівська</i> : Юрбі	359
<i>Петро Стах</i> : З весняних настроїв	432
<i>С. Безталанний</i> : Поезія	489
<i>О. Журлива</i> : Поезії	493
<i>М. Рильський</i> : Білий човен*	

II. ПОВІСТІ, НОВЕЛІ, ДРАМИ, МЕМУАРИ.

<i>М. Коцюбинський</i> : Відьма	3
<i>М. Жук</i> : Тільки встати	55
<i>Гр. Дуброва</i> : Раба	84
Запхатний паламар	85
<i>Ничий</i> : Останній день Білецького	97
<i>Нат. Романович</i> : Манівцями	117, 291
<i>М. Коцюбинський</i> : Сон	193
<i>В. Леонтович</i> : Усе по закону	194
<i>А. Кащенко</i> : Зруйноване гніздо	202, 434
<i>О. Карашкевич</i> : Царівна та Царевич з казки	252
<i>І. Голота</i> : В киргизькім степу	342
<i>Нат. Сзаркевич-Кобринська</i> : Du bist die Ruh	385
<i>С. Гнідий</i> : Касандра	400

III. ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЄ.

<i>М. Грушевський</i> : Н українські теми; сіяння вітра	24
<i>Л. Орленко</i> : Кременецький замок	33
<i>Ів. Стешенко</i> : М. Старицький як поет	40
<i>В. О. Конноф-Вілінська</i> : Де-які риси в творчості М. Старицького	47
<i>Ан. Ніковський</i> : К. Михальчук як фільольог	76, 242
<i>М. Павловський</i> : Законопроект про печать	91
<i>М. Мочульський</i> : Христя Алчевська	112
<i>З. Кузеля</i> : Парцеляція великої власности в Галичині	155
<i>С. Черкасенко</i> : З українського життя	167
<i>М. Данько</i> : Під знаком імперіялізму	176
<i>Д. Д—ко</i> : З споминів про К. Михальчука	233
<i>І. Галушинський</i> : Успіхи експериментальної методи в біології	263
<i>С. Русова</i> : О. Олесь: Драматичні етюди	280
<i>М. Євшан</i> : Проф. Масарик про Росію і Україну	284
<i>М. Лісовицький</i> : М. Бакунін	
<i>Я. Красвий</i> : Московський Народний Банк	249
<i>Ignotus</i> : З австрійської України; під знаком орієнтації постійного одобрення	357
<i>В. Чекин</i> : Гомруль і Ольстер	
<i>М. Грушевський</i> : Сараєвська трагедія	424
<i>М. Євшан</i> : Фредерік Містраль	490
<i>Л. СтарицькаЧерняхівська</i> : Орест Левицький: Волинські оповідання	404
<i>Ignotus</i> : Галицькі розчаровання	
<i>М. Вечорницький</i> : З українського життя	
<i>О. Ковалевський</i> : З думи	
<i>М. Данько</i> : Албанська справа і балканські відносини	

IV. БІБЛІОГРАФІЯ.

В. Віндельбанд: Історія нової філософії—*Д. Дорошенко*; **С. Черкасенко**: Казка старого млина—*М. Вороний*; **М. Голубець**: Мойсей Бесумний—*І. Лизанівський*; **Оп. Сансаганський**: Шантрапа—*М. Телесійський*; **Я. Яворський**: Про земство—*М. Матушевський*.

Україна кн. I і II — *М. Жученко*; **О. Неприцький-Грановський**: Акорди, — *І. Лизанівський*; **А. Бобенко**: Перевесло—*І. Липа*; **Гр. Коваленко-Коломацький**: Чим шкодять нам мазепинці—*М. Вороний*; **E. Ehrlich**: Grundlegung der Soziologie des Rechts—*Ів. Лебединський*.

Етнографічний Збірник кн. I—*В. Дорошенко*; **Ол. Новицький**: Тарас Шевченко як маляр—*М. Лісовицький*; **Ів. Франко**: Лис Микита—*М. Вороний*; **Г. Хотневич**: Гірські акварелі —*М. Євшан*; **Статистина самовбійств в Австрії** —*З. Кузеля*

Редакція Літературно-Наукового Вістника залишає за собою право скорочувати статті і робити зміни редакційного характера.

Рукописи неприятних статей переходять у редакції 6 місяців і звертають ся лише по присланню марок на пересилку їх заказною банделю.

Дрібні рукописи і вірші неприятні до друку знищують ся і з приводу їх редакція не листуєть ся.

Рукописи, на яких не зроблено помітки, вважають ся безплатними.

Контора просить п. п. передплатників, які не одержали чергової книжки, повідомляти контору не пізнійше одного місяця. На одповіді треба присилати марки.

На зміну адреси 30 коп., при чім треба подати й стару адресу

Оголошення в Літ. Наук. Вістнику друкують ся на таких умовах:

	1 раз	3 рази	річно
$\frac{1}{1}$ сторінка	30 кар.	75 кар.	250 кар.
$\frac{1}{2}$ "	20 "	50 "	150 "
$\frac{1}{4}$ "	10 "	25 "	75 "

ПРИЙМАЄТЬ СЯ ПЕРЕДПЛАТА НА РІК 1914, на українську

політичну, економічну і літературну газету

рік видання восьмий

РАДА

рік видання восьмий

що виходить у Києві щодня, окрім понеділків і днів після великих свят, українською мовою, по програмі звичайних великих політичних газет.

Ціна з приставкою і пересилкою в Росії на 1914 рік:

На рік 6 карб., на 11 м. 5 карб. 70 к., на 10 м. 5 карб. 25 к., на 9 м. 4 карб. 75 к., 8 м. 4 карб. 25 к., на 7 м. 3 карб. 75 к., на 6 м. 3 карб. 25 к., на 5 м. 2 карб. 75 к., на 4 м. 2 карб. 25 к., на 3 м. 1 карб. 75 к., на 2 м. 1 карб. 25 к. на 1 м. 65 коп. Передплату на рік можна виплачувати частками в такі строки: на 1 янв. 3 карб. і на 1 апр. 3 карб; в строки: на 1 янв. 2 карб. на 1 марта 2 карб. і на 1 мая 2 карб. або по 1 карб. що місяця на протязі першого півріччя. **Зміна адреси—30 коп. Артистам—безплатно.**

При зміні адреси—**ТРЕБА ПОДАВАТИ** разом з новою і **СТАРУ**. *Пробні числа надсилають ся даром. Адреса редакції і головної контори: у Києві, Михайлівська вул., д. 8.*

(Передплата на „РАДУ“ на таких-же самих умовах, що і в конторі, приймаєть ся у Києві; 1) в „Українській книгарні“, Безаківська 8, 2) в Книгарні „Л.-Н.-В.“ Фундуклеївська 12 і 3) в Книгарні Череповського, Фундуклеєвська 4; в **Намянці-Подільському**, у комісіонера д. Приходька; в **Натерінославі**—Книгарня Ловинської, Проспект; в **Мелітополі**—Меревая, д. 6. Ессена у д. Залізняка; в **Одесі**—книгарні „Есперанто“; в **Полтаві**—Книгарня Маркевича, бульвар Котляревського; в **Петербурзі**—Книгарня Вольф; в **Харкові**—Українська Книгарня, Рибна 25,

Редактор **В. Яновський.**

Видавець **Є. Чикаленко**

Зміст VII—VIII-ої (подвійної) кн. Літ.-Наук. Вістника на 1914 р. має бути такий:

Леся Українка: Поезії;—Л. Старицька-Черняхівська: В роковини смер-
ти Лесі Українки;—М. Яцків: Хатина на горі; Здогад і правда;—Л.
Яновська: Огненний змій (драма на IV дії);—Ів. Стешенко: Панас Мир-
ний (з нагоди ювілею 40-літньої літературної праці);—П. Стах: Поезії;—
Ignotus: Справа львівського університету;—А. Ніковський: Наша істе-
рична белетристика;—Гр. Чупринка: Поезії;—С. Гнідий: Касандра (до-
кінченне);—В. Леонтович: Новини нашої літератури: В. Винниченко—
По-свій;—М. Евшан: Останні твори Гавптмана;—М. Юровець: З чийхсь
записок (оповідання);—О. Мандрика: Пробудження села (розвиток ко-
операції);—Нат. Романович: Манівцями (докінченне II-ої частини);—
М. Вечорницький: З українського життя;—М. Евшан: З австрійської
України;—Бібліографія.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА

— НА РІК 1914-й —

на український місячник літератури, науки й громадського життя

Літературно-Науковий Вістник

ЩО ВИХОДИТЬ ДАЛІ, КНИЖКАМИ ПО 12—15 АРК.

при близькій участі М. Грушевського, М. Евшана, О. Кобилянської, В. Леон-
товича, М. Павловського, Л. Старицької-Черняхівської й Л. Цегельського.

Редакція і головна контора (лише для Росії): Київ, В. Підвальна 36, кв. 8.

Адміністрація у Львові: вул. св. Софії, ч. 52.

За львівську редакцію відповідає др. Льонгін Цегельський.

Передплата для Росії: на рік 8 руб.; за пів року 4 р. 50 коп.

Передплата, платна у Львові, вносить: в Австрії з пересилкою на
пів року 12 кор., на цілий рік 18 кор.

В інших державах (крім Росії) передплата вносить 22 кор. (23
франки, в Америці 4.50 долари, в Німеччині 20.40 мар.), і може бути
тільки річна.

Доки хто не повідомив адміністрації виразно окремим письмом, що
перестає передплачувати журнал, доти відповідає за всі вислані йому
книжки.

З огляду на тяжкі матеріальні обставини нинішнього українського
життя передплата на Літер.-Наук. Вістник в 1914 р. для незаможних
учнів, студентів, сільських учителів і учительок, низших служачих,
робітників і селян знижена на 6 рублів (14 кор.).

Кому трудно відразу, нехай присилає на перше число кожного місяця по 1 руб. (3 кор.),
поки збереться повна передплата, а журнал посилатиметься зараз.

Книгарням і всяким посередникам від передплати 5⁰/о.

Комплети журналу за попередні роки продаються по 8 р. (18 кор.).

На зміну адреси треба прислати 30 коп. (50 сотиків).

Ціна книжки осібно 90 коп. (2 кор.).